

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1895

Մ Ա Յ Ի Ս

1895 № 5

ՆՕԹԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

Երևս

1 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՅ, ԼԵՒՈՆ	579 Սասուն (բանաստ.)
2 ԼԵՐՄՈՆՏ. Յ. ՏԵՐ-ԳԵՈՐԳԵԱՆ,	581 Մցիրի (պոէմա):
3 ԶԱՏՈՂԸԱՏՍԿԻ.	596 Գիւղի վարժունք (պատմածք):
4 ԾԱՏՈՐԻԱՆ, ԱԼԷԲՍԱՆԳՐ	602 Իմ օրագրից (բանաստ.):
5 ԶՈՒԳԵՐՄԱՆ, Հ.	603 Բարեկամի խոտովանքը (պատմ.):
6 ԼԵՌՆՅԱՆ	612 Խորունկ երկնքից (բանաստ.):
7 ՆԵՄԻՐՈՎՅԱՆ ԳՐԱՆԶԵՆԿՈ	613 Զաղրկաւորի երգիչները (պատմ.):
8 ՇԱՆԹ	620 Երգ (բանաստ.):
9 ՆՈՑՆԸ	621 Սիմֆոնի (բանաստ.):
10 ԶԱՔԱՐԵԱՆՅԱՆ, ԹԱԳԵՈՍ ԲԺ.	622 Ժառանգականութիւն:
11 ԳԵՄԻՐՃԵԱՆ, ԳԵՐԵՆԻԿ	632 Փոթորիկներ (բանաստ.):
12 ՆՈՑՆԸ	633 Լացող ուռնի (բանաստ.):
13 ՍԷՅԼԱՆ	634 Սասուն (վերջ):
14 Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅԱՆ.	663 «Հողալին և անձն. իրաւ. Հին-Հա- լաստանում»:
15 Ա. Ա.	667 «Պատմութ. հաշ. լրագրութեան» և «Հաշից պարբերական մամուլը»:
16 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅԱՆ, ԱԻԵՏԻՔ.	681 Ժամանակակից Տեսութիւն (Հակա- կան խնդիրը):
17 ՍԱՐԳՍԵԱՆ, ԳԱՐԵԳԻՆ.	710 Մոսկւայի հաշ. ուսանողութիւնը:
18 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	715 Նամակներ Անգլիայից III:
19 ԽՍԲ.	726 Լուրեր:

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ և ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр., д. № 41.

1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1895

Մ Ո Ւ Ր Ճ

1895 № 5

ԵՐԲԵՐԱՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏԳՈՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԵՆԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротиняна, Гол. пр. д. № 41.

1895

89400

УДОВОДЪ ЛУДОВИЧУДОВЪ ЛУДОВИЧУДОВЪ

1442000

1442000

Дозволено цензурою. Тифлясь, 28 Апрѣля, 1895 г.

1442000

1442000

ՄԱՍՈՒՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Սե սե ամպեր կուտակ կուտակ
Սասնոյ լիւներ բըռնեցին.
Որոտացին փայլակ-կաջակ,—
Սասուն, օ վնձ քո գըլխին!

Սասուն ընկաւ իրարանցում,
Հուր ու գընդակ տեղացին,
Արեան գետեր են յորդանում,—
Սասուն, օ վնձ քո գըլխին!

Սասուն բըռնկեց կըրակ ու բոց,
Խաղաղ գիւղեր վառեցին,
Ամենուրեք շիւան՝ ու կոծ,—
Սասուն, օ վնձ քո գըլխին!

Առեանգում, ալան-թալան,
Ծեր ու մանուկ—սրի տակին.
Քիւրդ ու տաճիկ դարձան գաղան,—
Սասուն, օ վնձ քո գըլխին!

Աշտրիճ Սասուն «վըրէժ» գողաց,
Նըշան զըրեց ոտխին.

Բայց թընդանօթ սարից թընդաց,—
Սասուն, օ վայ քո գըլխին!

Թըշտառ Սասուն դարձաւ աւեր,
Շատ քիչերը մընացին,
Ընկան հազար ու մէկ քաջեր,—
Սասուն, օ վայ քո գըլխին!

Լըսեց Եւրոպ — և զարհուրեց,
Դատի կանչեց տաճիկին.
Բայց սուտ, կաշառք—ոչինչ չօգնեց,—
Տաճիկ, օ վայ քո օրին!

Թիֆլիս, 1895 թ., 27 ապրիլի.

Մ Յ Ի Ր Ի

Մ Ի Խ Ա Ի Լ Լ Ե Ր Մ ՈՆ Տ Ո Վ Ի

Թարգմ. ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ-ԳԷՈՐԳԵԱՆՅԻ

I

Քանի մի տարի սորանից առաջ,
Այնտեղ, ուր, գրկած քոյրերի նման,
Քուրն ու Արագւան, հանելով շառաչ,
Խառնուում են իրար—կար մի մենաստան:
Անցորդը դեռ այժմ տարի յետեւից
Կը տեսնէ քանդուած զարդասի սիւներ
Եւ աշտարակներ—մնացած պարսպից—
Եւ եկեղեցու բարձր կամարներ:
Բայց էլ չէ ծխում այժմ նոցա տակ
Բուրւառի միջից խունկ անուշահոտ.
Աբեղաները—քաղցր, ներդաշնակ,
Այլ ևս չեն երգում խորին գիշերով:
Այժմ ալիւոր միայն ծերունին—
Կիսամեռ պահնակն աւերակների—
Մոռացւած մահից և թէ մարդկանցից,
Սրբում է փոշին շիրմի քարերից,
Որոնց գրբերը, դեռ ևս չը մաշւած,
Պատմում են անցեալ մեզ փառքի մասին.
Եւ նաև ինչպէս, իւր թաղից ճնշւած,

Այս ինչ թագաւորը այս ինչ տարին
Իւր ժողովուրդը յանձնեց ռուսներին:

*
* *

Եւ աստուծային օրհնութիւնն եղաւ
Վրաստանի վըր: յ:
Նա ճոխանում էր այն ժամանակից
Իւր այգիների հով սուերներում.
Սւինների յետեւ բարեկամական՝
Թշնամիներից
Նա ահ չէր կրում:

II

Մի անգամ մի ռուս զօրավետ
Սարերից զէպի Թիֆլիս էր գնում,
Մի գերի մանուկ տանում էր իւր հետ.
Նա տկարացաւ,
Նա չը զիմացաւ
Երկար ուղիի նեղութիւններին.
Հազիւ կը լինէր հինգ-վեց տարեկան,
Թոյլ էր և ճկուն եղեգի նման
Եւ, ինչպէս այժեամբ, երկչոտ ու վայրի:
Բայց տանջող ցաւը նրա հոգում նորից
Չարթեցրեց նախնեաց անվեհեր ոգին,
Առանց տրտունջի, անխօս տառապում.
Նոյն իսկ թոյլ հառաչ մանկան բերանից
Երբէք չէր լսում,
Մնունդը նշանով նա միշտ մերժում էր,
Եւ հանդարտ, հպարտ նա մեռանում էր:
Մի ծեր վարդապետ, խղճալով նորան,
Մենաստանի մէջ տըւեց ապաստան.
Եւ այնուհետեւ նա այնտեղ մնաց,
Բարեկամական միջոցով փրկւած:
Օտար մանկական զւարճութիւններին՝

Նա խուսափում էր ամենքից սկզբում
 Եւ թափառում էր լուռ ու առանձին.
 Ղեպի արևելք, մի անմեկնելի
 Վշտից տանջւելով
 Եւ ախ քաշելով,
 Ղեպի հարազատ, հայրենի երկիր
 Յառում էր նա իւր աչքեր թախծելով:
 Յետոյ զերութեան նա ընտելացաւ,
 Սկսեց հասկանալ օտարի լեզուն,
 Մերուկ հայր սուրբը մկրտեց նորան,
 Եւ, աղմկալից կեանքի անձանօթ,
 Ուզում էր արդէն ծաղիկ հասակում
 Ընդունել կոչումն արեղայական՝
 Երբ մի օր յանկարծ, աշնան գիշերով,
 Մենաստանիցը նա անչայտացաւ:
 Մռայլ անտառը, նման սև քողին,
 Զգւած էր շուրջը սարերի վերայ.
 Եւ ամեն տեղ զուր որոնում էին
 Ամբողջ երեք օր. բայց յետոյ նորան
 Անապատի մէջ անզգայ գտան
 Եւ մենաստանը նորից յետ բերին:
 Նա աստիկ նիհար, թոյլ էր և զգոյն,
 Կարծես թէ երկնի լինէր աշխատած
 Եւ տկարութիւն կամ թէ քաղց կրած.
 Նա հարցմունքներին չէր պատասխանում
 Եւ օր ըստ օրէ թառամում, մաշւում.
 Եւ ահա մօտ էր վախճանը նորա:
 Այնժամ նորա մօտ դալով արեղան՝
 Եւ յորդորում էր,
 Եւ աղաչում էր.
 Բայց, հալարտութեամբ լսելով նորան,
 Անկողնի միջին հիւանդը նստեց
 Եւ, ճիգ անելով, մի վերջին անգամ
 Նորա հետ երկար նա ալսպէս խօսեց.—

III

Դու եկար այստեղ, որպէս զի լսես
 Խոստովանանքս.— շնորհակալ եմ ես.
 Աւելի լաւ է, որ մէկին պատմեմ
 Եւ այդպէս կուրծքս թեթեւցնեմ:
 Բայց մարդկանց չարիք ես չեմ պատճառել,
 Ուստի և մեծ շահ չպէտք է ստանաք,
 Թէ իմ գործերին դուք տեղեկանաք.
 Իսկ հոգին արդեօք կը լինի պատմել:
 Ես քիչ եմ ապրել—այն էլ իբր գերի.
 Այդպէս երկու կեանք ես կը փոխէի
 Միայն մէկի հետ—բայց արկածալի,
 Եթէ որ միայն կարողանայի:
 Կեանքումս գիտէի մի խորհուրդ միայն,
 Միայն մի բուռն կիրք.
 Ապրում էր իմ մէջ նա որդնի նման,
 Նա կրծեց հոգիս,
 Նա այրեց հոգիս.

Հեղձիկ խուցերից և աղօթքներից
 Նա իմ ցնորքները տանում էր հեռի...
 Դէպի աշխարհը այն հըրաշալի
 Պատերազմների և տազնապների,
 Որտեղ ամպերում թաղնւում են ժայռերն,
 Ուր մարդիկ ազատ են՝ իբր արծիւների:
 Եւ ես այդ կիրքը սնեցի վշտով
 Եւ արտասուքով— խաւար զիշերը.
 Այժմ երկրի սուաջ և երկնքի տակ
 Խոստովանում եմ նորան բացարձակ,
 Եւ ներողութիւն ես չեմ աղերսում:

IV

Օերո՛ւկ, շատ անգամ լսել եմ, որ ինձ
 Փրկել ես մահից, և ինչո՞ւ համար:
 Ես մեծացել եմ, որպէս փոթորկից

Խլած մի տերեւ, միայնակ ու մռայլ
Այս մենաստանի մութ պատերի մէջ—
Հոգով երեխայ,
Բախտով արեղայ:

Ես և ոչ ոքին չեմ կարողացել
«Հայր», «մայր» սրբազան խօսքերն ասել:
Ի հարկէ, ծերուկ, դու ուզում էիր
Այդ քաղցր բառերից ես օտարանում.
Զուր. նոցա հնչւեն ինձ հետ է ծնւել:
Տեսնում էի ես, ամենքը ունին
Հայրենիք. և տուն, ծնող, բարեկամ,
Իսկ ես զուրկ էի ոչ միայն նորանից,
Այլ և հարազատ մի գերեզմանից:
Եւ այն ժամանակ—առանց մի կաթիլ
Անգամ արցունքի—ես երգումն արի,
Որ երբ և իցէ, գոնէ մի վայրկեան,
Թէ և անծանօթ—բայց լի է հարազատ—
Ուրիշի կրծքին սեղմեմ վշտահար

Կուրծքս բոցավառ:

Աւաղ, այն ցնորքներն քացան անհետ
Իրանց կատարեալ գեղեցկութեան հետ.
Եւ ինչպէս օտար երկրում ապրել եմ,
Իբրեւ որբ և սորուկ՝ կը մեռնեմ նրանց հետ:

V

Գերեզմանը ինձ չէ սարսափեցնում.
Այնտեղ, ասում են, տանջանքը չաւերժ
Քրնում է սառն, խոր լրդութեան մէջ.
Սակայն ցաւ է ինձ կեանքից բաժանւել.
Ես դեռ ջահիլ եմ... զգացել ես արդեօք
Ուրախ և անհոգ
Պատանեկութեան վառվռուն ցնորքներ,
Թէ չեմ զգացել և կամ չեմ յիշում,
Թէ ինչպէս սիրում և ատում էիր,

Եւ ինչպէս արագ էր սիրտդ բաղխում,
 Երբ աշտարակից դու նայում էիր
 Կանաչ դաշտերին եւ արեգակին.
 Ուր թարմ է օդը եւ որտեղ երբեմն
 Պատի ճեղքւածում—խորը տարածւած—
 Անյայտ աշխարհի սիրասուն որդին,
 Խիստ փոթորիկից ահաբեկ եղած,
 Կուչ եկած նստում է փոքր աղանձին.
 Թող թէ աշխարհի գեղեցկութիւնը
 Բնաւ մարել է այժմ քեզ համար:
 Թո՛յլ եւ ալեւոր, դու վաղուց արդէն
 Յանկութիւններից էլ օտարացար:
 Ի՞նչ կայ որ, ծերո՛ւկ, բայց ապրել ես դու.
 Մոռանալու բան ունիս աշխարհում;
 Բայց—ապրել ես, ծերո՛ւկ, ես էլ
 Կարող էի նոցնպէս ապրել:

VI

Ուզում ես պատմեմ, թէ ի՞նչ տեսայ ես,
 Երբ ազատ էի. ճոխ, շքեղ դաշտեր,
 Բլուրներ—ծառերի պսակով ծածկւած,
 Որոնք տեղ առ տեղ շուրջն էին բուսել
 Եւ, իբր եղբայրներ, շրջապատ բռնած,
 Կանաչազգեստ, թարմ սօսափում էին.
 Տեսայ կուտակւած ես մռայլ ժայռեր
 Եւ նոցա միջին մռնչող վտակներ.
 Երկնայինիցը պարզեատրւած՝
 Թափանցեց նոցա միաքը իմ հոգին:
 Վաղուց է, որ այդ ժայռերը, արդէն
 Քարէ դրկերը օդի մէջ պարզած,
 Սպասում են միշտ իրար հանդիպեն.
 Անցնում են արագ օրեր, տարիներ—
 Չեն միանալու նոքա չաւիտեան:
 Տեսայ ես բարձր լեռնաշղթաներ,

Հրաշալի, գիւթիչ, ինչպէս ցնորքներ,
 Երբ արշալոյսին, վաղ առաւօտեան,
 Լճու ծխում էին ինչպէս սեղաններ
 Նոցա գազաթներն կապոյտ երկնքում:
 Եւ փոքրիկ ամպեր իրար յետեւից,
 Թողնելով գաղանի՝ գիշերասեղին,
 Գէպի արեւելքն էին դիմում,
 Ինչպէս հեռաւոր քրկիրներից
 Գաղթող երամը թեւաւորների:
 Տեսայ ես և հետո, մէզի միջից
 Զիւնի մէջ վառւող ալմաստ նման՝
 Ալեհր, անշարժ կովկասու շղթան:
 Եւ թեթեւ էր սիրտս. ինչից, — չգիտեմ.
 Ինձ մի գաղտնի ձայն ասում էր ներսից,
 Որ այնտեղ ես էլ ապրել եմ երբեմն,
 Եւ անցեալը իմ յիշողութիւնից
 Նորից պարզ, պայծառ ներկայացաւ ինձ:

VII

Եւ յիշեցի ես տունս հայրական,
 Մեր կիրճը, նաեւ հովում շրջակայ
 Յրաժ առւելներ.

Ես լսում էի և երեկոյեան
 Տուն վերադարձող երամակների
 Խուլ հնչիւններ

Եւ հեռու հաջոց ծանօթ շնորի:
 Ես յիշում էի և թուխ ծերերին՝
 Իմ հայրական տան շինութեան դիմաց՝
 Պայծառ, լուսնկայ գիշերւայ ժամին՝
 Լուրջ հայեացքներով իրար մօտ նստած:
 Յիշում էի և պատեանների փայլն
 Կողքիցը կասած ձիգ խէնչալների.
 Եւ ողջն առաջիցս երեզի նման
 Խաւար շարքերով անցան, վաղեցիկն:

Հապա իմ հայրս. նա ինձ երեաց
 Կուլի զգեստով՝ ինչպէս կենդանի.
 Եւ յիշում էի հնչիւն զրահների,
 Հրացանի փայլը թիկնից կախ արած,
 Եւ նորա հպարտ, հայեացքն անվահեր.
 Ջահիլ քոյրերիս անոյշ երգերի,
 Օրորիս վերայ, հնչիւնի ձայներ
 Եւ ճառագայթներ քաղցր աչերի:
 Այնտեղ կրճի մէջ վազում էր վտակ՝

Ո՛չ այնքան էլ խոր.

Բաց խիստ ազմկող.

Գնում էի այնտեղ կէս օր ժամանակ,
 Եւ զիտում էի ծիծեռնակներին
 Ոսկէ աւազի վերայ խաղալով,
 Երբ որ, մօտալուս անձրե ից առաջ,
 Շփուում էին ջրին քնքոյշ թւերով:
 Եւ յիշեցի ես մեր տունը խաղաղ,
 Հայրական օջախ,
 Ուր պատմում էին երեկոները,
 Թէ ինչպէս էին մարդիկ կեանք վարում.
 Անցած, գնացած ժամանակներում,
 Երբ որ աւելի ճօխ էր աշխարհը:

VIII

Ուզում ես պատմեմ թէ ի՞նչ եմ արել,
 Երբ ազատ էի.— Ես ապրում էի.
 Եւ կեանքս առանց իմ այդ խնդալից
 Երեք օրերի՝—քո ծերութիւնից
 Աւելի տխուր ու մռայլ կը լինէր:
 Վաղուց ես արդէն մտադիր էի
 Մի նայել հեռու ընկած դաշտերին,
 Իմանալ արդեօք սիրուն է աշխարհն,
 Իմանալ արդեօք ինչո՞ւ ենք ծնւում՝
 Ազատութեան թէ մութ բանտի համար:

Եւ այն զիշերւայ սոռկալի ժամին,
 Երբ փոթորիկը վախեցնում էր ձեզ,
 Երբ որ, ժողովւած սեղանի մօտին՝
 Երեսի վերայ ընկած էիք,—ես
 Մենաստանիցը գաղտնի փախայ:
 Օ՛ր աւրախութեամբ ես կը զրկէի
 Փոթորիկն—ինչպէս հարազատ եղբայր.
 Աչքով ամպերին էի հետեւում,
 Եւ ձեռքովս էլ կայծակը բռնում:
 Ասն դու ինձ՝ այս պատերի միջին
 Փոթորկալի և բոցավառ սրտին՝
 Փոխարէն այն կարճ բարեկամութեան՝
 Ի՞նչ կարող էիր արդեօք դու ինձ տալ:

IX

Ես վազում էի երկար—բայց թէ ո՛ւր—
 Չգիտեմ. նոյն իսկ ոչ մի աստղ երկնում
 Իմ զժւար ուղիս չէր լուսաւորում:
 Ուրախ էի ես որ շնչում էի
 Անտառի թարմ օդն իմ տանջւած կրծքում,—
 Եւ այդքան միայն: Ես վազում էի,
 Երկար ժամերով, բայց վերջը, յոգնած
 Պառկելով բարձր խոտերի միջին,
 Սկսեցի լսել ականջս լարած:
 Հետեւող չկար: Մերիկն հանդարտեց,
 Խաւար երկնքի և երկրի մէջը
 Դժգոյն լոյսի ձիգ շերտը տարածւեց.
 Եւ նորա վերայ
 Ինչպէս հաշէա
 Հեռու լեռների կիւ ատամները
 Աչքս որոշեց:
 Անշարժ, լուռ ու մունջ պառկած էի ես.
 Երբեմն կանչում էր կրճի մէջ չակալն
 Եւ լաց էր լինում երեխայի պէս.

Փայլելով օձը իւր թեփերով հարթ՝
 Քարերի միջին սողում էր հանդարտ
 Բայց վախը երբէք հոգիս չէր ձմրում.
 Ինքս մարդկանցից օտար—իբր գազան՝
 Սողում էի, թագչում ես օձի նման:

X

Ինձնից շատ ներքեւ մի հեղեղ, ձորում
 Սաստիկ յորդացած, աղմուկ էր հանում,
 Եւ հարիւրաւոր յուզւած ձայներին
 Նորա գոռոցներն նմանում էին:
 Հասկանալի էր առանց խօսքերի
 Նոցա զրոյցը վազուց ինձ համար,
 Եւ նոցա գանգատը անլռելի
 Եւ քարերի հետ կռիւը յամառ:
 Երբեմն յանկարծ նա հանդարտւում էր
 Եւ գիշերային լուռթեան միջին,
 Երբեմն աւելի ուժգին հոսում էր:
 Եւ ահա վերեւ, միգապատ երկնում
 Թռչունների քաղցր լսեցին երգեր.
 Ներկեց արշալոյսը արևելքում,
 Եւ զեփիւռն էլ թաց շարժեց տերևներ:
 Մաքուր ու թարմ օդ նորից շնչեցին
 Քնած ծաղիկներն, և նոցա նման
 Քլուխս բարձրացրի օրայ յանդիման.
 Նայեցի շուրջս և, ուղիղն ասած,
 Ես սարսափեցի—սպառնող անդնդի
 Մօտն էի պառկած,

Որտեղ ալիքը պտոյտ անելով
 Ոռնում էր սաստիկ կատաղի ձայնով.
 Այնտեղ ցած էին իջնում ժայռերի
 Ատիճանները: Բայց միայն չար ոգին
 Էր այնտեղ քայլում,

Երբ թոթափելով երկնքից—կորաւ
Երկրի խորքերում:

XI

Եւրջս ծաղկում էր Աստուծոյ աչքին.
Միաժամագոյն բոյսերի զարդերն
Դեռ պահում էին արտասուէքների
Պարզ, բիւրեղակերպ երկնային հետքերն:
Խաղողի որթի խիտ զանգուրները
Ոլորում էին ծառերի միջին.
Գեղեցկանալով, ինչպէս հարսները,
Պայծառ կանաչով լացն տերևների,
Նոցա վրայ, անգին օղերի նման,
Կախած էին լի և շքեղ ճիթեր,
Եւ մերթ նստոտում էին նրանց վրայ
Թռչնիկների վախկոտ երամներ:
Ես գետնի վրայ նորից պառկեցի
Եւ աչի կախարդիչ, օտար ձայներին
Ես նորից ականջ դնել սկսեցի.
Նոքա, կարծես թէ, թփերի միջին
Շըշընջում էին երկնի և երկրի
Անհասանելի զաղտնիքի մասին.
Եւ ճոխ բնութեան ողջ ձայնը նրա հետ
Ձուլում էր անհետ:

Միայն չէր լսում փառաբանութեան
Հանդիսի ժամին մարդու հպարտ ձայնն:
Ամեն բան ինչ որ զգում էի այնժամ,
Այն մտքերի այժմ չկայ հետքն անգամ.
Բայց կը ցանկայի քեզ նորից պատմեմ,
Որպէս զի դարձեալ դէթ մտքով ապրեմ:
Երկնականարը այն առաւօտեան
Այնպէս պարզ էր և հարթ ու կապուտակ,
Որ, եթէ յանկարծ ծախրէր մի հրեշտակ,
Կարող էր տեսնել սուր աչքը նորան:

Հոգով, աչքերով եւ նորա միջին
 Խորասուզեցի. և մինչեւ կէսօր
 Տօթը ցնորքներս խալաւ չցրեց,
 Մինչեւ ծարաւը տանջել չսկսեց:

XII

Դէպի առակը եւ այնժամ բարձրից—
 Զորջ բռնելով ձկուն թփերից,
 Սալից սալ, ինչպէս որ կարողացայ,
 Սկսեցի իջնել, և ոտիս տակից
 Երբեմն փոքրիկ քարերը պոկւելով՝
 Յաճ էին գլորւում: Նորա յետեից
 Փոշին պըտըւում էր սիւնի ձևով.
 Եւ խուլ շառաչով ցատկելով վերան
 Գետի ալիքը կլանում էր նորան:
 Անդունդի ծալից կախածէի ես,—
 Զօրեղ է ազատ ջահիլութիւնը,
 Եւ մահն սոսկալի էր թւում այնպէս:
 Թեք բարձրութիւնից հէնց որ ցած իջայ՝
 Փչեց երեսիս զովը ջրերի.
 Ես ազա՛հ ընկայ ալիքի վերայ:
 Յանկարծ լսում եմ մեղմ՝ ձայն քայլերի.
 Եւ, վայրկենապէս թփում ծածկւելով,
 Ակամայ, անյայտ մի դողից բռնւած,
 Երկչոտ հայեացքս բարձրացրի կամաց
 Եւ սկսայ լսել ես ազա՛հ կերպով.
 Այնպէս անարեւատ, մօտի՛յ ու մօտիկ
 Հնչում էր ձայնը ջահիլ վրացունու,
 Այնպէս կենդանի, ազատ ու քաղցրիկ,
 Կարծես սովոր էր նա արտասանել
 Բարեկամական միայն անուններ:
 Խոր տպաւորւեց իմ մտքի միջին
 Եղանակը այն հասարակ երգի,
 Եւ հէնց հասնում է գիշերը մթին՝
 Երգում է ինձ այն մի անյայտ ոգի:

XIII

Բռնած իւր գլխին ջրի ամանը,
 Նեղիկ շաւիղով ջահիլ վրացուհին
 Իջնում էր դէպի այն ջրի ափը.
 Երբեմն սահում էր քարերի միջին,
 Անճարպիկութեան վրայ ժպտալով.
 Եւ աղքատ էին նորա շորերը,
 Թեթեւ գնում էր նա, յետ գցելով
 Ձաղրայի երկար ծալած քները:
 Նորա զէմքը և կուրծքը — ամառւայ
 Տօթը ծածկել էր ոսկեգօծ սոււերով.
 Եւ առաւ էր շնչում թէ իւր շրթունքից
 Եւ թէ այտերից:

Այնքան թափանցող նորա աչքերը
 Սիրոյ գաղտնիքով այնպէս լի էին,
 Որ իմ վառվռուն բոլոր մտքերը
 Իմ մէջ շփոթւեցին:
 Յիշում եմ միայն ձայնը ամանի,
 Երբ ջուրը նրա մէջ լցւում էր դանդաղ.
 Մի շշուկ ևս — ոչինչ աւելի:
 Երբ ես զարթնեցի իմ քնից խաղաղ
 Եւ երբ արիւնը անցաւ իմ սրտից՝
 Նա հեռացել էր արդէն այնտեղից.
 Եւ թէև հանդարտ, բայց շնորհալի
 Իւր բեռան տակին՝

Գնում էր թեթեւ իւր դաշտավայրի
 Հպարտ թագաւոր սօսիի նման

Ձով մէգի միջին:

Ո՛չ շատ հեռււոր մի ժայռի կողքին
 Իրարից մօտիկ երկու խրճիթներ
 Իրրեւ բարեկամ դուրս էին եկել.
 Նոցանից մինի հարթ կոտուրի վրայ
 Գարձրանում էր վեր ծուխը կապուտակ:

Ես այժմ, կարծես,
Տեսնում եմ ինչպէս

Կամացուկ բացւեց մի փոքրիկ դռնակ,
Եւ մի քիչ յետոյ նա փակւեց դարձեալ:
Գիտեմ, չես կարող, ձերսկ, հասկանալ
Դու իմ այս վիշտը, իմ այս թախիծը.
Թէ հասկանալիր—ափսոսս կը գար.
Այն բոպէների յիշողութիւններն
Իմ մէջ թող ինձ հետ մեռնեն յաւիտեան:

XIV

Ճնշած գիշերւայ նեղութիւններից՝
Պառկեցի հովում, և ակամայից
Աչքերս փակեց բերկրալի քունը.
Եւ երազի մէջ տեսայ ես նորից
Ջահիլ վրացուհու չքնաղ պատկերը.
Մի զարմանալի ու քաղցր վշտով
Վերստին տանջեց կուրծքս լցւելով:
Երկար ջանք էի անում հառաչել—
Եւ ես զարթնեցի: Լուսինը արդէն
Փայլում էր երկնում պարզ լուսաւորած,
Եւ միայն մի ամպ, ինչպէս իւր որսին,
Հետևում էր նրան ազան, գրկաբաց:
Լուռ էր երկիրը: Տիրում էր խաւար:
Հեռու շղթայի ձիւնոտ զազաթներն
Փայլփլում էին իմ առաջ պայծառ,
Կարծես արծաթեայ գեղեցիկ ծոպեր:
Եւ զարնւում էր վառին ափերին,
Թոյլ վատուող կրակը ծանօթ խրճիթում
Երբեմն դողում էր, երբեմն հանգչում,
Ինչպէս փայլուն աստղ կէս գիշերային
Հանգչում է յանկարծ կապուտ երկնքում:
Այնտեղ բարձրանալ ցանկանում էի,
Բայց, սակայն, ինչպէս կը յանդգնէի:

Հոգուս միտումն էր միմիայն մի հատ —
Գնալ հայրենիք երկիր հարազատ:
Եւ ես յաղթեցի քաղց ու տանջանքին
Եւ, հետեւելով ուղիղ իմ շաւղին,
Երկուս ու անձայն սկըսայ վազել.
Բայց շուտով, մթին անտառի խորքում,
Ես ըսկըսեցի արդէն մոլորել,
Կորցնելով լեռներն նրա յետեւում:

XV

Իզուր յուսահատ ձեռքով կատաղած
Պոկում էի ես բաղեղով խճճւած
Փոքրիկ փըշենին.
Շուրջս ամեն տեղ անտառ ու անտառ,
Որ հետզհետէ դառնում էր խաւար
Եւ սարսափելի:
Իւր միլիօնաւոր սև-սև աչքերով
Ամեն մի թփի ճիւղերի միջից
Գիշերւայ ահեղ խաւարն էր նայում:
Գլուխս սաստիկ պտոյտ էր գալիս,
Սկըսայ ծառի վըրայ բարձրանալ.
Բայց մինչև անգամ երկնքի ծայրում
Նոյն անտառն էր անվերջ տարածւում.
Եւ այն ժամանակ, գետին ընկնելով,
Ես կատաղաբար շատ հեկեկացի
Եւ, խոնաւ սողի կուրծքը կրծելով,
Տաք արտասուքներ այնտեղ թափեցի:
Բայց, հաւատա ինձ, մարդոց օգնութեան
Ես կարօտ չէի: Ես նոցա համար
Յաւիտեան, ինչպէս վայրենի գազան,
Դարձել էի օտար:
Եւ ըսկէական ճիւղ կամ աղմուկ
Թէ դաւաճանէր՝
Ձեռքս թոյլ լեզուս, երգւում եմ ծերուկ,
Իսկոյն կը պոկէր:
(Վերջը չաջորդ անգամ)

ԳԻՒՂԻ ՎԱՐԺՈՒՅԻՆ

(Ծանոթիս պատմածը)

ԶԼԱՏՈՎ, ԲԱՏՍԻԿՈՒ

Թարգմ. Յովհաննէս Մէդնիկեանի

Դա մի բոլորովին պատահական դէպքի բերմունք էր: Ես ճանապարհորդում էի Ա. նահանգի մի խուլ գաւառում: զիւղերից մէկում զործով ստիպւած էի իջեանել տեղական քահանայի տանը: Ցէր-տէրը ինձ ընդունեց զանիւծը, ուր պատրաստւած նախաճաշի շուրջը նստած էին մի քանի մարդիկ (Ցէր հօր տօնն էր), այն ինչ կանացի սեռը նստած էր հարեան սենեակում ինքնաեռի շուրջը և կիսաբաց դռնով մէկ մէկ աչք էր գցում մեր կողմը. մենք էլ փոխադարձաբար նոյնն էինք անում: Յանկարծ աչքիս երևաց մի ծանօթ դէմք... Աստուած իմ... որքան վաղուց էր այդ... ես նրան ճանաչում էի մայրաքաղաքում... դա մի գզեւիկ, մատաղ արարած էր այնպէս քնքոյշ, այնքան նուրբ, որ մենք բոլորս էլ վախե-նում էինք չլինի թէ նա յանկարծ խորտակւի կեանքի հէնց առաջին հարեւածից... Այն ժամանակ հազիւ լրացած էր նրա 16-րորդ տարին: Յետոյ նա մի ինչ որ յանկարծակի կերպով անյայտացաւ և ոչոք այլևս չէր կասկածում, որ նա ընկել է... այդ կարծիքին էին բոլորը, նոյն իսկ նրա մօտ ծանօթները, անի քաշեցին, լաց եղան և հեռզհեռէ մոռացան:

Մոռացայ նրան և ես. մինչդեռ նրա հրաշալի, խոշոր ու սև աչերը ինքն յաճախ նայում էին ինձ քնքուշ, անմեղ գլուխքով: Իսկ փոքրիկ ձեռքը ինքն ինքն երկար հանգչում էր երբեմն իմիս մէջ մերթ սառելով, մերթ զողալով ու կրակեւելով կուսական սրտի

զգացմունքի զեղումից: Այո, դա մեր իրար տածած անսահման ու կատարեալ հաւատի զգացմունքն էր, որով երբեմն երկուսս էլ լցած էինք լինում: Սակայն մինչդեռ նա կանացի բուռն սիրոյ բոլոր կրակով աչտպէս ջերմ ու քաղցր հաւատ էր տածում ինձ, ես նրա վրա դարձեալ նայում էի, ինչպէս մի զգեւելի, նազելի մանուկի, շարունակ վախենալով, որ չլինի թէ յանկարծ ընկնի ու խորտակի հէնց իմ աչքիս առաջ...

Նախ քան նրա մեր աչքից անդարձ չքանալը, ես սեղանիս վրա գտայ մի փոքրիկ տոմսակ, որ միայն հետեւեալ հինգ տողն էր պարունակում «ես գնում եմ. ցմօտալուտ տեսութիւն...»

Շատ լաւ էի հասկանում ես այդ խօսքերի միտքը. նա սպասում էր ինձ. բայց ես... ես չգնացի նորա մօտ, ինձ համար ցաւալի և տխրալի էր միայն, որ այդպէս շուտով իրագործւեց այն, ինչ ես ենթադրում էի. զգեւելի, նուրբ, նազելի արարածը խորտակեց, և այն էլ ինքը, ինչպէս մի մանուկ, որ դիմում է գլխապատառ դէպի մի անորոշ նպատակ... Ես դեռ սպասում էի որ նա կը վերադառնայ, սակայն չվերադարձաւ, մինչև անգամ այլևս ոչ մի տող էլ չգրեց ինձ: Սկզբից երբեմնակի յիշելուց նրան, մենք տխրութեամբ ուսներս էինք շարժում, իսկ յետոյ բոլորովին մոռացանք:

Այժմ հազիւ կարողացայ ճանաչել նրան. թուխ արեակէզ դէմքը, փոքր ինչ կոշտացած ձեռքերը, կոշտացած, բայց ոչ ափսոսանքի հար, որքան ջղոտ. նա յիշեցնում էր պառաւ աղջիկներին. դէմքը մի քիչ կոպտացած՝ ոչ շատ սառն էր և ոչ էլ ափսոսանքի խիստ, իսկ աչերում նկատում էր մի ինչ որ նախկին, կուսական-մանկական կրակ: Այժմ երեւի կը լինէր 25—27 տարեկան, բայց աւելի մեծ էր թւում: Նա ուրախ էր և Տէր-տէրի տանը իւր տան պէս էր զգում իրեն:

Երեւի նա նկատեց ինձ, որ սկսեց աւելի ու աւելի ջաճախ դիտել ինքնաւուրի մօտ նստած երիցակնոջ լաջն կազմաւածքի ետեւից:

Երբ մեզ ծանօթացրին, նա մի թեթեւ գունատեց, բայց ցոյց չուեց թէ ճանաչում է ինձ, ես էլ նոյնպէս հարկաւոր չընթերցեցի յայտնել... յետոյ նա շուտով գնաց:

Նրկու օրից ես նրա մօտն էի՝ դպրոցում. դա մի հին, ցուրտ

ու խոնաւ եկեղեցական տնակ էր: Մենք իրար հետ վարւում էինք ինչպէս վաղեմի ծանօթներ: Ես նստած էի նրա փոքր, շատ փոքր սենեակում, ուր դարակների վրա շարւած էին կիսամաշ գորգեր, մի փոքրիկ բորբոսնած պատուհան, մի փայտէ սեղան, մի քանի հիւսովի աթոռներ, անկողին, որ փուլած էր տախտակներից յարմարեցրած մահճակալի վրա—ահա բոլորը: Պա նրա խուցն էր, կուսական առաջատուր նրա, որի քնքուշ ոտքերը մի ժամանակ սահում էին ջահազարդ դահլիճների ու հիւրասենեակների յատակի վրա, որը մի ժամանակ թաղւած էր հայրական տունը զարդարող ճոխութեան ու փարթամութեան մէջ:

Նա ամբողջ ժամանակը փոքր ինչ շփոթւած դրութեան մէջ էր, և այդ ծածկելու համար աշխատում էր ջղային արագութեամբ ինչ հասնի խօսել՝ մի առարկայից միւսը թռչելով:

Այդպէս մենք երկար խօսում էինք խուսափելով անցեալի յիշողութիւններից. մի անգամ միայն ես նկատեցի.

—Ես շատ ուրախ եմ, որ պատահեցի ձեզ. ի հարկէ այդ բոլորը... ծանր է ձեզ համար... բայց էլի լաւ է որ կենդանի էք, մինչդեռ մենք բոլորս ձեզ չքաղած էինք համարում...:

Նա լուռ էր:

—Եւ դուք չէք ափսոսում անցեալը. հարցրի ես:

—Ո՛չ, պատասխանեց նա կարմրելով և աչքերը ցած գցելով, երբեմն միայն. ասե՛նք այդ առաջ էր... երբեմն այո՛, ես տխրում էի, բայց ինչի՞ համար, ինքս էլ չէի կարող որոշակի ասել:

Նա արագութեամբ աչքերը դարձրեց ինձ և էլի նորից վայր խոնարհեց, իսկոյն բռնելով կուրծքը, կարծես մի ինչ որ բան ծընշում էր անցեալը...

—Իսկ այժմ. այժմ լաւ է ինձ համար—ասաց նա մի բոպէ լռելուց յետոյ—ես ընտելացել եմ. անքան արդէն մօտ բարեկամներ ունիմ շուրջս. չէք հաւատում—հարցրեց նա մի ինչ որ փորձական եղանակով:

—Չգիտեմ, ինչպէս ասեմ ձեզ—պատասխանեցի ես—գուցէ... բայց այդ բոլորը անքան անսովոր է մեր ժամանակում, անքան... և այն էլ զիւղ տեղ, յետ ընկած, խաւար և այդ... այդ աղքատութիւնը:

—Յ՛ այդ բոլորը... բոլորը այնպէս է, ինչպէս կարծում էք—
 իսկոյն վրաբերեց նա—այդ բոլորը նոյնքան սիրելի է, նոյն-
 քան լաւ, որքան և սարսափելի: Ասենք գուցէ այդ միայն ինձ
 հասկանալի լինի, ես սովորել եմ... այո՛, այդ հասկանալու համար
 պէտք է այստեղ լինել ու այստեղ ապրել, այստեղ գործել... սա-
 կայն երբեմն ես շատ էի տխրում... ինչի՞—չգիտեմ... և չէի էլ աշ-
 խատում զոնեւ զրա պատճառը. իսկոյն յամառութեամբ աշխա-
 տում էի փոխել այդ տրամադրութիւնս... այնուհետեւ աւելի ու
 աւելի սակաւ սկսեց պատահել... ես էլ հօ պառաւել եմ. արդէն
 ծերացած աղջիկ եմ դարձել... սառել եմ. այո՛, ես միանձնուհի եմ...
 ինձ համար այլևս չկայ այստեղ...

Նա բոլորովին գունատեց ու լռեց:

—Է՛հ, բաւական է այդ մասին. ոչինչ բան է.—եւ վաղուց
 արդէն ուրիշ կեանքով եմ ապրում այստեղ—շարունակեց նա—իմ
 ուրախութիւնս—իմ «ջահելներիս» ուրախութիւնն է, երջանկու-
 թիւնս—նրանց երջանկութիւնը:

Մենք բաժանեցինք:

Մի օրից ես կրկին նրա մօտն էի:

Ըստ երևոյթին այժմ նա աւելի զսպում էր իրեն և աշխա-
 տում էր խաղաղ ու սառնասիրտ երեւալ. ինչպէս ինձ թւում էր,
 նա աշխատում էր երեւալ ճշմարիտ որ իբրեւ «միանձնուհի», բայց
 երբ ես վերկացայ գնալու, նա ասաց ինձ սուստիկ շփոթւած ու
 կարմրած:

—Դուք ինձ փչացնում էք... իմ մէջ վերականգնում է... այն
 նախկին տրամադրութիւնը... ես վախում եմ:

—Այդ ի՞նչ տրամադրութիւն է, ինչիցն էք վախենում:

—Չգիտեմ... այնպէս ցանկանում եմ տեսնել ձեզ, խօսել ձեզ
 հետ... լսել ձեր ձայնը, ձեր հայեացքները, երբ խօսում էք այն հին
 անցեալի, այն բոլոր անցած գնացածի մասին...

Նա բոլորովին շփոթեց և չվերջացրեց խօսքը: Գուցէ այն-
 պէս թւեց նրան, որ ես իրեն սխալ կարող էի հասկանալ:

Շուտով պէտք է ճանապարհ դուրս գալի. գնացի մօտը հրա-
 ժեշտ տալու. այնտեղ հիւր էին գիւղի երիտասարդները՝ պատա-
 նինք և օրհորդներ, նրանք բոլորը հէնց զպրոցի սենեակումն էին

նստած. նա հիւրասիրում էր դրանց կաղինով, քաղցրաւենիներով, թէյով և ուրախ-ուրախ խօսում, ծիծաղում էր հետները: Աղբն յայտ էր, որ նա սիրում էր դրանց բոլորին, «իրեններին» ինչպէս ինքն էր անւանում, որոնց ուրախութիւնը և վիշտը այնքան մօտ էր նրա սրտին և թանգ նրա համար: Երևի նրան զիւր եկաւ, որ ես այդ հասարակութեան մէջ գտայ իրեն, որ իրենց մօտ այդպէս լաւ է, ուրախ, սիրալիր. և ուրախ էլ դիմաւորեց նա ինձ:

Մենք շարունակում էինք միասին կատակներ անել, ծիծաղել: Հիւրերը շուտով գնացին և երկուսս մենակ մնացինք: Նստանցի, որ վաղը պէտք է ճանապարհ դուրս գամ. յանկարծ նա բոլորովին շփոթւեց:

—Այդպէս շուտով... արդէն... և երկմբ ժամանակով—հարցրեց նա ցրւած:

—Այո, հաւանական է. դժբաղդաբար մայրաքաղաք եմ գնում: Նա կարմրեց, շրթունքները դողացին, յանկարծ արագ վեր կացաւ և ուզում էր դուրս գնալ, բայց հասաւ. արցունքները դուրս հոսեցին աչքերից և նա ծածկելով դէմքը հեկեկաց:

—Ինչի՞ եկաք դուք այստեղ. ինչի՞ պատահեցիք ինձ—շնջում էր նա—դուք ինձ թունաւորեցիք. դուք բերեցիք ձեզ հետ այն բոլոր թոյնը, վաղուցւայ... նա աննկատելի կերպով վարակեց իմ արիւնս, իմ սիրտս. ես ամեն միջոց ձեռք առայ, որպէս զի ոչնչացնեմ նրան. ո՛չ, անկարող եմ. ես մենակ եմ, նորից մենակ. դուք բոլորի՞ թողեցիք ինձ... մոռացւած եմ, մոռացւած... ձեր ինչ հոգսն եմ ես, ես հօ ձեզ համար մեռած եմ... այդպէս... ինչի՞ ուրեմն, ինչի՞ կենդանացրիք իմ մէջ այն բոլոր անցեալը:

Այդպէս երկար խօսում էր նա հեկեկալով, ես տարակուսել էի, չգիտէի ինչ ասեմ:

Յետոյ փոքր ինչ հանգստացաւ:

—Դուք ՚ի հարկէ, Ասաւած գիտէ, թէ ինչեր կը մտածէք իմ մասին—ասաց նա:

—Ո՛չ, ո՛չ, ես հասկանում եմ ձեզ, շաապեցի հանգստացնել:

—Հասկանո՞ւմ էք—հարցրեց նա կրկին կասկածելով—դէհ, ինձ համար այժմ բոլորը մէկ է. վաղը դուք չէք լինի, և ես նորից կը լինեմ այնպէս, ինչպէս ձեր զաւուց առաջ էի. այդ բոլորը

բոլորը կը չքանայ ինչպէս մի տխուր անցեալի տխուր յիշողութիւն... Նա երկար նստած էր գլուխը կախած, ձեռքերը ծնկներին թողած, մտախոհ ու անշարժ, առանց նայելու ինձ:

Ես վերկացայ դնալու և պարզեցի նրան ձեռքս—ներեցէք—սկսեցի ես,—որ ինձ վիճակեց ակամայից յիշեցնել ձեզ...

Նա յանկարծ բռնեց իմ ձեռքս, իւր սառը ձեռքերով սեղմեց և ուղղելով ինձ իւր փայլուն, աղերսալից և համարեա յուսահատ աչերը մեղմ ու լարւած շնչաց.

—Մնացէք այստեղ... մեզ մօտ... դուք հօ ազատ էք... իսկ մենք, հրքան կը սիրէինք մենք ձեզ...

Ես ապշած լուռ էի:

—Մնացէք, մնացէք—կրկնում էր նա ընդհատ-ընդհատ և համարեա մեքենայաբար:

Ձգում էի, ինչպէս հետզհետէ թուլանում էին նրա՝ իմ ձեռքս սեղմած մատները, ես կամաց քաշեցի ձեռքս և կմկմացի,—ներեցէք, լեմ կարող... գործեր ունիմ... այդ բոլորը այնքան զարմանալի է...

Այնչիս հասաւ կառքիս զանգակի ձայնը:

—Ներեցէք կրկին—ասացի ես:

Նա զեռ էլի լուռ ու անշարժ նստած էր գլուխը կրծքին խոնարհած:

—Գուցէ դուք ինքներդ կարողանաք գալ այնտեղ... մեզ մօտ. դուք այնտեղ նորից կը թարմանաք... թեթեւ կը լինի. ճշմարիտ, մտածեցէք... դուք նորից կը ջահելանաք. ասում էի ես կմկմալով և ինքս էլ չհասկանալով ասածիս միտքը:

Նա բարձրացաւ տեղից, ուղղեց—զունաթափ, բացց աչտերով և հպարտ հայեացքով նայելով դէմքիս՝ պարզեց իւր ձեռքը և սառնութեամբ արտասանեց.

—«Գնաք բարև»:

Այո, դա կրկին նոյն «միանձնուհին» էր:

Ես դուրս եկայ: Անցաւ նրանից յետոյ երկու տարի, ես նորից մոռացայ նրան... և անհիշելի դուք ակամայ յիշեցնել տւիք... այն տարօրինակ բաներ են պատահում մեր երկրում և կարծես այդ բոլորը միայն և միայն մեզ մօտ էլ հէնց հնարաւոր են:

ԻՄ ՕՐԱԳՐԻՑ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Քո վարդ շրթունքից ջերմ համբույր քաշած,
Կուրծքըս ալեկոծ ոսկի յոյսերով,
Ահա, իմ հոգեակ, ուրախ, սրտաբաց
Նորից նետում եմ ես ինձ կեանքի ծով...

Թող գոռ ալիքներ իմ շուրջըս եռան.
Միշտ անյաղթ կը մնայ իմ սիրող հոգին!
Միայն այդ ծովում, փարոսի նման,
Դու լուսաւորիր իմ մռայլ ուղին...

1894 թ. Մոսկւա.

ԲԱՐԵԿԱՄԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՔԸ

Հ. ԶՈՒԴԵՐՄԱՆԻ

Գերման. թարգմ. Մկրտ. Նալառարդեան

Փառք Աստծուն, սիրելի տիկին, որ կարող եմ վերստին ձեզ մօտ նստել զրուցաթռուի վրա: Տօների դժոբդը անդորրւած է և ղուք կարող էք ունեն ղնել ինձ քանի մի վայրկեան:

Ախ, ծննդեան այս տօները: Կարծում եմ թէ մի չար ոգի դիտմամբ է հնարել այս ամենը ամուրիներին տանջելու նպատակով, մեզ մեր ընտանեզուրկ գոյութեան ամայի և յուսահատ կացութիւնը ապացուցելու համար: Որովհետեւ այն, ինչ որ ուրիշների համար երանութեան աղբիւր է, մեզ համար տանջանք է:

Ի հարկէ, անկասկած, մենք ամենքս միայնակեցութեան չենք դատապարտւած, մեզ համար էլ է ծաղկում բերկրանքը երբ մարդս ձգնում է ուրիշներին բաղդաւորելու և սրանով է իսկ մարդու հոգին հրճում, — սակայն 'բաշխւած երջանկութեան իսկական վայելումն թիւնաւորւած է մեզ համար մի տեսակ հեզնական անդարձով դէպի մեզ, քան թէ այն ցանկութեան, այն դառնակրկիթ ափսոսանքի պատճառով, որը ես կ'անւանեմ կամովին ամուսնութեան վիշտ իբրեւ հակդիր ծննդավայրի ի ղձ կոչւած խօսքին:

Ինչո՞ւ չեկայ ես սիրտս բանալու ձեր առաջ, ո՞վ կարեկից հոգի, ղուք որ այնպիսի վեհութեամբ առատապէս մխիթարութիւն էք բաշխում, այն ինչ ձեր սեռին պատկանող միւս մասը քաղցրակը-

ծու (douceux) ակնարկութիւններով է խալթում. այն միակ պատճառով, որ դրանում մի բայց կայ: Գիտէք թէ ինչ է ասում Շալալեղը իր «Միայնակեաց ճնճղուկներ» կոչւած զեղապատում զրոյցի մէջ, որը, գուշակելով դուք հոգեկան կացութիւնս, զրկել էիք ինձ համար տօնի երրորդ օրը: Վսկական ամուրիք, ասում է նա, չի ցանկանում մխիթարւած լինել, նա կամենում է, երբ նա տարաբաղու է, վայելիլ գոնէ իր չար ճակատագիրը:

Շալալեղի նկարագրած «Միայնակեաց ճնճղուկից» զատ, կայ ամուրիների մի այլ տիպար ևս—ընտանիքի բարեկամը: Նս այս ասելով չեմ պատկերացնում երբէք առաջս մի այնպիսի անձնաւորութիւն, որը տարաձայնութիւններ է գցում ընտանիքներում, որը իր նենգամիտ հայեացքում դաւաճանութիւն է թաքցնում և առաքիառք տեղաւորում է ասպնջական չարկի տակ. ևս խօսում եմ այն «բարի քեռու», հայրիկի վաղեմի դասընկերի մասին, որը իր ծնկների վրա խաղացնում է երեխային և մայրիկի համար թերթոններ է կարդում ամօթխածաբար բաց թողնելով նրա միջից թեթեամիտ նկարագիրները:

Ես ճանաչում եմ անձնաւորութիւններ, որոնք նւիրում են իրանց ամբողջ կեանքը այն ընտանիքի օգտին, որի բարեկամութիւնն են վայելում. ես ճանաչում եմ անձնաւորութիւններ, որոնք շրջում են կողքէ-կողք, առանց ցանկութեան, զաղոնաբար պաշտած մի սիրուն կնոջ հետ:

Դուք կասկածո՞ւմ էք այս մասին: Ախ, այո՛, այս «առանց ցանկութեան» խօսքն է, որ վիրաւորում է ձեր լսելիքը: Շատ կարելի է, որ չէք սխալւում: Բոլոր սրտերի խորքում, նոյն իսկ ամենաանդորներինը, գոյութիւն ունի մոլեգին ցանկութիւն. սակայն—խնդրեմ ասածս լաւ հասկանաք—այս ցանկութիւնը շղթայակալ է: Թոյլ տւէք ինձ պատմել, ի հաստատութիւն ասածիս իբրեւ օրինակ, մի խօսակցութիւն, որ տեղի ունեցաւ, մէկէլ օրը, Սուրբ Սեղբեստրոսի երեկոյին երկու ծեր, շատ ծեր անձնաւորութիւնների միջև: Ի՞նչպէս լսեցի ես նրանց խօսակցութիւնը. այս մի զաղանիք է, որը կը ներէք ինձ պահել, և, խնդրում եմ ձեզ, չաւարածէք ինչ որ պատմելու եմ ձեզ այս բոպէիս: Սկսեմ ուրեմն:

Երեւակայեցէք թէ անցքը պատահում է մի բարձրադաստաղ:

հինաւորաց կարասիներով կահաւորւած դահլիճում, որը լուսաւորւում է առաստաղից կախած խիստ ցոլուն մետաղեայ լամպարի մեղմ լուսով և այն լամպարը ծածկւած է կանաչագոյն լուսամփոփով—ինչպիսին գործ էին ածում մեր հայրերը մինչև վառելանաւթի գտնելը. բոցից գոյացած կոնուսը ընկնում է ճերմակ սփռոցով ծածկւած մի կլոր սեղանի վրա, որտեղ դարւած են տարեմուտի զիշերը պատրաստւելու պունշի (punch) համեմները—այն ինչ, հէնց մէջտեղում, տարածւած են լամպարից կախած ձէթի քանի մի շիթեր:

Կանաչ լուսամփոփի շաքի տակ կիսով չափ մթին մէջ թաղւած այն ալեւորները—վաղուց ի վեր անհետացած դարւայ խղճալի աւերակները—նստած էին: Երկուսն էլ, կբւած և զողլոջուն, յաւել էին իրենց տկար և տարիներով խամրած աչքերը իրանց առաջ: Սրանցից մէկը, տանաէրը, մի գինւորական էր,—և նրան մի անգամ տեսնելը բաւական էր հասկանալու համար իր անկող ու կիպ-կպած փողպատից, կէս սափրած և սրածայր բեղերից, խոժոռած ունքերով պատերազմականի կերպարանքից. սա երկու ձեռքով բռնել էր, իբրև անութ փայտ (béquille) զլորուն բազկաթռռի ղեկը, որի մէջ նա կծկւել էր, այս անձնաւորութեան մէջ ամեն բան անշարժ էր, բացի ծնոտները, որոնք շարունակ շարժւում էին յաւիտենապէս որոճմունքի համար:

Միւսը՝ առաջինի մօտ սոփայի վրա նստած, բարձրահասակ, մի մարդ էր լղար, փիլիսոփայի լայն ճակտով, նեղ ուսերով, որոնց վրա բազմած էր անկիւնաւոր գանգը: Նա շատ թեթև ծուլն էր արձակում հաղիւ աւկաջձող ծխամորձից: Սրա քաղաքակիրթ և ցամքած դէմքի հաղարաւոր խորշոմները, ձիւնափայլ մօրութով կրկալած, թաքցնում էին իրենց յետևում մի մեղմ և քնքոյշ ժպիտ, որը յատուկ է միայն աշխարհային վայելքներից հրաժարւող ծերունիներին:

Երկուսն էլ լուռ էին: Այսպիսի խորին անդորրութեան միջոցում լսելի էր միմիայն այլուող ձէթի թեթևակի ճարձատումն և ծխամորձի մէջ ծխուող նիկոտինի թուլիկի մրմուռը: Ահա դահլիճի մթին խորքում պատի ժամացոյցը հնչեցրեց խրպոտ ձայնով տասնումէկերորդ ժամը:

«Հէնց այս ժամին նա սովորութիւն ունէր պունշ պատրաստել, ասեց մտածող ձակառո ռ. նեցող մարդը: Քնքոյշ էր նրա ձայնը և մի փոքր զեղզեղուն:

«Այո, հէնց այս ժամին էր», կրկնեց միւսը: Սրա ձայնը անգիւր էր, որի մէջ, կարծես թէ լսելի լինէր վաղեմի հրամանատուի բարձրագոյ պատուէրների արձագանդը:

«Ձէի կարող երեւակայել թէ կեանքն առանց նրան այսպէս տխուր կը լինէր», շարունակեց առաջին խօսակցողը:

Տանտէրը զլսով նշանացի արեց և նրա ծնոսները վերսկսեցին իրենց որոճումն:

«Նա մեզ համար քառսուն չորս ամբամ է պունշ պատրաստել Ս. Սեղբեստրոսի տօնին», պատասխանեց միւսը:

«Այո, ուղիղ քառսուն և չորս տարի է, որ ես Բերլինում եմ բնակում, յաճախում եմ այս տունը», ասեց ծեր զինւորը:

— Անցեալ տարին, այս միջոցներում, շարունակեց առաջինը, մենք բաւականին բաղդաւոր էինք միասին: Նա, այնտեղ, բազմաթուր վրա էր նստած և Պօլի անդրանիկ զաւակի համար գուլպա էր գործում: Նա շտապում էր, որովհետեւ, ասում էր նա, պէտք է մէջ գիշերից առաջ աւարտել և նա աջողեց վերջացնել իսկապէս Յետոյ մենք խմեցինք և բոլորովին հանգիստ հոգով խօսակցեցինք մահւան մասին—և երկու ամսից յետոյ նա մեզինք բաժնեց:— Դու գիտես հօ, որ ես մի մեծ հեղինակութիւն եմ շարադրել «Պաշտօնի անմահութեան»—Unsterblichkeit der Idee—մասին: Դու երբէք չսիրեցիր այն հեղինակութիւնը: Տես, ինձ համար էլ անհանդուրժելի է նա այն օրից ի վեր, երբ նշանաձգ մեռաւ: Աշխարհս չունի այլ ևս մի գրոշի արժողութիւն ինձ համար:

—Այո, հրաշալի կինմարդ էր նա, ասեց ամուսինը: Նա միշտ լաւ է հոգացել ինձ, և երբ զինւորական պաշտօնս հարկադրում էր ինձ առաւօտեան ժամը հինգին զարթնել, նա միշտ ինձինք առաջ էր լինում զարթնած հսկելու համար, որպէս զի սուրճը համեղ պատրաստէր: Սակայն նա ևս ունէր իր պակասութիւնները, երբ, օրինակի համար, սկսում էր քեզ հետ փրկիսոփայութիւններ անել—օօ:

—«Դու իսկի չես հասկացել նրան», քրթմնջեց միւսը, և սրտ

շրթունքների մի ծամածռութիւնը արտայայտեց իսկոյն և եթ զսպած բարկութիւն:

Սակայն իր բարեկամի վրա յառած երկարատե նայածքը մեղմ ու տխուր էր, կարծես թէ իր խիղճը մի գաղտնի սխալ-մունքի պատճառով քամահարելիս լինէր սրան:

*
* *

«Լսիր, Ֆրանց, ստիպւած եմ պատմել քեզ մի բան, որը վա-ղուց ի վեր չարչարում է ինձ և որը չեմ կարող գերեզմանիս մէջ հետս իջեցնել»:

«Ի՜նչ, ի՜նչ ես աչքւափ քաշում, ասեց տանտէրը վերցնելով երկար չիբուխը, որը յենած էր գլորուն բազկաթռի դէմ»:

—Մի անգամ մի դէպք պատահեց չինոջդ և իմ միջև... մի բան...»:

Մեր զինուորը վար զցեց երկար ծխամորճն և անթարթ ու լալն բացած աչքերը յառեց իր բարեկամի վրա:

«Հանաք մի՛ անիր, զոկտոր, արտասանեց նա վերջապէս:

—Դժբաղտաբար ես վերին աստիճանի լուրջ եմ խօսում, Ֆրանց, պատասխանեց սա: Քառսուն տարուց ասելի է, որ այս գաղտնիքը պահում եմ և ժամանակ է արդէն, որ սրա մասին քեզ յայտնեմ:

—Այլ կամենայիր, շատ կարելի է, ասել, որ կինս ինձ խաբէլ է, գոչեց միւսը զայրագին ձայնով:

Ձեռն ամաչում, Ֆրանց, ասեց բարեկամը անուշ և զգածւած ձայնով:

Ալևոր զինորը քանի մի անորոշ խօսքեր մոմռաց և ծխա-մորճը կրակեց:

«Այ, նա անարատ էր ինչպէս երկնաբնակ հրեշտակը, շարու-նակեց միւսը: Յանցաւորը դուն ես, ես եմ: Լսիր, այժմ՝ քառ-սուն երեք տարին լրացած է, դուն Բերլին կանչւեցիր սպարապետի պաշտօնով և ես համալսարանում պրոֆեսոր էի: Այն ժամանակ մի կատաղի լոթի էիր, դու լաւ գիտես այդ»:

—Հ'ըմ, արտասանեց տան տէրը բարձրացնելով դողդոջուն ձեռքը իր բեղերի ձայրերը ոլորելու համար:

—Այն ժամանակներում կար մեծ-մեծ սևորակ աչքերով և ճերմակ ու մանրաշար ատամներով մի գեղեցիկ դերասանուհի... յիշում ես դա նրան:

—Յիշում եմ ու այդպէս. նա կոչում էր Բիանկա և ծերունու ցոփակեաց դէմքի վրա ցոլաց թեթև ժպիտը:

«Նրա մանրաշար սպիտակափայլ ականքները լաւ խածնել զիտէին սակայն, հաւատացնում եմ քեզ:

—Դու կնոջդ խաբեցիր և նա կասկածեց այն մասին: Սակայն նա չբողոքեց և կսկիծը իր մէջ գաղտնիք պահեց: Դու բան չը հասկացար, այն ինչ ես նկատեցի: Մօրս մահւանից յետոյ նա առաջին կինմարդն էր, որին ծանաչել եմ: Նա իբրեւ մի շողշողուն աստղ մութք գործնց կեանքիս մէջ և հէնց այդ շողուն աստղը տեսնելու նպատակով աչքերս դէպի նրան էի ուղղում: Ես համարձակեցի նրան իր արտմութեան պատճառը հարցնել: Նա ժպտեց և պատասխանեց թէ տակաւին տկար է փոքր ինչ. որովհետեւ, մտաբերում ես երևի, որ քո Պօլ զաւակը քանի մի օր առաջ աշխարհ էր եկել:

«Սուրբ Սեղբեսարոսի զիշերը հասաւ. ես սովորաբար գալիս էի այստեղ ժամը ութին: Նա նստած ասեղնագործում էր, իսկ ես քեզ սպասելով զիրք էի կարդում բարձրաձայն. Անցաւ մի ժամ... յետոյ երկրորդը... դու չէիր երևում: Տեսայ թէ ինչպէս նա անհանգստութիւնից սարսափեց, որից և սարսափեցի ինքս: Ես շատ լաւ գիտէի քո ինչտեղ եղածդ ու երկնչում էի չլինի թէ մոռանաս, այն դերասանուհուն գոգում, տասնութեանքով ժամը, որ հետզհետէ մօտենում էր: Նա ասեղնագործելուց դադարել էր, իսկ ես ընթերցանութիւնից. մի սարսափելի լուսթիւն ընկճում էր մեզ: Յանկարծ տեսայ ես թէ ինչպէս արտասուքը մարգարտանման կախւեց թերթերունքից և կաթեց նրա ասեղնագործի վրա: Ես շտապով վեր թռայ տեղիցս և ուղեցի դուրս գնալ քեզ գտնելու: Համոզւած էի թէ կը կարողանայի քեզ այն կնոջ գրկից զօռով դուրս գջլել: Սակայն հէնց միւսնոյն միջոցին նա ոտի ելաւ ու հեռացաւ այստեղից, որտեղ ես եմ նստած հիմի:

«Ո՛ր էք կամենում զնալ», բացականչեց նա: Նրա գիմարդերը անասելի վիշտ էին արտայայտում:—«Պարանցին գտնելու»

պատասխանեցի ես: Այն ժամանակ նա ճչաց. «Ի սէր Աստուծոյ, գոնէ դուք մնացէք մօտս, մի՛ք բարձի՛ թողի անի ինձ: Եւ ճեռուելով վրաս նա իր ձեռները դրեց ուսերիս վրա, իսկ կրծքիս մէջ թաքցրեց արտասուքով ողողած դէմքը: Ամբողջ մարմնովս սառսուռից ցնցեցի, որովհետեւ երբէք կեանքումս կինմարդ այդպէս մօտիկ չէի գրկել: Սակայն ինքս ինձ յաղթեցի և գուն գործեցի նրան մխիթարելու: Ո՛րչափ կարօտ էր նա մխիթարութեան:

«Քանի մի վայրկեան անցած՝ դու ներս եկար. շփոթմունքս չնկատեցիր դուն, թշնրդ կրակ էին կտրել և աչքերումդ նկատեցի էր այն յոգնութիւնը, որը սիրոյ արբեցութեան հետեանքն է: Սուրբ Սեղբեսորոսի այն երեկոյցից իվեր, ասում եմ քեզ, իմ մէջ մի փոփոխութիւն կատարեց, որը վրաս սոսկումն էր ազդում: Այն օրից իվեր, երբ վիզս զգաց նրա քնքոյշ բազուկների թևապատումը, այն օրից իվեր, երբ ես հոտհոտեցի նրա մազերի անոյշ բոյրը, ասողը իջել էր երկնքից և սորա փոխարէն դիմացս կանգնել էր, բորբոքուն աչքերիս առաջ, գեղեցիկ սիրաշունչ Աինը: Ես ինձ թշառահանի մէկը համարեցի, մի դաւաճան և, խղճիս հետ գոնէ կիսով չափ հաշտուելու նպատակով, ճգնեցի քեզ անջատել այն դերասանուհուց, որին դու սիրում էիր: Բարեբախտաբար ես ունեի փոքր ինչ կարողութիւն, նա ընդունեց քեզ հետ իր կապը խզելու համար այն գումարը, որ ես առաջարկեցի և...

— Վահ... ընդմիջեց ծերուկ բարեկամը զարմացած: Այդպէս ուրեմն, քո թելադրութեամբ էր, որ Բիանկան զրեց ինձ սիրտ մորմոքող մնաս բարեկի նամակը, որով նա յայտնում էր, սիրտը կոտրած, թէ սախլած էր սէրս մերժել:

— Այո, իմ թելադրութեամբ էր. սակայն լսիր հետեանքը: Կարծում էի թէ կը կարողանայի տւած դրամովս հանգստութիւն գտնել. իսկի էլ չէ: Խե ու յիմար դաղափարներ էին պոտուում ուղեղիս մէջ: Խորասուզեցի աշխատութիւններին մէջ. այն միջոցներում իմ մէջ ծնեց առաջին միտքը իմ հեղինակութեան — Գաղափարի անմահութիւնը: Բայց այս ամենը անբաւարար էր անդորրութիւնս վերստին ձեռք բերելու: Այսպէս սահեց ամբողջ մի տարի, Ս. Սեղբեսորոսի երեկոն կրկին եկաւ: Մի անգամ ևս նստել եմ այստեղ նրա հետ: Այն երեկոյ դու տանն էիր. բայց քնած էիր

դռկից սենեակում դիւանի վրա տարածւած: Դուն յոգնած վերադարձել էիր ակումբում մի ուրախ ճաշկերոյթ վայելելուց յետոյ: Ես նստել էի նրա մօտ առջերս նրա գունատ դէմքին յառած, երբ յուշերս մի անդիմադրելի ուժով պաշարեցին ինձ: Մի անգամ ևս, մի անգամ միայն ուզեցի կրկին նրա զուլիւր կրծքիս վրա դնել, միանգամ ևս գրկել, ապա անհետանալ: Մեր հայեացքները իրար հանդիպեցին և թւաց թէ նրա առջերում գաղտնի համամութիւն էր փայլում: Այն ժամանակ ես այլ ևս չդիմացայ, ընկայ նրա ոտների առաջ և հրաբորբոք դէմքս նրա ծնկների վրա թաքցրի: «Մօտ երկու վայրկեան ես անշարժ էի, երբ, այս դրութեան մէջ, գլխիս վրա զգացի նրա ձեռքի զովութիւնը և այս անուշաձայն խօսքերը.

«Արիացիր, բարեկամ»:

«Այո, հարկաւոր է արիանալ. պէտք է խաբել զլիսովին հաւատացած՝ դռկից սենեակում քնող մարդուն»: Եւ ես տեղիցս ելայ մոլոր հայեացքներ գցելով չորս կողմս: Այն ինչ նա սեղանի վրայից մի գիրք վերցնելով ինձ առաջարկեց: Ես նրա միտքը հասկացայ. բաց արի հէնց առաջին պատահած երեսը ու սկսեցի կարդալ: Թէ ի՞նչ կարդացի, ոչինչ չեմ յիշում, տառերը առջիս առաջ թռչկոտութեամբ էին: Սակայն փոթորիկն սկսեց հոգուս մէջ հետզհետէ անդորուել և երբ տասներկու ժամը զարկեց, երբ դու ներս եկար, կողերդ քնից ծանրացած, մեզ սովորական բարեմաղթութիւններ անելու, ինձ թւաց թէ այն մեղսալի բոպէն շատ և շատ հեռու էր գնացել ինձնից, անհետացել էր անցեալի մէջ:

«Սկսւած այն օրից ես փոքր առ փոքր վերստացայ հոգեկան հանգստութիւն. գիտէի որ սէրս անպատասխան էր մնացել և որ, բացի փոքր ինչ գթութիւնից, այլ ևս ոչինչ չէի կարող սպասել նրանից: Անցան տարիներ, զաւակներդ մեծացան ու ամուսնացան. այն ինչ մենք երեքս ծերանում էինք: Դու ձեռք վերցրիր երիտասարդական զարճութիւններից, դու հեռացար թեթեալբարոյ կանանցից և աղբիւր միմիայն կնոջդ համար, ինչպէս և ես: Ես չզաղարեցայ նրան սիրելուց, այս անկարելի էր ինձ համար. սակայն սէրս տարափոխեց, երկրային ցանկութիւններս անհետացան մի տեսակ գաղափարակցութեանը տեղի տալու դիտաւո»

բութեամբ: Դու բազմիցս խնդացել ես մեզ վրա, երբ մենք փիլիսոփայութիւններ էինք անում: Եթէ դու կասկածէիր զոնէ, որ երկուսիս հոգիները ի մի էին ձուլում, այն ժամանակ խիստ նախանձոտ կը դառնայիր:

«Սակայն նա մեռած է այժմս. շատ կարելի է, որ մենք երկուսս, նախ քան զալիք Ս. Սեղբեատրոսի տօնը, կը միանանք նրան: Վաղուց էր հարկաւոր ուրեմն, որ այս ծանրատար շաղտնիքը թոթափէի ինձնից և քեզ ասէի «Ֆրանց, մի անգամ մեղանչել եմ քո դէմ, ներիր ինձ»:

Նա ձեռք մեկնեց իր բարեկամին թախանձելով, բայց վերջինը անհամբոյր ձայնովն պատասխանեց նրան. «Է՛հ, անմիտ խօսքեր ես ասում: Ի՞նչ պէտքէ ներեմ քեզ: Այդ զաղտնիքը, որը, քո կարծիքով, հիմն ես խոստովանում ինձ, ես վաղուց իվեր գիտէի: Կինս ինքը պատմեց ինձ ամենը քառսուն տարուց առաջ: Այժմ քեզ կը բացատրեմ թէ ի՞նչի էի, մինչև ծերանալս, կանանց ետեւից քաշ գալիս. նա ինձ խոստովանել էր միեւնոյն միջոցներում, որ իր ամբողջ կեանքում նրա միակ սէրը դու էիր»:

*
* *

Ընտանիքի բարեկամը նայեց նրան անթարթ աչքերով տաւնց մի խօսք ասելու և պատի ժամացոյցը իր խուսրոս ձայնով հնչեց զիշերւայ տասնուերկուերորդ ժամը:

ԽՈՐՈՒՆԿ ԵՐԿՆՔԻՑ...

Լ Ե Ռ Ե Ն Ց Ի

Խորունկ երկնքից լուսինն է նայում,
Մեկամաղձ տեսքով աստղերն են փայլում,
Եւ եզրներըն արծաթով մանւած՝
Այնտեղ կտոր ամպ է մըտախոհ կանգնած:

Երկնում ամեն բան հրաշալի, խաղաղ,
Մինչ նրա տակ անհուն ու արծաթաշաղ
Ծովն է փոթորկում, ուռչում ու փչում,
Ասես թէ կուրծք է դնում, հառաչում:

Նրա վրան խաղում է սպիտակ առաքաստ,
Փռչրէլ, կլանել նրան ալիքն է պատրաստ:
Նաւավարն մենակ, մըտազբաղ, տըխուր
Հողմի կասքին է եղած անձնատուր:

Եւ աչքերն անշեղ լուսնից, աստղերից՝
Նա անյագ մաքով հարցնում է նրանցից
Ի ու ուրն փոթորկի մասին կենսական,
Նաև հանդսոյի յաւիտենական...

ԿՐԿՆԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ ԶԱԿՈԴԱՒԷՐՈՒ ԵՐԳԻՉՆԵՐԸ

Պատմածը ՎԱՍ. ՆԵՄ ԲՈՎԻՉ ԳԱՆՁԵՆԿՈՒ

Թարգմ. Մ. ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԻ

Պայծառ արև, մռայլ աներ... վերը սև տների ուրազներ,
ցածր—հեռու—շատ հեռուն ամալի Կասախլիայի թուխ ծածկոցը...
Մուգ-կապույտ երկինքը ծածկեց զոթական քաղաքը... Մենք Զա-
կոդաւերօ հրապարակումն ենք: Խնչպէս այստեղ ամեն ինչ պարզ է
և շքեղ, ճառագայթները չեն լուսաւորում, այլ վառւում են—
այրում: Հէնց որ սուեր է ձգւում, կարծես բոլորովին մոլթ գի-
շեր է պայծառ օրւայ մէջ... Ահա վաղուց հանգած մի ցեղի տոհ-
մադրօշմով զարդարւած կամարի տակ կոյր երգիչներ են նստած:
Խնչպէս քիչ էր կերպարանափոխւում այդ տեղը սկսած այն օրից,
երբ այդպիսիներին լսում էր Կարլոս Ն' կայսրը! Զնայելով նոյն
ցնցոտիներն են, բայց որ դրա տիպեր են, այդ անկասկած է:
Յիշում էք դուք այն զարմանալի օրը, երբ յաղթանակողին
թւում էր, թէ ամբողջ աշխարհը լցւած է իր փառքով: Իր Ալ-
կադարում դիմելով պալատականներին, նա բացականչում էր.
«Ես կարծում եմ, որ այժմ Սպանիայում չկայ մի սիրտ, որ իմի
հետ միասին չբաբախէ...» Եւ իրաւ, Աֆրիկայի գոռոզ խալիֆա-
ներն առաջինն եղան, որ խոնարհեցան կայսեր սրի առաջ: Ծովա-
հէներն ոչնչացան և նրա սև արծիւը իր զօրեղ թևերի խիտ
սուերը տարածեց ամբողջ միջերկրական ծովի վրա: Նա պէտք է
դուրս գար հէնց նոյն Զակոդաւերօ հրապարակը!... Դեռ վաղ հրա-
պարակի միջով անց ու դարձ անեղիս նա նկատեց հին աշտարակի
սուերի անկիւններից մէկում կուտակւած մի ամբօխ: Այս անգամ

Կարլոս Վ-ը հետաքրքրեց: Ի՞նչ բան կարող էր լինել այն: Այն-
տեղից լսեց գիթարների տխուր մի նախերգանք: Մերուհների
ձայներն ինչ որ երգում էին... Քաղաքը դիմեց իր շքախմբին
հարցմունքով:

—Այդ արժանի չէ ձեր մեծութեան ուշադրութեանը:

—Սակայն?

Երևեցաւ, որ բոլոր պալատականներից միայն մէկը գիտէր,
յո՛ւ է բանն ինչու մն է:

—Գալիցիական երգիչներ ան... Մռայլ մարդիկ... Ոչինչ չար-
մեցող... Դրանց չի կարելի համեմատել նոյն իսկ Անդալուզցիների հետ:

Կարլոս Վ-ը մօտեցաւ: Ամբոխը յետ քաշեց: Նա «կեցցէ»
չաղաղակեց: Նրա տրամադրութեան մէջ չկար այն, ինչ բանի որ
վարժեցրել էին կայսրին «հաւատարիմ» և ազնւաբարոյ» տոլեդա-
ցիները:

—Ի՞նչ կայ այդ տեղ:

Կռուծիւն. . . Անխօս և տխուր մարդիկ սկսեցին կամաց-կամաց
ցրւել:

—Սա հարցնում եմ, թէ ինչ կայ այդտեղ:

Ճիշտ պատի տակին գիթարները ձեռքներին նստած էին
երեք կոյրեր: Նրանք չկարողացան տեսնել, որ իրանց առաջ Կար-
լոս Վ-ն է կանգնած, միայն զգացին փոքր ինչ շփոթ և անհան-
գստացան: Նրանց լարերի վերջին կնդկնդոցները կարծես դեռ դո-
ղում էին օդի մէջ: Կարլոս Վ-ի մէջ յանկարծ մի միտք յղացաւ:
Նա սիրում էր մեծահոգութեամբ և առատաձեռնութեամբ բեմա-
կանութիւն անել:

—Դուք զրտեղացի էք—հարցրեց նա աղքատներին:

—Օրենսէից, սենեօր-կաւալիօ: Օրենսէից, անդորժ և աղքատ
մարդկանց քաղաքից: Քաղաքը ժպտաց: Գալիցիան այն ժամա-
նակ գաւառներից ամենահաւատարիմն էր, որի համար և Փիլիպ-
պոս II-ը հեղեղեց այդ երկիրը արտասուքով և արիւնով: Կար-
լոս Վ-ը փողով լի մի քսակ շարտեց երգիչներից մէկի գիթարի
վրա. նրա լարերը ցնցւեցին և զօղանջեցին:

—Պէտքէ, որ հարուստ լինի, այնպէս չէ,—շշնջաց նոյն երգիչը
հարեանին:

Երգեցէք ինձ համար այն երգը, որը հէնց այժմ էիք դուք երգում:
— Զեր ողորմածութեանը նա չի դուր գալ:

— Ի՞նչու, — քաղցրութեամբ ժպտաց կայսրը:

— Սա աղքատների երգ է: Սա ծնւել է Լոսնի և Աստուրիայի ծխող խրճիթներում: Հարուստ և նշանաւոր մարդկանց համար մենք երգում ենք ուրիշները — անդալուզականները, վալենսիականները... Անդալուզացում և վալենսիացում թէ լոյսն է շատ և թէ ծիծաղը:

— Երգեցէք այն, ինչ որ երգում էիք հէնց այս ժամին,

Աղքատները լաւ վարձատրւեցան: Նրանք իրենց կեանքում ոչ միայն չէին ունեցել, այլ և չէին տեսել ոսկու այգւղիսի քանակութիւն:

Լաւեց տխուր նախերգանքը — այնպէս տխուր, որ աւանդութեան ասելով, կայսրը քիչ մնաց լաց լինէր: Նախերգանքի իւրաքանչիւր ձայնը չէր վերասլանում դէպի երկինք, այլ, որպէս արտասուք, երկրի վրա էր ընկնում: Մարդկային սիրտն ինչպէս հաւաչում է, ինչպէս նա անտանելի տանջանքների մէջ ցաւում է և լցւում արիւնով: Երբ որ նախերգանքի վերջին ակկորդն էլ մեռաւ տապի և լոյսի մէջ, աղքատներից մէկն երգեց: Սկզբում Կարլոս V-ը չհասկացաւ, թէ ինչ բան էր այդ, գանգաւ թէ լաց: Բացի դրանից երգի բառերը տարբերւում էին կաստիլիական ազնւաւոր բառբառից: Եւ իսկապէս այդպէս էին խօսում Աստուրիայի ծխաթափախ խրճիթներում:

— Խուանա, Խուանա!... Ինչո՞ւ համար ամեն առաւօտ և ամեն երեկոյ դու բարձրանում ես բարձր լեռան վրա, բարձր, շատ բարձր լեռան վրա և կանգնելով նրա քարաժայռի ծայրին հեռուն ես նայում: Եւ ապա ամբողջ ցերեկ և ամբողջ գիշեր դու լալիս ես փակւած սենեակիդ խաւարում և նստած ցուրտ օջախիդ մօտ:

— Ան նայում եմ, թէ ինչպէս է ծագում և մայր մօնում արեւը...

— Արեւի յետեից չեն լալիս և գիշերն արտասուքներով չեն անցնում: Ո՞ւմն ես դու սպասում այն ճանապարհի վրա, որ ձգւած է մեր երկրի լեռներում: Խուանա, Խուանա, ո՞վ է հեռացել քեզանից այդ ճանապարհով...

— «Հինգ տարի սրանից առաջ թաղաւորը վերցրուց իմ Խօսէ (Յովսէփ) որդուն, նրան երկաթ հագցրեց, ձեռքը սուր տւեց և տարաւ իր հետ հէնց այս ճանապարհով հեռուն—չատ հեռուն Այնուհետեւ ամապացաւ իմ խրճիթը և օջախս հանգաւ:

«Մըմ համար պէտքէ վառեմ օջախս: Նրա մէջ միայն սարդերն են ոստացն հիւսում... Հինգ տարի է, որ ես շրջում եմ բարձր լեռան վրա, հինգ ամբողջ տարի առաւօտ և երեկոյ նայում եմ, չէ երևում արդեօք հեռւում եմ Խօսէն:

— «Խուանա, Խուանա, մի՞թէ դու չես լսել, թէ ինչպէս կայսրը ջարդեց անհաւատներին հեռու Աթրիկայում: Քշնամիները կուրացած երկիւղով փախչում էին նրա առաջից անապատում, և անհաւատների արիւնը չափուրդ էր տալիս ծաբաւի աւազին:

— «Խնչիս են պէտք նրա յաղթութիւնները: Ղրանցով ես պէտքէ ուրախանամ, մինչդեռ իմ Խօսէն գուցէ այժմ ընկած է այն աւազների մէջ ուժասպառ կերպով տարածած իւր ձեռքերը և գուցէ սև ագռաւն արդէն դուրս է քաշել նրա աչքերը: Մի՞թէ այդ յաղթութիւնները նրան կեանք կը վերադարձնեն, կրակ՝ իմ օջախին, բաղդ — իմ սրտին, ժպիտ — իմ դէմքին, մշակ — իմ այգուն:

— «Խուանա, Խուանա! գուցէ դու չես լսել մեր քահանայի քարոզը. նա խօսում էր այն մասին, թէ ինչպէս ինքն երկինքն օրհնում էր Կարլոս V-ին, և Աստուած յաղթութիւն էր ուղարկում նրան, իսկ այժմ քրիստոնէական խաչը փայլում է արաբների վերջին մզկիթների վրա:

— «Խնչիս են պէտք մզկիթներն ու միւս զեղեցիկ բաները, որոնք գոյութիւն ունին միայն նրանց որևէ բանով փոխարինող մարդկանց համար: Երկինքն անվրդով նայում է իմ ամապացած արտերին, իմ սասռած խրճիթին: Քահանան և ոչ մի անգամ չմխիթարեց իմ որբացած սիրտը: Ես չկարողացայ նրան աքաղաղ տանել կիւրակի օրերը և ոչ էլ հնդկահաւ մեծ տօնին: Նա ինձ անւանում է մեղաւոր նրա համար, որ ես ոչնչով չվարձատրեցի նրա աղօթքները: Խօսէ, իմ Խօսէ! ինչո՞ւ դու հեռացար ինձանից: Խօսէ, իմ Խօսէ, ինչո՞ւ անջատման ժամին չպստուեցիր իմ սիրտն այն սրով, որ Կարլոսն էր տւել քեզ: Վայ մեզ, վայ: Փառք, յաղթութիւն—

նրան. իսկ արիւն, աղքատութիւն և տանջանք—Մեզ, Ո՛վ արդեօք կը պատասխանէ մեր փոխարէն երկնքին: Իսկ կայսեր հաճար աղօթում են քահանաները բոլոր տաճարներումս!

Կրկին լսեց կիթառների երկար նախերգանք: Կարոս Մ-ի գէմքը մռայլ էր: Երբ որ լարերը լռեցին, եւկրորդ մուրացկանն երգեց ոչ այնպիսի վշտահար ձայնով: Նրա երգի եղանակի մէջ զայրոյթ էր արտայայտուում: Նրա երգն արդէն չէր ընկնում արտասուքի պէս դետնի վրա, այլ ոյժով բարձրանում էր դէպի կապոյտ եթերը:

«Մենք անցնում էինք աղքատ դիւղերի, չորացած դաշտերի մօտով, և որպէս գանձ, թշուառների արտասուքները մենք ժողովում էինք մեր կիթառների և գանգաւները մեր սրտերի մէջ: Մենք կուրացանք տանջալից տեսարաններ տեսնելուց: Եւ այժմ երբ մենք դիպչում ենք մեր լարերին, նրանցից ուրախ երգերի փոխարէն, արտասուքներ են թափւում, իսկ երբ ուզում ենք երգել, ակաւ մայից գանգաւում ենք և հառաչում...»

Լարերի նոր հնչիւններ... Կարլոս Մ-ի գէմքով մռայլ սուրբագծերն էին յաջորդում միմեանց: Նքախումբը շնչառութիւնը զսպած շլարել էր: Բոլորն էլ զայրոյթի կատաղի բռնկումն էին սպասում: Այնպիսի մի լռութիւն էր տիրել չորս կողմը, որ կարծես ամեն ինչ սառել էր անհամբեր փոթորիկ սպասելով: Ահա-ահա կը խփէ կայծակը և կը գդրդայ նրա որոտը... Միայն երգիչներն էին հանգիստ: Նրանք ոչինչ չէին տեսնում իրենց խաւար աչքերով: Յանկարծ երրորդ մուրացկանն երգեց... Թւում էր թէ գիշատիչ թռչուններ են բղաւում չարութիւնից ու տանջանքից, այնպէս սուր և սպառնալից էր հնչում նրա ձայնը:

«Խուանա, Խուանա! մօտ է ժամը... Մօտ է ժամը! Դու կը մեռնիս, բայց երբ և է կը մեռնի և Կարլոս Մ-ը: Մահը հաւասարեցնում է թաղաւորին և մուրացկանին: Թէ մէկին և թէ միւսին գերեզմանում նոյն տեղն է սպասում: Ապականութիւնը ոչնչացնում է ինչպէս իշխանութեան պսակով, նոյնպէս և բորոտութեան վերքերով ծածկւած դուխները: Խուանա, Խուանա, մօտ է ժամը, մօտ! Դուք երկուսդ էլ Աստուծոյ գաղտնաւոր հանգէպ պիտի կանգնէք: Երբ Յիսուս-Քրիստոս հարցնի քեզ. «Ի՞նչ կարող ես ասել Նրան» —

Կանչիր Տիրամօրը, հեղաբարոյ, մաքուր Տիրամօրը, որը նոյնպէս լալիս էր իր որդու վրա արիւնախառն արտասուքներով: Եւ երբ Ամենասուրբը քո հրաւերով կը գայ, — երգիր Կարլոս թագաւորի մօտ քո երգը: Երգիր թէ ինչպէս էիր երգում նոյնը մեր առաջ! Երգիր այդ երգը և դու կը տեսնես որ քահանաների աղօթքները չափազանց ծանր են: Նրանց աղօթքներն երկինք բարձրանալիս կէս ճանապարհին են կանգնել: Ասուած նրանց չէ լսում: Նրա գահին հասնում են միայն անբաղդների արտասուքները: Երկնքում նրանցն է և հաշիւը, և յարգանքը, և փառքը: Խուանա, Խուանա, երբ Տէրը քեզ հարցնի. «Ի՞նչ ես ուզում դու, որպիսի պատիժ ես խնդրում Կարլոսի ամբողջ աշխարհի հօր կոյսեր համար» — ներքի նրան: Գու, թոյլդ, ողորմի՛ր նրան, որի սուաջ այժմ դողում է տիեզերքը: Ներքի նրան ամբողջ հօգով, որովհետեւ նա իր բաղդաւորութեան մէջ մեղանից աւելի անբաղդ է, իր զօրութեան մէջ քո վերջին արտասուքից աւելի թոյլ և իր փայլի ու մեծութեան մէջ մեր կուրուլթիւնից աւելի կոյր և աւելի խաւար... Ներքի նրան Խուանա! քո անունով մարդիկ չեն սկսիլ վախեցնել իրենց որդոց, իսկ աշխարհի փառաւոր և մեծ հրամայողը իր չարագուշակ ըսուէրը տարածում է ձիգ դարերի ու ազգերի վրա»:

Պալատականներն իսկոյն սրերի զիմեցին:

Կարլոս V-ը ձեռքի մի շարժումով կանգնեցրեց նրանց:

— Թողեցէք երգն ու արտասուքներն խեղճերին: Եթէ մենք նրանցից խլենք և այդ — նրանց տանջանքներից կը խորտակւի տիեզերքը, կ'աղօտանայ երկինքը և կը թափւին աստղերը: Մենք և նրանք ընթանում ենք զէպի միեւնոյն ճշմարտութիւնը, բաց զանազան ճանապարհներով... Երբ քո Խուանան, — զիմեց նա վերջին մուրացկանին, — կ'երգի մուրացկանի գահի առաջ, բարեկամ, այն ժամանակ ես կը ժողովեմ բոլոր անբաղդ ու թշուառ քրիստոնեաներին, որոնք անհաւատների մօտ տանջւել են չար գերութեան մէջ և ազատուել իմ ձեռքով: Գուցէ Ասուած ուզում է լսել և նրանց...

Կարլոս V-ը հեռացաւ, բաց մի քանի քայլ անցնելով, կրկին յետ դարձաւ:

— Ձեռք չտալ այս մուրացկաններին, թող ազատ երգեն իրենց երգերը:

Հէնց նոյն գիշերը նա յանկարծ զարթնեց և վեր կացաւ:

Նրա ննջարանի մռայլը կարծես ամբողջովին լցած էր մի տեսակ խաւար ուրականներով: Նրա դէմքի մօտ կարծես թէ շրջում էին այդ ուրականների սղաւոր հազուատների լայն թւքերը: Նրանց աչքերը արտափայլում էին տխրութիւն և տանջանք:

— Ո՞վ կայ այստեղ... հազիւ լսելի ձայնով հարցրեց հրամայողը:

Եւ մեղմ-կամաց, կարծես հազիւ նրա սրտին բախւելով, լսեց երկչոտ մի գանգատ:

— Ո՞ր են մեր որդիքը... Թագաւոր, տուր մեզ մեր որդիքը!...

Թագաւորը շուտով հեռացաւ Տոլեդօից: Վերադարձաւ նա մի շաբաթից յետոյ և մտաբերելով մուրացկաններին, գնաց Զակոդավերօի հրապարակը: Սրբ դարձեալ պաշտօն էր, իսկ տները մռայլ արևը դարձեալ խիստ էր այրում: Բայց երգիչները ոչ մի տեղ էին: Ժողովուրդը զւարճանում էր խեղկատակների շուրջը, որոնք ծամածուռում էին այնտեղ, ուր շատ վաղուց չէր, որ լալիս ու գանգատւում էին լարերը: Ամբօսն աւելի ևս բարձրաձայն աղաղակներով դիմաւորեց հզօր հրամայողին:

— Ո՞ւր են Զակոդավերօի մուրացկանները:

Բոլորը լուռ էին: Շքախումբը կամ չուզեց կամ չվճռեց ասել:

— Ո՞ւր են այն մուրացկանները, որոնք միշտ երգում էին այստեղ անկիւնում:— Հարցրեց Կարլոս V-ը մի բացբերանի, որ նրան «vive» (կեցցէ) էր կանչում:

— Մուրացկանները... Նրանց կախեցին:

— Ո՞վ էր:

— Մի քանի օր առաջ, գլխաւոր այլգուազիրը:

«Գլխաւոր այլգուազիրը հէնց՝ այնտեղ էր:

— Ինչի՞ համար զու նրանց կախեցիր:

— Տէր, իրենց անզգամ երգի մէջ նրանք համարձակեցին ծաղրել ինձ... Եւ նոյն երգը ականցին կրկնել Տոլեդօի փողոցներում:

Ե Ր Գ

Շ Ա Ն Թ Ի

Ահա ելաւ լուսինն արծաթ
 Մութ ամպերու սուերէն
 Ահա նաւակն ալ զեղազարդ
 Դուրս սահեցաւ ժայռերէն:
 Անուշ հովիկ,
 Փըչէ ցուշիկ.
 Ու ինծի բեր
 Բիւր ժիր ալիք:

Մակոյկին մէջ ի՛մ գեղունին
 Փըռած անփոյթ լուսնին տակ
 Կը ձայնակցի իր կիթառին
 Հընչուն ձայնով մը յստակ.
 Անուշ հովիկ,
 Փըչէ ցուշիկ.
 Ու ինծի բեր
 Երգն անուշիկ:

Չայնը կ'երգէ սէր ու գըգւանք՝
 Համակ ցուգում ու սառսուռ.
 Ալ թող, աղջիկ, երգդ ու նըլափ՝
 Բոց աչքերդ հոս դարձուր:
 Անուշ հովիկ,
 Փըչէ ցուշիկ.
 Ու ինծի բեր
 Նաւն ու աղջիկ:

Ս Ի Մ Ֆ Ո Ն Ի

(Աղջկան մը)

Շ Ա Ն Թ Ի

Այս ամբողջութեան իրար ընդգրկած
կրքոտ շեշտերու խօլ յորդումին տակ
Քեզի կը դիտեմ ես յամփշտակած,

Մինչ դուն ուշադիր սուզած ես դողդոջ
Ներդաշնակութեան աչք ծովն անյատակ,
Ուր կը փոթորկին յուզումներն ամբողջ:

Լսէ՛. իմ կուրծքս ալ յորդ ալիքներ կան,
Որոնք ներդաշնակ զայրոյթով մ'ուռած
Սիրոյ ծարաւս կ'երգեն մոլեկան:

Այդ խոր անդունդն ալ մէկ նայէ, հոգիս,
Եւ, եթէ խելքդ պտոյտ դայ յանկարծ,
Մի վախնար, գիրկըս պիտի սալթաբիս:

Լաւրցիկ, 1893 թ. Նոյեմբ. 24.

ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Наслѣдственность, l'Hérédité)

ԲԺ. ԹԱԴԵՈՍ ԶԱՐԵԱՆՅԻ

Ա.

Ֆիզիքական յատկութիւնների ժառանգականութիւնը ամենքին յայտնի է. ամենքը գիտեն որ սև ծնողներից առաջանում են սև զաւակներ, սպիտակներից—սպիտակ, շէկերից—շէկ և այլն: Ֆիզիքական յատկութիւնների ժառանգականութիւնը դնում է իւր դրօշմը մարդկային ամբողջ ցեղերի վրայ և պատճառ է դառնում այն ցեղական տարբերութեան, որով այսօր մենք որոշում ենք մալայական ցեղը հնդկա-եւրոպական ցեղից, նեգրներին՝ մալայեցիներից, ամերիկական կարմրակաշիներին՝ բևեռային էսկիմոսներից: Միևնոյն ցեղի զանազան ազգութիւնները ունին նոյնպէս իրենց բնորոշող զծերը, Ֆիզիքական ատանձնայատկութիւնները, որ նրանք ժառանգաբար փոխանցում են սերնդից սերունդ և որոնցով մէկ ազգութիւնը տարբերւում է միւս ազգութիւնից. Ֆրանսիացին—գերմանացուց, անգլիացին—իտալացուց, հայը—ուսից, վրացին—պարսկից և այլն և այլն: Այդ բաւական չէ. միևնոյն ազգութեան մէջ կարող են հանդիպել և հանդիպում են տարբեր տիպեր, որոնք նաշելով իրենց բնակութեան տեղին, երկրաբանական և կլիմայական պայմաններին՝ շատ թէ քիչ հեռանում են ազգային հիմնական տիպից: Ո՞ւմ յայտնի չէ դէմքի զծազրութեան և առհասարակ ամբողջ կազմածքի այն տարբերութիւնը, որով որոշւում են, օրինակի համար զարաբաղցին-թիֆլիզեցուց, երևանցին-շամախեցուց,

ազուլեցի զօկը-ախալցխայի կոօից: Դժւար և համարեա անկարելի է բառերով որոշել այն տարբերութիւնը, որ գտնուում է զանազան զաւառացիների Ֆիզիքական յատկութիւնների մէջ. բայց չնայելով տրան՝ ամեն մի փորձաւոր և դիտող աչք հեշտութեամբ որոշում է մէկ գաւառացուն միւս գաւառացուց, առանց զժւարութեան ճանաչում է զարաբաղցուն նաև այն ժամանակ, երբ նա վերջին մողացի զգեստը հագին, ցիլինդրը գլխին և պէնսնէն քթին չափովում է Պարիզի բուլւարները: Կարելի է ամեն ինչ փոխել, բայց ոչ ժառանգականութեան դրոշմը: Ոչ շրջանը, ոչ կրթութիւնը և ոչ նոյն իսկ ժամանակը անկարող են խախտել բնութեան այդ զօրաւոր օրէնքը, որով ամեն մի կենդանի էակ ձգտում է պահպանել իւր եսը, իւր անհատականութիւնը. աշխատում է շարունակել իւր ինքնուրոյնութիւնը, կրկնելով իւր սերնդի մէջ: Ճնորհիւ ժառանգականութեան, ասում է Ռիբօն, բնութիւնը անդադար ընդորինակում է ինքնիրեն, հետևում է իւր նախապաշարին և ճշտօրէն ու պարզ կերպով նմանից նման է ստեղծում:

Ինչպէս հին պատմական ժամանակներում՝ նոյնպէս և այսօր յայտնի են շատ ընտանիքներ, որոնք իրենց մականունը ստացել են ժառանգական առանձնաչատկութիւններից, որը յաճախ կրկնում է այդ ընտանիքի մէջ—ճաղարեան կամ Գարգաշեան մականունը ցոյց է տալիս ճաղար աչքերի կամ սև ունքերի ժառանգականութիւնը այդ մականունները կրող ընտանիքներում: Եւ այդպիսի օրինակներ յայտնի են եղել ամեն ժամանակ և ամեն ազգերի մէջ:

Ժառանգականութեան օրէնքը աւելի պարզ, աւելի անխառն կերպով արտայայտուում է կենդանիների, նոյնպէս և մարդկային այն ցեղերի մէջ, որոնք կանգնած են քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանների վրայ, ինչպէս են էսկիմոսները, նեգրները և այլն. նրանց զաւակները թէ՛ Ֆիզիքական և թէ՛ հոգեկան առանձնաշատկութիւններով աւելի շատ նմանութիւն ունին իրենց ծնողներին հետ քան թէ այդ կարելի է նկատել աւելի զարգացած, աւելի քաղաքակրթած ազգերի մօտ: Այնքան է, որ քաղաքակրթութիւնը և կեանքի պայմանների այն անվերջ բազմազանութիւնը, որը անմիջական հետևանք է քաղաքակրթութեան պահանջներին, նշանաւոր կերպով ազդում են ժառանգականութեան վրայ, միշտ մի նոր

գիծ, մի նոր նշանախեց աւելացնելով ժառանգական առանձնայաւու-
կութիւնների վրայ: Թէև այդ ազդեցութիւնը շատ դանդաղ է,
թէև այդ նոր դժերը չափազանց չնչին են, սակայն դարերի և
սերունդների ընթացքում գումարելով և նոյնպէս ժառանգաբար
փոխանցելով մէկ սերնդից միւս սերնդին՝ վերջ ի վերջոյ նրանք
առաջացնում են հիմնական տիպի մէջ մի որոշ փոփոխութիւն:
Դարերի և սերունդների ընթացքում կատարւող այդ փոփոխու-
թիւնն է, որ անւանւում է բնական էոլիւցիայ: Ժառանգականու-
թիւնը էոլիւցիայի հետ միացած պատճառ են դառնում մարդկային
ցեղի անընդհատ կատարելագործութեան և յառաջադիմութեան:
Յաւելի կը լինէր մարդկութեան վիճակը եթէ որ ժառանգակութեան
օրէնքը միացած չլինէր փոփոխականութեան (էոլիւցիայի) օրէնքի
հետ, եթէ որ ամեն մի յետադաջ սերունդ ժառանգէր իւր նախնիքների
միայն հիմնական տիպը առանց մի նոր գիծ աւելցնելու այդ ժա-
ռանգութեան վրայ: Այդ դէպքում մարդկութիւնը կը մնար անշարժ
ինչպէս ջուրը ճահիճի մէջ. նա այսօր կը լինէր նոյնը, ինչ որ երէկ
և վաղը՝ ինչ որ է այսօր. նա ինչպէս մի անիւ անդադար կը շրջէր
ինքը իւր առանցքի վրայ առանց առաջ շարժւելու: Լայց այդ չէ
պատահում, որովհետև ժառանգականութիւնը փոխանցում է սե-
րունդների ոչ միայն նախնիքների հիմնական տիպը, այլ և այն փո-
փոխութիւնները, որոնք ժամանակի ընթացքում մշակւում են
բիօլոգիական այն մեծ օրէնքի ազդեցութեան տակ, որը անւան-
ւում է դոյութեան կռիւ: Այդպիսով մարդկութեան անիւը շարժ-
ւում է ոչ միայն ինքը իւր առանցքի վրայ այլ և դէպի առաջ,
տանելով իւր հետ նաև մարդկային ցեղը և աւելի ու աւելի ըն-
դարձակելով մարդկային կատարելագործութեան և յառաջադիմու-
թեան սահմանները:

Ժառանգականութիւնը աւելի հաստատու աւելի անփոփոխ
կերպով արտայայտւում է հոգեկան ու ջղային յատկութիւնների
մէջ: Մինչդեռ ծնողների ֆիզիքական առանձնայատկութիւնները,
նրանց դէմքի գծագրութիւնը շատ անգամ ենթարկւում են փոփո-
խութեան և զաւակները կազմւածքի, դէմքի նմանութեամբ քիչ
թէ շատ հեռանում են ծնողներից. հոգեկան և ջղային կարողու-
թիւնների նմանութիւնը ընդհակառակը տեղի է ունենում աւելի

անիփոփոխ կերպով և աւելի յաճախ քան թէ սովորաբար կարծուած են: Պատմութիւնը տալիս է բազմաթիւ օրինակներ, որոնք ապացուցանում են հոգեկան ընդունակութիւնների ժառանգականութիւնը. մի կողմ թողնելով հին պատմութեան օրինակները՝ բաւական է առաջ բերել մի քանի օրինակներ նորագոյն պատմութիւնից: Յայտնի են մի շարք ընտանիքներ, որոնց անդամները մի քանի սերունդ շարունակ տեւ են նշանաւոր նկարիչներ: Այդպէս է օրինակ Լանզդէէր ընտանիքը Անգլիայում, Բոնեօրները (Bonheur)—Ֆրանսիայում, Տէնիէր, Մենիս և Վան դը Վելդէ ընտանիքները Հոլլանդիայում, Բազանօն—Իտալիայում, որի միակ որդին և չորս թոռները յայտնի են գեղարւեստի պատմութեան մէջ ինչպէս առաջնակարգ նկարիչներ: Երևելի Բախի ընտանիքը երկու հարիւր տարւայ ընթացքում տեւ է մի քանի սերունդ առաջնակարգ երաժիշտներ: Բերնոլլիի ընտանիքը երեք սերունդ շարունակ տեւ է նշանաւոր մաթեմատիկոսներ. Դը Ֆիւստիէնները—չորս սերունդ յայտնի բուսաբաններ: Դարլինների ընտանիքը առաջացրել է մի քանի սերունդ աշխարհահռչակ բնագէտներ: Բիւֆֆոնի, Բէկոնի, Կոնդորսէի, Կիււլէի և մի շարք ուրիշ նշանաւոր գիտնականների ցեղագործութիւնը ցոյց է տալիս որ նրանց նախնիքները յայտնի են եղել ինչպէս նշանաւոր խելքի տէր անձնաւորութիւններ: Փիլիսոփաների վերաբերութեամբ ժառանգականութեան օրէնքը չունի հաստատ ապացոյցներ, որովհետեւ նշանաւոր փիլիսոփաները մեծ մասամբ կամ անժառանգ են մեռել և կամ բոլորովին ամուսնացած չեն եղել. այդպէս են Դէկարտը, Լեյբնիցը, Սպինոզան, Կանտը, Ռուսսօն, Շոպէնհաուէրը, Օգիւստ Կոնտը և ուրիշ շատերը:

Այդ օրինակները ցոյց են տալիս որ հոգեկան կարողութիւնները իսկապէս կարող են ժառանգաբար փոխանցւել մէկ սերնդից միւս սերնդին: Բայց հարկաւոր է նկատել, որ այստեղ բացի ժառանգականութիւնից մեծ դեր են խաղում նաեւ դաստիարակութիւնը և շրջապատող պայմանները: Ժառանգականութիւնը միայն մի սերմ է, որը նայելով հողին կարող է զարգանալ կամ չզարգանալ և կամ բոլորովին խելզւել. իսկ այդ հողը կազմում են կրթութիւնը և շրջապատող հանգամանքները: Մեծ քաղաքագէտ կամ հանճարաւոր զօրապետ լինելու համար բաւական չէ միայն ունեւորել:

նալ քաղաքադիտական կամ զինւորական ժառանգական ընդունակութիւն, այլ հարկաւոր է նաեւ ապրել այնպիսի շրջանում և այնպիսի պայմանների մէջ, որոնք նպաստում են այդ ընդունակութեան զարգացման կամ միջոց և առիթ են տալիս նորա արտաշնչուելուն: Ուսմաները ասում են война рождает генераловъ — պատերազմը ծնում է զօրապետներ: այդ պէտք է հասկանալ այն մտքով որ պատերազմը առիթ է տալիս երևան գալու այն զինւորական ընդունակութիւնների, որոնք արդէն ծնւած ու պատրաստ են ժառանգականութեան հողի վրայ: Երևելի մաթեմատիկոսի որդին, եթէ նա ժառանգում է հօր՝ ընդունակութիւնները, կարող է նոյնպէս երևելի մաթեմատիկոս դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ որ նորա, կրթութիւնը դրւում է իւր ժառանգական ընդունակութիւնը զարգացնելու: Հակառակ դէպքում այդ ընդունակութիւնները խեղդւում, մնում են իրենց սաղմային դրութեան մէջ և այդպիսի մարդուց, Գէ. Վանդոլի ասելով, «վերջ ի վերջոյ դուրս է գալիս շատ-շատ մի լաւ և ծիշա հաշւապահ և ուրիշ ոչինչ»: Շատ հաւանական է — ասում է մի ուրիշ ֆրանսիացի գիտնական — որ այն հանճարաւոր անձնաւորութիւններից շատերը, որոնցով այսօր պարծենում է մարդկութիւնը, հասարակ մահկանացուներ կը մնային եթէ որ շրջապատւած լինէին կրթութեան ուրիշ պայմաններով: Եւ ընդհակառակը, կ'աւելացնենք մենք, զուցէ հանճարաւորների թիւը շատ աւելի կը լինէր, եթէ որ ամեն մի հանճար սկզբից կարողանար ընկնել ուղիղ ձանապարհի վրայ, զարգացման յաջող պայմանների մէջ: Այս ամենը ի հարկէ չէ նւազեցնում ժառանգականութեան նշանակութիւնը, այլ միայն ցոյց է տալիս թէ ի՞նչ ահագին ազդեցութիւն են ստանում դաստիարակութիւնը և կիանքի պայմանները ժառանգական յատկութիւնների զարգացման վերաբերութեամբ:

Բ.

Չնայելով որ ժառանգականութեան նշանակութիւնը չայտնի էր դեռ ևս ամենահին ժամանակներում, չնայելով որ դեռ ևս Հիպոկրատի (վախճ. 377-ին Քրիստ. առաջ) դրքերի մէջ գտնւում ենք օրինակներ այդ նշանաւոր երևույթի մասին, այսու ամենայնիւ ժառանգականութեան օրէնքների ուսումնասիրութիւնը դեռ ևս շատ անորոշ և

ճապաղ է: Դարւինը մասնանիչ է լինում հետեւեալ հատուկոր
օրէնքների վրայ, որոնք աւելի արդիւնք են առանձին-առանձին
նկատողութիւնների քան թէ փորձերի վրայ հաստատւած գիտնա-
կան հետազոտութեան:

1) Օրէնք ուղղակի ժառանգականութեան: (Прямая или непосредственная наследственность): Այդ օրէնքի տակ մտնում են այն դէպքերը, երբ որ զաւակները իրենց ֆիզիքական կամ հոգեկան յատկութիւնները ժառանգում են անմիջապէս իրենց ծնողներից: Այդ դէպքում կամ երկու ծնողների առանձնաշատկութիւնն էլ հաւասարապէս փոխանցւում է սերնդին և կամ թէ ծնողներից մէկնումէկի ազդեցութիւնը գերակշռող է հանդիսանում և որդին ժառանգում է միմիայն հօր կամ միմիայն մօր յատկութիւնները: Նկատւած է, որ ինչպէս մանչ (տղա) զաւակները կարող են աւելի նման լինել իրենց մօր առանձնաշատկութիւններին, այնպէս և աղջիկ զաւակները կարող են աւելի նման լինել իրենց հայրերին քան թէ մայրերին: Այս դէպքում ժառանգականութիւնը անւանւում է խաչաձև ժառանգականութիւն (перекрестная наследственность): Սովորաբար կարծում են, որ զաւակները հօր կողմից ժառանգում են աւելի ֆիզիքական, իսկ մօրից աւելի հոգեկան և ջղային առանձնաշատկութիւնները: Դժւար է եղած ֆակտերի հիման վրայ ապացուցանել այդ ենթադրութեան ճշմարտութիւնը. բայց այսքանը յայտնի է որ մօր ազդեցութիւնը ժառանգականութեան խնդրում իսկապէս աւելի մեծ է քան թէ հօր ազդեցութիւնը: Եւ այդ հասկանալի է եթէ աչքի առաջ ունենանք այն դերը, որ կատարում են երկու ծնողները զաւակների ստեղծագործութեան խնդրում: Մինչդեռ հայրը մասնակցում է միմիայն սաղմի բեղմնաւորութեամբ, մայրը բացի այդ մասնակցութիւնից, շարունակում է իւր արիւնով զարգացնել բեղմնաւորւած սաղմը, իննը ամիս անընդհատ կրում և սնուցանում է նորան իւր արգանդի մէջ և ծնւելուց յետոյ դեռ շատ ամիսներ շարունակում է կերակրել իւր մարմնի հիւթով: Հասկանալի է ուրեմն որ մօր ազդեցութիւնը սերնդի թէ ֆիզիքական և թէ հոգեկան կազմաւորման վրայ աւելի նշանաւոր պէտք է լինի քան թէ հօր ազդեցութիւնը: Ինչի հաւաքած վիճակագրական տեղեկութիւններից երևում է որ հոգեկան

հիւանդութիւնների ժառանգականութիւնը մօր կողմից $3\frac{5}{10}$ աւելի է քան թէ հօր կողմից: Նոյնը ապացուցանում են նաև Էսկիրոյի, Բիլլարժէի, Շարլօի և ուրիշ նշանաւոր գիտնականների հետազօտութիւնները:

Սօր գերակշռող ազդեցութիւնը սերնդի հոգեկան և ջղային կարողութիւնների վրայ ժողովուրդը վաղուց արդէն հասկացել է այն դարմանալի բնազդմամբ, որով մարդկութիւնը շատ անգամ առաջնորդում է բիոլոգիական խնդիրներում: Յայտնի է թէ արեւելեան ազգերի մէջ ինչքան խիստ են վերաբերում դէպի աղջկայ ընտրութիւնը. ամենափոքր արատը, մանաւանդ հոգեկան և ջղային համակարգութեան կողմից, օրհասական նշանակութիւն է ստանում աղջկայ համար: Այնտեղ, որտեղ ամուսնութիւնը ոչ թէ կարիերայի և նիւթական հաշիւների խնդիր է, այլ սերնդի պահպանութեան համար սահմանաժամ սրբազան խորհուրդ, արատաւոր աղջիկը դատաւարտւած է անսպասկ մնալու և այդ դատաւարտութիւնը միանգամայն արդար և հիմնաւոր է: Հայկական այն առածը, որը ասում է «անկը տես՝ կտան առ, մէրը տես՝ աղջիկն առ» բացի իւր բարոյական նշանակութիւնից բովանդակում է իւր մէջ նաև խորին բիոլոգիական իմաստ:

2) Օրէնք անուղղակի կամ յետադարձ ժառանգականութեան (посредственная или возвратная наследственность): Այդ օրէնքի ստի մասնում են այն դէպքերը, երբ որ ժառանգաբար փոխանցւում են ոչ թէ հօր ու մօր այլ սպալի կամ տատի առանձնացատկութիւնները: Երբեմն ժառանգականութիւնը արտաշայտւում է աւելի ևս ուշ—երրորդ, չորրորդ և մինչև իսկ վեցերորդ կամ աւելի ևս հեռաւոր սերնդի մէջ: Հիդինակներից մէկը յիշում է մի ընտանիքի մասին, որտեղ իւրաքանչիւր երեք սերնդից յետոյ չորրորդ սերունդը ծնւում էր վեց մասներով. միջանկեալ սերունդները մնում էին ազատ այդ արատից, և այդպիսի օրինակներ բազմաթիւ են ժառանգականութեան վերաբերեալ գրականութեան մէջ:

Այդ օրէնքը, որը անւանւում է նաև ատաւիղմ, ցոյց է տալիս այն մեծ ազդեցութիւնը, որը նոյն իսկ հեռաւոր նախնիները գործում են ապագայ սերունդների վրայ: Ստաւիգմի ազդեցութեամբ Դարւինը և Նորանից յետոյ եկող գիտնականները բացառ-

րում են մի շարք երևույթներ, որոնք մինչև այդ ժամանակ մնում էին անբացատրելի: Յայտնի է, օրինակ, որ երբեմն-երբեմն երևան են գալիս պողաւոր կամ մաղապատ մարդիկ. այդ հրէշները գիտութեան համար առաջ համարուում էին մի-մի հանելուկներ և ընդունւում էին ինչպէս «բնութեան խաղեր» (lusus naturae): Դարւինը ցոյց տւեց որ այդ հրէշները ուրիշ բան չեն բաց եթէ հարազատ ժառանգներ այն հեռաւոր մարդուն, որը իւր կազմաւորով աւելի մօտ էր մարդանման կապիկին քան թէ այժմեան Աստաճային պատկերը կրող մարդ արարածին: Յետագարձ ժառանգականութեան օրէնքի շնորհիւ այդ կապիկանման մարդը նոյն իսկ հազարաւոր սերունդներից յետոյ կարողանում է վերաստեղծել իւր պատկերը իւր ապագայ զաւակներից մէկնումէկի վրայ: Այդ բաւական չէ, մարդկութիւնը իւր պատմական կեանքի ընթացքում երբեմն-երբեմն կատարում է այնպիսի շրջաններ, որոնք կրում են իրենց վրայ հեռաւոր նախնիքների հոգեկան առանձնաշատկութեան զրօշմը: Այդպիսի դէպքերում ազգերը կարծես յետ են դառնում մի քանի տասնեակ կամ մինչև անգամ մի քանի հարիւր սերունդ դէպի յետ և արտաշայտում են այնպիսի բնազդումներ, որոնք յատուկ էին միայն այդ անցած և հեռաւոր սերունդներին: Լոմբրոզոն ժամանակակից անարխիստների շարժումը բացատրում է սուտաւիզմով. այդ շարժման մէջ նա նկատում է այն բնազդումների վերածնութիւնը, որոնք յատուկ էին մեր վայրենի նախահայրերին: Մաքս-Նորդաուն նոյն օրէնքով է բացատրում Ֆրանսիական զրահանութեան մէջ վերջին ժամանակներս հանդէս եկած դէկադէնտների և սիմուլիստների դոյութիւնը:

Անուղղակի ժառանգականութեան են վերաբերում նաև այն դէպքերը, երբ որ զաւակները ժառանգում են ոչ թէ իրենց ծնողների, այլ կողմնակի ազգականների յատկութիւնը: Այդ դէպքում աղբում են գլխաւորապէս հօրեղբայրը կամ մօրեղբայրը, հօրաքոյրը կամ մօրաքոյրը: Այս երևույթը այնքան սովորական և այնքան յայտնի է որ մինչև անգամ առածի կարգ է անցել: «Հարազատ որդին կամ հօրեղբորը կը գայ կամ մօրեղբորը» — ասում են թուրքերը:

Նկատւած է նաև մի ուրիշ թէև հազւագիւտ բայց վերին աստիճանի հետաքրքրական երևույթ: Այրի կինը երկրորդ անգամ մար-

զու գնալով ծնում է զաւակներ, որոնք թէ դէմքով և թէ բնաւորութեամբ նման են լինում ոչ թէ իրենց հարազատ հօրը, այլ իրենց մօր առաջնայ ամուսնուն: Այդ տարօրինակ երևոյթը, որի ճիշդ բացադրութիւնը գիտութիւնը դեռ ևս չէ կարողացել գտնել, ապացուցւած է բազմաթիւ օրինակներով և նկատուած է մինչև անգամ կենդանիների մէջ:

3) Օրէնք համաճարակ ժառանգականութեան (гомощронная наследственность): Ժառանգական յատկութիւնները զարգանում և արտայայտուում են մի որոշ ժամանակից յետոյ. նկատուած է որ շատ անգամ այդ զարգացումը սերնդի մէջ տեղի է ունենում միևնոյն հասակում՝ ինչ հասակում որ տեղի է ունեցել նախնիքների մօտ: Մենք գիտենք մի ընտանիք, որի անդամները երեք սերունդ շարունակ խելացնորեւել են քսանեօթը տարեկան հասակում: Դէժերինը յիշում է բազմաթիւ օրինակներ, որտեղ ինքնասպանութիւնը, խելացնորութիւնը և ուրիշ հոգեկան ու ջղային անկանոնութիւնները օրհասական կերպով զարգացել են միևնոյն ընտանիքի անդամների մէջ միշտ միևնոյն հասակում: Աւելի յաճախ ժառանգական յատկութիւնները երևան են գալիս սեռական զարգացման շրջանում. զուր չէ այդ հասակը միշտ երկիւղ ազդում ծնողներին: Սեռական զարգացումը մարդու ամբողջ կազմաւածքի մէջ առաջացնում է բուռն յեղափոխութիւն, որը յեղաշրջում է ոչ միայն ջղային և հոգեկան կարողութիւնները, այլ և առաջացնում է մարդու նոյն իսկ ֆիզիքական կազմաւածքի մէջ մի շարք տեսանելի և շօշափելի փոփոխութիւններ, որոնք լաւ յայտնի են ամեն մէկին: Ոչ պակաս օրհասական են կանանց համար նաեւ յղութեան և ծննդաբերութեան շրջանները: Շատերին յայտնի է որ այդ ժամանակ կանայք ենթարկւում են հոգեկան և ջղային այլ և այլ խանգարմունքների. այդ խանգարմունքները կամ պարբերաբար կրկնւում են իւրաքանչիւր յղութեան և ծննդաբերութեան ժամանակ և կամ մէկ անգամ երևալով դառնում են տևողական և անբուժելի: Քննելով այդ տեսակ կանանց կեանքը և ցեղագրութիւնը համարեա միշտ կարելի է ապացուցանել, որ այդ երևոյթները հետևանք են ժառանգական ջղայնութեան:

Սրանք են ահա այն հատ ու կտոր օրէնքները, որ գիտութիւնը

մշակել է ժառանգականութեան խնդրի վերաբերութեամբ: Պէտք է զարմանալ, որ մի այդպիսի նշանաւոր խնդիր, որը բխողգիացի համար նոյնքան մեծ նշանակութիւն ունի, որքան և «գոյութեան կռիւը» և «բնական ու սեռական ընտրողութիւնը», այդչափ քիչ է մշակած գիտութեան մէջ: Սորա պատճառը այն է, որ ժառանգականութեան խնդիրը իսկապէս շատ ժամանակ չէ որ դարձել է գիտական հետազօտութեան առարկայ. իսկ ժառանգականութիւնը, ինչպէս որ նոյն իսկ բաւը ցոյց է տալիս, պահանջում է ուսումնասիրութիւն մի քանի սերունդների ընթացքում:

Աւելի ևս անմշակ է ժառանգականութեան էութեան, նորա պատճառների բացադրութիւնը: Ինչպէս և ի՞նչ ճանապարհներով նախնիքների առանձնայատկութիւնները փոխանցում են ապագայ սերունդներին: Ի՞նչ ոյժի կամ ի՞նչ ազդեցութեան շնորհիւ ծնողներից անփոփոխ անցնում են ղաւակներին այնպիսի չնչին առանձնայատկութիւններ, ինչպէս են մազերի և աչքերի գոյնը, ականջների ձևը և այլն և այլն: Դարւիներ, Սպենսերը, Հէկկէլը և մանաւանդ Վեյսմանը այդ խնդիրը լուծելու համար առաջարկել են մի շարք աւելի կամ պակաս սրա կիտ ենթադրութիւններ, որոնք մինչև այսօր էլ դեռ դուրս չեն եկել ենթադրութեան շրջանակից: Մենք հրաժարուում ենք կանգ առնել այդ ենթադրութիւնների վրայ, որովհետև նրանց հասկանալու համար՝ հարկաւոր է նախապէս հաղորդել մի շարք տեղեկութիւններ մարդակազմութիւնից, հիւսւածաբանութիւնից (գիտություն) և սաղմաբանութիւնից (էմբրիոլոգիա). իսկ այդ շատ հեռու կը տանէր մեզ ներկայ յօււածի շրջանակից, որի նպատակն է միայն ընդանուր հասկացողութիւն տալ ժառանգական երևոյթների մասին:

(Վերջը լաջորդ համարում)

ԼԱՅՈՂ ՈՒՌԵՆԻ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ

Ես երազ տեսայ... Պառկած էի ես
Լացող ուռենու զով սաւերի տակ,
Որ, թեքւած զէպ ինձ մի վշտակցի պէս՝
Կ'ուզէր իմանալ իմ գաղտնի տանջանք...

Ես հիւանդ էի վերջին վշտերով,
Ձունէի ուրիշ մի ալ սփոփանք.
Միայն ուռենին էր կարեկից շնչով
Գաղտնի վշտերիս ընկերը միակ...

Նա, որպէս մի կոյս՝ սգաւոր, տրտում,
Երկար վարտերը փռած իր կրծքին՝
Թափում էր վրաս գիշերւայ մթնում
Այրող արցունքը—նւէրը վերջին...

1 մալխի, 1895 թ.

Ս Ա Ս ՈՒ Ն

(Ի մ' յիշատակարանից)

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ս Է Յ Լ Ա Ն Ի

(Շարունակութիւն և վերջ¹⁾)

Հ Օ Ր Օ

Ամթապարտ կառավարութիւնը վրեժխնդրութեան առիթներ, միջոցներ որոնելուց չզաղարեց, 1879-ին զոհեց միր-ալայ-Ալին և 125 ուրիշներ, պէտք էր նոցա յիշատակը, սուերները հանգստացնել: Ունայն էին միջոցներ, միր-Աէ նոցա թելադրին, կամ, որպէս ասում են տաճիկներ, «աքլ-թէքնէսին» (խելքի դաշտ) էր, նա էր խրախուսում չընկճիլ, մաքառիլ իսլամի Սլահը պաշտողի հետ և այս գաղափարն էր սնուցանում արդի օրւայ հերոսը, Գորպէն:

1886 թ. Բաղէշու կուսակալը (վալի) իւր հետն առած Մշու միւլթէսէրիֆ (կառավարիչ) փաշան, մի քանի կեղտոտ հայեր, մի քանի հարիւր զինուոր յանկարծ Բերմ մտաւ, այնպէս որ ժողովուրդը յանկարծակի գալով՝ միջոց չունեցաւ դիմադրելու:

Միր-Յարօ՝ իբրև պահպանողական մարդ, զանազան ենթադրութեամբ համոզելով ժողովուրդը, արգելեց նոցա բուռն որոշումը, ծայրացի ծրագիրը իրագործել:

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 10, 11—12 1895 թ. № 1, 2 և 3—4:

Թէ ինչ մնասներ տւեց վալին, անգթութիւններ դործեց, կարող են թուրքի կեանքին ծանօթ մարդիկ երեւակայել: Լծի եզը քանդում, մորթում էր ոչխարն ու կովը, իւրն ու տոմաստը զօրքին կերակուր տալիս. դրեթէ պաշար չթողին Բերում 15 օրւայ մէջ: Ժողովուրդը մռնչեց, ուզեց սրից անցնել, այս տեսակ ծափահարութեամբ ողջունեց միր-Մուռտէրարուկը, սակայն ռէս-Յարօ խնդրեց սպասել՝ մինչև որ մի անժխտելի առիթ ներկայանայ: Առիթը որոնողի ոտքի տակն է պառկած լինում:

Մի կապիտան, որ փաշաների հետ ռէսի տանն էր իջեւանած, բաւ չհամարելով տւած մնասները, օգոստոսի 23-ին, առաւօտեան, մօտենում է հնոցին, ուր տանտիկինը կաթն էր տաքացնում, անասելի հայհոյանքով հրամայում է կաթը յետ առնել և նորանով իրեն լողացնել, իբրև թէ մի շատ օգտակար դեղ է եղել...

—Դու ծնւ իս, ինչ իս,—դիտում է տիկինը հանդարտութեամբ,—գազան լը հըմլա բան չանի, դու կուզիս մզիք զառան տալ:

—Սուս, ա... լուտալով որոտում է սպան և կաթը հողի մէջ թափում՝ չզսպելով իւր կատաղութիւնը:

—Շուն դո՛ւ,—զոչում է սասնուհին ահագին շերեփը նորա գլխին իջեցնելով,—զքզի ստիղ ուղը կուզի ծոպոցի բերան, շուն դո՛ւ, հըմկայ կի փխտցում քզիք, միրնէ ինչ կուզիք, Ասուած ըզ ձըր քոք չորացու...

Կապիտանը սուրը մերկացնելով վրայ վազեց, բայց քաջուհին շերեփը վահանի տեղ դործածելով մօտեցաւ սիւնին, որի կրծքից կախած էին իւր անդրանիկ ճագերը, մի ձեռով խլեց վահանը, դէմ տւեց սպայի սրին, միւսով թուրը մերկացուց և սկսեց մեհամարտ:

Տեսնող զինուորները շտապեցին սպաննելու քաջուհին,—պիտի յաջողէին, հանելուկ է:—Ցանտիկնոջ ձայնն առնելով ներս խուժեցին նորա՝ զաւակները և ռէս-Յարօ, վերջինս մի ապտակով զինաթափ արաւ վեհ. սուլթանի կապիտանին, ամրապէս կապեց սիւնի վերայ, մինչդեռ այս հօրից ու մօրից ծնւած կտրիճները զինաթափ անելով վանում էին զինուորներին:

—Շուն ըզձզի,—մրմռում էր ռէսը նորան կապելով,—մկայ ձըր Մամուխ... Սլու... Սպուպէքրի... Լօ, կիկ, չորստ մի ձագկի

ջասի: Տէրութեան կի «մուրազը» կատարելու վրայ էր: Ռէս-Յարօ այլ ևս չյապաղեց,—առիթն ինքնին ներկայանում էր,—իւր քաջութիւնն յանձնելով կատարած սպայն, որ երկու ժամ բարակ ճիւղոտով մի լաւ «ձաղկից» ըստ ամուսնին հրահանգին, Յարօ հոռաւ փաշաների մօտ:

—Ե՛, եղբիդ (անհաւատ, կռապաշտ)—վեհ, սուլթանի փոխանորդը որոտաց հեզնոտ ժպիտով, կամ կապկային ձեռով,—այսօր ի՞նչ պիտի ուտենք:

—Մահ,—պատասխանեց ուշադր ասանութեամբ,—էն ժխօ շատի, շո՛ւն քղիք, յորին եզիտ տասիս, եզիտ դուն իս, խըրքան:

—Յիմարացար,—մեղմով, դունատելով մրմնջեց կուսակալը:

—Խինթ դուն իս, շնացիդ, միրնէ ի՞նչ կուզիք... քծօ, հերիք չի՞ ձերն արածնիր, դո՛ւն իս ասի՝ վըր քու զապտան իրթայ՝ ըզմըրկիկ սպանի... Դալալ Սըբ-Գորգ զիննայ, հըմկայ վըր մթուէնիմ, մըր խորթեր քզիք կ'ակրտին, էլի, էլի, առ ըզքօ լաշքար, զնա ըզքօ ճամբախ, թըհ զիս ուզի ընցուկ տարու միր-Ալի աւայ չորնայ... սգալ...:

Ձեռները խաչաձեւ կրծքին դարսած, մի ոտը յետ, միւսը յառաջ՝ զօրապետի նման կանգնած, այս ծանր նախադասութիւններն արտասանեց առանց յուզման ամենաթեթեւ շարժումի: Վալիի և շրջապատողների երակներից սարսուռ անցաւ: Լուռ, ապշած էին:

—Լաւ,—ըռութիւնը խզեց վալին,—ես քո լեզուն չեմ հասկանում պէտք եղածին չափ... Թարգման, առաջ արի:

Այդ ժամանակ առաջ եկաւ անկիւնից՝ Բաղէշու հռչակաւոր Խաչմանուկեան Աւետիս Էփէնդին: Յարօ խորին զայրոյթով վերէն վար չափըփեց այդ վաթսուեամեայ իժը, ապա կուսակալին շեշտակի նայելով՝ ասաց խրոխտ ձայնով:

—Իս զտի չըմ ճանչի... ընի Թարթման չըմ ընդունի:

—Ուրեմն ի՞նչ անենք, ուրիշ Թարգման...

—Մզիք հըմկայ Թարթման կէ վըր, քզի աւայ փաշանուն տըսնուշուրս տարի կիշխի տարս ի տէլ,—դառնալով դրան մէջ կանգնած հայ կտրիճին, որը ձեռը սրի դաստապանին դրած պատրաստ սպասում էր ուշի հրամանը կատարելու,—քծօ, Գորգ, ըստեղ կանչի ըզմըր վըթպիտ Հօրօն:

Պատանին հեռացաւ: Լուռ անցան հինգ ընկերներ:

Ներս մտաւ մի՝ տարազով, դէմքով, ամեն տեսակետով սասանցի հազիւ 24 տարեկան, թխադէմ, լեզուն կտրիճ, ձեռք սրին, առանց փաշաներին բարեւելու, շողուն բիբերը ուսին օւնեւելով:

— Ի՞նչ էիր ուզում, Յարօ, — հարցուց դաշն ձայնով:

— Խը՛լս, — կոկորդը հնչեցուց ուսը, — հըջրան իմ, Հօրօ՛, տեսի, հըջաը շնիր ըզինչ կուզին...

Հօրօ, — սա էր «վըրժպիտը» անկիւնից մի աթոռ ¹⁾ առնելով, ոտը ոտին վերայ՝ իբրեւ քաղաքակիրթ մարդ, բազմեցաւ կուսակալին դէմ:

Փաշան և շրջապատողները զարմանքով էին նայում պատկառելի երիտասարդին, որի կերպարանքից և շարժումներից երևում էր հոգեկան բարձր զարգացում և քաղաքակիրթութիւն:

Յարօ փոխանակ ինք խօսելու՝ հրամայեց նորան իւր ուղած ձևով բանակցել կուսակալի հետ, ոչ մի բանից չերկնչելով:

— Դուք՝ պարոն, որ տեղացի կլլաք կոր, — հարցուց Աւետիս էֆէնդի թեթև ժպիտով, — Մալ-խարանպ, գիտէ՞ք՝ որ Հայաստանի սովորական քաղաքավարութիւնն է հարցնել, մարդու մը, էֆէնդի մը նախ՝ որ տեղացի ըլլալը... օննան սորան, ծանօթանալ, խօսել ազգային, քաղաքական, ընտանեկան խնդրոց վրա:

— Պարոն, — պատասխանեց Հօրօ, — ձեզ է վերաբերւում հարցաքննել շողքորդելով, քծնելով, ձեզ ի՛նչ, ո՞վ եմ, որ տեղացի եմ, ասացէք միայն վսեմութեանց դալստեան նպատակը, եթէ կուսակալը դուք էք: «Ականջէ ականջ» կապուտկեց մատնիչը բարկութիւնից:

— Մալ Խարանպ, օննան սորան, ուսաստանցի ըլլալդ բէլլի կընէ կոր: «Ուսաստան» բառը դաշոյնի պէս խոցեց վալիի սիրտը, պատրաստեց հարցնելու, էֆէնդին ակնարկով լռեցուց: Սկսեցին բուն խնդրոյն դառնալ:

— Հարցո՛ւր ուսին, — հրամայեց կուսակալը, — ի՛նչ է ուզում ասել:

¹⁾ Սասնու մէջ անդիշտտակ դարերից կալ աթոռի գործածութիւնը:

—Ինձ հետ խօսեցէք, — պատասխանեց Հօրօ մաքուր տաճկերէնով և իւրաքանչիւր բառը շեշտելով, — ձեր վսեմութիւնը կը բարեհաճի՞ արդեօք բացատրել իւր գալստեան պատճառը:

Վալին, զարմանալով նորա գրական արաբ-պարս-տաճիկ լեզուով խօսելուն, քաղաքավարութեան և իշխանավայել շարժումներին՝

— Մեր գալստեան պատճառը, — մրմնջաց ժպտալով, — էֆէնդի¹⁾, այցելել Սասնոց զիւղերը, հարկ ժողովել և վերադառնալն է:

— Շնորհակալ չենք ձեր վսեմութեան այցելութիւնից նոյնպէս կարծեմ թէ հարկահան չէք: Կարող էիք երկու մարդով գալ փոխանակ 900—1,000 զինուոր վեր առնելու, այսպիսի՝— Աւետիս էֆէնդին ցոյց տալով— ցած կենդանիներ բերելու, խեղճ շինականներ իս ճնշելու, պատիւ, հարստութիւն, մինչև անգամ՝ կենսի զրաւելու, միթէ՞ պատիւ են ձեզ այս ամենը, հարստահարութեան անոնն էք դնում «այցելութեան»: Դուքս ելէք, տեսէք ձեր վայրագ զօրքին անկարգութիւնները: Մենք պարտաւոր ենք որոշեալ հարկը վճարել՝ ոչ թէ կողոպտել բազմակողմանի կերպով, տուփանաց չափուրդ տալ: Աչքդ բաց, վսեմ, փաշա, այստեղ Սասուն է, բողը և բողարածը կը սպանեն բարոյական հասարակութեան ձեռք, միայն ձեր զիրքը այժմ ազատում է ձեզ, թէ ձեր զօրքը կոտորածից... Հետեւապէս՝ առաջարկում են ձեզ այսօր և եթ հեռանալ Բերմից քանի որ կոտորւած չէք... Ապա թէ ոչ... մի մահկանացու անգամ չպիտի ապրեցնենք:

Կուսակալը զսպեց կատաղութիւնը, շատ բաներ անելու էր Հօրօի գլխին, եթէ ուրիշ տեղ լինէր, բայց՝ Սասուն, Բերմի մէջ, ուր 1,500 կանոնաւոր զօրք կորակոր պարտւած փախան, ուր ամեն տարի արիւննուշտ էշիրէթներ էին ցախջախուում՝ ինքն ինչ կարող էր անել, լռութիւնը տրամաբանական գտաւ:

— Ե՛ս, իբրև ներկայացուցիչ Բերմի, — շարունակեց Հօրօ, — կամ Սասնոց, առաջարկում եմ հեռանալ, եթէ ոչ մինչև կէսօր բոլոր Սասուն զինւած պիտի տեսնէք մի ըոսէ, ապա գնաք Ալի-բէկին միանալու:

— Լաւ, — մրմնաց կայսեր փոխանորդը, — հարկը վճարեցէք, կ'երթանք:

¹⁾ էֆէնդի — Տէր. մեծ աճախան է, մեծ մարդու կողմից եթէ տրվի

—Որքան տալու ենք...

—1,000 քիսայ, (50,000 ռուբլի):

—Շատ բարի, հաճեցէք ներկայել վեհ. սուլթանի հրամանը, գուցէ ռիսալաժ լինիք, 1,000 քիսայ մի քաղաքից հազիւ կարելի է պահանջել, ուր մնացած մի փոքր գիւղից...

—Իշխանաբար կը խօսիք ինձ հետ,—գոչեց կուսակալը կատաղութիւնից:

—Գուցէ Սասնոյ իշխանն եմ, պարոն, անկախ մարդու հետ էք:

—Էյ հէ... հայը իշխան:

—Մի բարկանաք, փաշն, Սասուն թաղում է բարկացողը, գոչողը... Դուք և մենք օրինաց ենթակայ ենք, օրինաւոր հրամանին հնազանդ է Սասուն, ուրեմն՝ ցոյց տւէք վեհ. սուլթանի հրամանը, մենք միայն նորան ենք ճանաչում... Թողէք Հայ-իշխան բառի ծամածռիլը:

—Ես եմ հրամայում, պէտք է վճարէք...

—Դուք ոչինչ էք, ձեր հրամանը ձեր ականջից դէն չէ կարող գնալ:

—Յանուն վեհ. սուլթանի, իմ տիրոջը...

—Վեհափառի հրամանը միշտ յարգւած է... բայց դուք, չէք կարող ըստ Դիւստիւրի (օրինագիրք տաճկաց) տրամադրութեան նոր օրէնք դնել և այլն: Միայն սուլթանի դրած օրէնքը կարող էք իրազօրծել... Դուք կարող էք այժմ ստանալ սովորական հարկը, կնքել ընկալագին ու հեռանալ:

—Որքան կը տայիք տարին:

—Ութ քիսա:

—Ուրեմն՝ ութ տարւայ հարկը 64 քիսայ կը պահանջենք. նոյնպէս Համիդէի գնդերը (? Խմբ.) իրար գումարելով կանէ 1000 քիսայ:

Հօրօ ջախջախիչ փաստերով ջնջեց նորա 1000 քիսայ տուրքը, մանրավաճառի պէս սակարկեցին, 1000-ը իջաւ 120-ի, սորա մի երրորդն էլ հաշւեցին զօրքի ծախքը, մնացած ութսունն իսկոյն վճարելով ստիպեցին հեռանալ:

Սորանից յետոյ սկսեցաւ կապիտանի դատը, կուսակալը նորա կրած պատիժը բաւ համարել խնդրեց, ուստի արձակեցաւ:

Աետիս էֆէնդու թելադրութեամբ, վալին շատ աշխատեց

շողոքորթութեամբ դրաւել Հօրօն, զանազան խոստումներով իրանց հետ տանել, վասն զի՝ Աւետիս Խաչմանուկեան Մշոյ Քաղաքական Ժողովի անդամ՝ Կ. Պոլսեցի՝ Վարդան Էֆէնդի, Զիարէթցի Թաթոս աղա վկայած էին Հօրօի մասին շատ վատ և իմացուցած թէ դա էր այն սպիտակ հովանոցը ձեռին, այլ և այլ տարազով շրջէկը, որին պաշտում էին Մշեցիք և Սասնեայք. նա էր Տափկայ բէկի տունն ու տեղը, ցեղը յանկարծ օգը հանող, ոչնչացնող, մի խօսքով՝ դա էր իրենց որոնածը:

Նոյն օրը վալին հեռացաւ, առանց իւր բուն նպատակին հասնելու, թէև որոշած էր մինչև սեպտեմբեր 20-ն մնալ, այրել ու ոչնչացնել զիւղը:

Սասնեաց փոխարէն տուժեց Մշու դաշտ, հարսներ, կոյսեր կորուցին իրանց պատիւները, որչափ ոսկիներ խլեցին մերկ շինականներէից, քանի աղքատների օրական պարէնը գրաւեցին, ծեծ, բռնութիւն, սպանութիւն և այլն, թողնում ենք երևակայութեան:

Վալիի մեկնած օրը, միւսնոյն սենեկին մէջ տեղի կ'ունենար մի այլ տեսարան: Վարժապետ Հօրօն հրաժեշտ կը տար իւր սիրական սաներին, որոց երկու տարի դաս էր տւած և դաստիարակած. արաւսում էին պատանիք և մանկաւիք՝ յիշելով այն սիրւած դասերը, Հօրօի գորովալի ձայնը, հայրական գութն ու խնամքը, որոնցից զրկւած էին մի քանի օրից ի վեր: Գոցւում էր զիտութեան դասը, հեռանում էր սիրական ուսուցիչը:

Կարելի չէ նկարագրել սիրախառն արտայայտութիւնները, անկեղծ համբոյրները, որ դրոշմեցին մատաղատի աշակերտները նորա քնքոյշ ձեռներին:

Երբ առանձին մնաց, սկսեց շտապով ժողովել իւր թեթեւինքը՝ թղթերը, զգեստները, զէնքը՝ աւելի ոչինչ: Ապա նայելով մի անկիւն սկսեց ծխել՝ իւր յուզումը զսպելու մտօք:

Դուռը բացեց մեղմիկ, Հօրօ մեքենայապէս աչքն այն կողմը յառեց, ներս մտաւ մի մաքուր հագնւած, տասնութհինգ տարեկան պատանուհի: Սա Սիմա հերոս Գորպէի քոյրն էր, որ իւր մօրաքոյրը ռէսի տուն էր բերած:

—Մհ, էլմա,—վեր ցատկելով մրմնջեց Հօրօ,—հըր մնացիր...

—Գաղիթ ինք յարա, հըյրանիմ Հօրօին, մեռնի զքո արեուն

Էլմա: Մըկայ ճժիր կի ժղին թըհ զմէր վրժըպիտ կիրթայ... կու-
զիք լալ, ամըչցայ ճժերուց... տիօր տ'իրթաս:

— Ինչո՞ւ լացիր, հրեշտակս, — պատասխանեց Հօրօ կուսի ճակ-
տին դրոշմելով մի համբոյր, — այո՛, գնում եմ, ընկերներիցս մինը
ձեր գիւղը, ձեր տունը եկած ինձ է սպասում: Այստեղ ուրիշ ու-
սուցիչ պիտի գայ: Նս գնում եմ Սիմ, Էլմա ջան, քեզի մատաղ
լինի Հօրօն, բեր զէնքերս, կարծեմ առանց զէնքի քեզ սիրելի
չեմ, աջնպէս չէ, կը սիրես զէնքը, երբ պատերազմ եմ քրդերի
դէմ... զու էլ պիտի գաս...

— Խը'խ, — պատասխանեց Էլմա:

Նոյն երեկոյեան հեռացաւ Հօրօ ի Սիմ: Այս պարոն կովկասցի
էր, ձրի ուսուցիչ ի Սասուն և պաշտելի նոցա:

Կ Ո Ւ Ս - Գ Ե Տ

Կուս-գետ գիւղն ընկնում է Քաջարենց սահմանը, ուր չկա-
րողացայ անձամբ երթալ, սակայն քաղեցի մի քանի թեթեւ ծա-
նօթութիւններ: Ինչպէս երբեմն յիշեալ է պատմութեանս մէջ,
սորա կիսավայրենի են, ամենախորին ազիտութեան մէջ ապրում
են՝ բնակելով մի անմատչելի, մերկ ապառաժ սարի կրճքին,
որի ներքեւից անցնում է մի գետ. դա է «Կուս-գետը»: Վերելը սե-
պացած ապառաժ, ներքելը ձոր:

Արհեստ, զիտութիւն, մինչև անգամ մօտաւոր գիւղերի հետ
յարաբերութիւն երբէք ունեցած չեն: Կուս-գետցին երբէք չէ
թողնում իւր սիրական հայրենիքը, չէ գնում նորա սահմանից
հեռու, հէնց այդ պատճառով էլ վայրենիութեան մէջ է մնացած:

Պէտք է ասած որ՝ ոչ մի սասնիկ պանդխտութեան չէ զիմում,
մեղ կովկասում իբրեւ սասնցի ներկայացողները խաբեբայ մշեցիներ
են, մեր Թիֆլիսում տեսած սասնցին միայն Մշու գիւղացին է՝ որ
մեղ ներկայանում է իբրեւ աղաւ որդի, լեռնորդի սասնիկ:

Կուս-գետոցը զգեստը մասամբ նմանում է միւս սասնցոց,
բաց՝ ինչ, ահա, Հայոն, Կուս-գետի ռէսը աչքիս առաջ կանգնած
է. այս տեսնելով կարելի է երեակայել թէ ինչ է իւր ստորագրաս
ժողովուրդը:

Նհա՛ Կուս-գետցին:

Մի արջի, գալլի, ոչխարի, կամ այծի մորթի կապւած է թիկունքով, շալ կամ կտաւ մի երկար շապիկ իջնում է մինչև ծնկները, մի խիստ հասարակ շալից՝ գօտի սեղմում է նորա մէջքը, որից կախւած է մի հնադարեան դաշոյն, այդ է իւր բոլոր զգեստը։ Իսկ վարտիկ, գուլպայ, կօշիկ, կամ զլխի ասպարօշ՝ Աստուած տալ, ոմանք սուանց գլխարկ, մի իւղոտ խոյր են կրում այն ժամանակ, երբ մի անծանօթ հիւր է գնում։

Լւացուել, մաքրուել, մազերը սանրել չգիտեն, մանկութիւնից չխուզւած, անյարդար մազերը խճճւած, թաղիքի պէս պնդացած գոցում են մէջքն ու աչերը իբրև տիպար «դէրու-իշ»։ Դէմքերը սոսկալի է, երկու սուր ու սլաք աչք նկատուում են հաստ մազերի արանքից. սուր քիթ, արեակէզ դէմք, կեղտոտ մօրուք (ածելէլը բացառութիւն է) նշմարում է իւրաքանչիւրի վերայ։

Որքան որ վաչրենի, կատաղի, այնքան քաղցր, աշխոյժ են. աւագակութիւնը իրանց զարգացած արհեստը լինելով «հըյրան իմ քի», հու գիդի սիրիմ, զլտի եսի պիաքի» ասելով են կողոպտում, բաց՝ ոչ բոլորովին մերկացնում։

Ամենահարուստը հազիւ կարող է 5—6 այծ ունենալ, որովհետև արօտատեղի չունին, մանաւանդ բացի այծից չեն կարող ուրիշ կենդանի պահել, որն էլ որ պահին սեպացած սարերից գլորւելու է վար։ Շատ անգամ տեսնում են Կուս-գետցիներ, որ մի այծ յափշտակած դրացի գիւղից, շալակած ամենայն արագութեամբ սլանում են անդունդների եզերքից, որտեղից օձն անգամ գլորւում է սողալիս...

Արդ՝ Կուս-գետը մի քանի հարիւր տնից բաղկացած գիւղ է, ահագին սարի զանազան կողմերը տարածւում են նորա տնակները միմեանցից բաւական հեռու։ Ինչպէս իրանց զգեստը, այնպէս և տնակները խիստ ողորմելի են։

Սոցա անցեալը խիստ մթին, ներկայն խաւար, ասպագայն տխուր է՝ քանի որ չունին գիտութիւն, արւեստ։

Կարդալ բաւը բոլորովին անծանօթ է նրանց. եթէ վեր առնես մի թուղթ կարդաս Կուս-գետցու մօտ, — եւս, — կ'ասէ զարմանքով, — մըլթուկ գիննայ, զքո փուր քաջ (դև) կէ, դու իմը՞լ կի ժղլիս թղթու հիտ...»։ Հրաշալի լուրն անմիջապէս տարածւում է, զարմանաց և երկիւղի առարկայ դառնում կարգացողը։

Քահանայ, ուսուցիչ չունին տարիներով չեն տեսնում կզերի երես, այդ պատճառով էլ չգիտեն աղօթել, միայն՝ Քրդառուզ, Ապածամէր (Աստածածին) և այլ սրբերի անուններ կ'արտասանեն առանց որոշ գաղափար ունենալու նոցա վերայ:

Մի խօսքով կարծես խոր նահապետական աշխարհի մէջ են ապրում:

Ընթերցողիս սոցա նկատմամբ լաւ գաղափար տալու համար, մէջ եմ բերում հետեւեալ իրողութիւնները, որոնց մէջ շօշափւում են պատմական, հնախօսական հարցեր և բացատրւում ինչպիսի արարածներ լինելները և թէ ծիծաղաշարժ հանգամանքներով մի տեսակ տխուր զաւեշտ են ներկայացնում:

Անթանէի Վանայ վանահայր, կառակաբան, սասնցի Պետրոս վարդապետը մի անգամ գնում է Կուս-գետ. երբ հասնում է Կուս-գետ լեռը, որի ներքեւն է գիւղը, իսկոյն հագնում է սև երկաջն վերարկուն, դնում վեղարը, գաւազանի օգնութեամբ իջնում գիւղ: Առաջին հանդիպած դրան առաջ երեք վաչրենի կանգնած վիճում էին. երբ վարդապետը տեսան, սոսկացին, հիզրա կարծելով ուզում էին փախչել:

—Ողջուն ձգիք՝ լեռան իշեր, —ասում է վարդապետը:

—Ըծօ, շնախդիր, մարդ ի էլի, —մրմռում են իրար հանդարտեցնելով, —գէտ լը իկուկ զմըր զոչխար հարցու...

—Լօ, Պաւօ, մարդ չի, —գիտում է մեզ նորա տարազից այսպէս մակաբերելով, —սըբ-Խաշ-Թրիկ գիննայ, զրոտի ուրիշ տպայի, չօլիկ, կանչի զմիր Հպլօ, թըլի՛ի դէ, մժուլ էնի, իմնանք ըդ ինշ տպայի: Հօլիկ աճապարում է մի ժայռի գլուխ ցցւելով անդունդն ի վար գոռալ, նորա ձայնի արձագանգը մի քանի անգամ կրկնւելոց յետոյ, անդրադառնում էր «լօ... լօ...»: Վարդապետը նշմարելով նոցա երկիւղը՝ սկսում է դէմքի մկանունքը ծամածուել, աչքերը խոշոր մոլոր շուրջ յածել, գլխի վեղարը՝ ճակատը խաղացնելով, տատանել և այլն կատակերգական ձևեր անել:

—Սըբ-Մըրթուկ, սըբ-Խաշթուր գիննայ, — իսկոյն յետ յետ գնալով ստորոգում է մինը, —ըսի մարդ չի, գիլու ճուպոնի, սատանի պապի, լաօ, վալլա սըբ-Ախպերիկ հըջտը ջանաւեր տպայ մգիկ ուղրկիրէ՛ վըր վախցու, ուտի... աշի, աշի, հըջրանիմքի՛ Սառէ, աշի իմը՛լ կէնի, գլխի պամպուլուզ մըր Արեգի Միզրին աւայ լիսկտի կի:

—Հալժ, Հալժ,—ձայնում էր միւսը ժայռից,—բժժ, Հալժ, վազի դիտր իկիրի սատանի ճոպուն, էկի, ուր հիտ մժուլ էնինք: Շատ չանցաւ, ձորից մագլցելով վեր բարձրացաւ մի ուրիշ լեռնական, այդ նորեկը Հալժն էր:

Սուր, վառվռուն աչերով, դէմքը, կուրծքը արեակէզ, ոտները մերկ, միայն մի շալէ գոտիկ միացնում էր շապիկն ու հագած մորթը այն մարդու՝ որի անունը արձագանդ տւեց սարերի մէջ: Ընկերները ցոյց տւին վարդապետը նորեկին. Հալժ նախ՝ զարմացումով, ապա՝ ժպտելով մօտեցաւ նորան, վար առաւ իւր քամակի աջձեամի մորթին, տարածելով քարի վերայ՝ ասաց.

—Բարի իս էկի, տէր-Խշտօ ¹⁾, հըլքանիմքի, պամպլուզ, դու տի՛օր, ըզմըր Կուս-գիտ, տի՛օր, վայ, բարի իս էկի, չէար հէազար-բարի իս էկի, վըր մըր աչացն իս էկի, նատի յըլտըտիզ, զիմ տէր-Խշտիկ: Վարդապետը բազմեցաւ Հալժի մորթին վրայ: Գիւղացիք սկսեցին Հալժին մօտենալ զանազան հարցերով:

—Հալժ, ըն ի՞նչ տպայի...:

—Լժ, Խշտօի, պամպլուզի, պամպլուզ, տաւրնիր:

—Ըժժ, պամպլուզն ի՞նչ աւայի:

—Լժ, մալը միրթնիր, բխովիք մի՛ծցի, զհաց բալաշիք կիրի, չըք ճանշնայ, վըրդըպիտի, հըլըր մարդուկ, վըրդըպիտի:

—Լժ, Հալիկ, չընք ճանշնայ, էն ի՞նչի վըրդըպիտի:

—Լժ, շնախտնիր, իրցու պապի, իրցու պապ ²⁾:

—Հայ վաւելէր,—զարմացմամբ աղաղակեցին, բոլորովին երկիւղից ազատւած՝ մօտենալով վարդապետին,—էրէց վըր կիսին,

¹⁾ Այս անվանումը պատուում են եկեղեցականին. անշուշտ բարձր նշանակութիւն ունի, սակայն հակառակ իմ խուզարկութեան չկարողացաւ բուն իմաստը բմբռնել, ուստի երբ որնէ մէկին Խշտօ են ասում, ուսում է հպարտութիւնից. Ծան. Հ.

²⁾ Պէտք է գիտենալ թէ ժողովրդական ոճերը և նոյա խօսակցութեանց բուն ձևերը նույնութեամբ ենք մէջ բերում: Չպէտքէ զարմանալ Սասնցու անսեթեթեանի և պարզմտութեան, նոքա չեն որոշում ոչ մի անհատ ընկերից. ինչպէս չարդում նախատում են նոքա ընկերը, ալլպէս էլ վերաբերում են շատ բարձր մարդու նախախոր, երբեմն էլ ծանր հաջողանքով: Ծան. Հ.

գէտի, հըմալ կեղնի, սպիտկերիս սըբ-Ախպերիկ մինք չընք ճանշնաց:

Վարդապետը կէս ժամ նստեց, խօսեց, բազմաթիւ կատակների նիւթեր հաւաքեց, ապա Հալօին դառնալով՝ հարցուց:

— Հալօ, հըյտը մարդիր խընծքի մինծ, կտրիճ, խեւացիին, պապօ, իմը՛լ կեղնի վըր դիու ըզ վրդալիս կի ճանշնաս, ընունք տաւրու աւայծի կիշին:

— Ըծօ, պամպուլ, — քահքահ խնդալով, ձեռը ձեռին զարնելով բացականչեց Հալօ, — ըգունք դիւղից դուս չընգացի, դու զՀալիկ ձանձ կիսպիս, Հալօ շահրստանի օլրաի:

— Շահրստան...:

— Խը՛խ:

— Դեօր ես գացի, Մնւշ, Բաղիշ:

— Լօ, չի, ի Մակկաջ ջաղաց, Քաղաքենց օլքէն:

— Գիննամ վըր դիու գաւազդիտունիս, — ընդմիջեց վարդապետը հեգնական ժպիտով:

— Միրն գաւազդիտուն ¹⁾ Հալօնի, իրցու պապ, — մէջ մտաւ Հոլիկ Հալօին նայելով, — Վալլա, սըբ-Խաշթուր զուր խիլքիցնի տւի յըտուր:

Վարդապետը յիշատակներն ամփոփելով երեւակայեց Կուս-գետի եւ Մանկըկայ ջրաղացի երեք ժաման հեռաւորութիւնը, Հալօի ճանապարհորդութիւնը ծաղրելի էր: Հալօ յիշեալ ջրաղացում տեսած էր Մնտօ-Յարութիւն վարդապետը, այս սրտածառով ծանաչեց Պետրոսի «իրցու պապ» լինելը:

— Ժամտուն ունիք, — հարցուց վարդապետը:

— Ժամտուն ինչ աւայի, զէն կուտի՞ն:

— Լօ, չի, աղօթրան կ'իսիմ:

— Վաւիլէր, զաղօթրնից կի ժղլիս, կէ, ունինք:

— Հիւսի:

— Ըծօ, չի, հըյղը տիղնի, — լեռնագոտին ցոյց տալով, — հպա՛ իմը՛լ տ'սիս թը՛հ Կուսդիտուն ըլ հայի: Պապօ, Կուսդիտ հայի, հայիւլ ճըտի, Սանսարայ ցիղնի, գիննամ Դաւթայ նաղիլ, էնի ըզ մըր

¹⁾ Գաւազդիտուն, հասկացող բանագէտ:

պապուց ճոպոն. մինք ունինք սըբ-Մըրըթակ, սըբ-Խաշ-Թըրիկ, Թըհ կուղիս ըզքզիք տանիմ ի սըբ-Խաշ-Թըրիկ:

—Իրթենք, իշինք,—ասաց վարդապետը ոտքի ելնելով:

Հալլօ Հոլիկի ականջից փափսաց ու դիւղ ուղարկեց, ապա կապիկի պէս մագլցելով առաջնորդեց: Վարդապետը Թէ Խզրօն՝ սասնցի լինելով հանդերձ, երեք ժամ, անտանելի դժւարութեամբ, զաւազանների ծայրերը ժայռերի հորիզոնական նեղ քարէշաւղին վերայ ամրապէս բեւեռելով հազիւ կարողացան հասնել մի անշուք ծերպի առաջ:

Հալլօ աղւէսի ծակ մտնող շնիկի պէս գլուխը, ապա իրանը ներս մղեց վարդապետը՝ Թէպէա զղջացած անհեթեթ ձեռնարկութիւնից հետաքրքրելով առաջնորդողի օրինակին հետևեց:

Խիստ դժւարացաւ նեղանցքից անցնելից յետոյ, շուրջ նայեց, շիջիլավառ կանթեղների վախո նշուէնքով նշմարեց մի ընդարձակ այր, որ անագին ժայռեղէն հատորներով ինքնին էր յօրինւած, անհարթ, բայց՝ բանաստեղծական ընդարձակ կամարը ծառայում էր աղջամղջին մէջ:

—Պամպլուզ, Թեւդ ծի տուր,—մըմնաց Հալլօ նորա ձեռից քաշելով:

Մի քանի րոպէ վերջ, երբ վարդապետի աչքերը տեսան մթութեան մէջ թաղւած առարկաները որոշապէս, շուրջ նայեց, մարմարիօն, պորփիւր արձանների, պատուանդանների բեկորներ, կամարներում բեւեռած հինաւուրց ջահերի մնացորդներ, կանթեղներ կախելու օղակներ, վիմափոր խզիկներ, խորանաձև արձաններ, դոյնըդոյն քարերի անորոշ խորտակւածներ, ծածկելով այրի խորութեան մի մասը, ներկայանում էր նորան մի քայքայւած շինութեան տիպար, կամ Շպիցբէրգի անհաստատ կղզիներում վրայէ վրա դիգւած սառուցների կտորներ, որոց անչափ անկիւնաւոր փոսերի և շերտերի հետ խաղալով ոսկեղօծում են հիւսիսային նշույնները մեղամաղձոտ փայլով: Այս դառն աւերակ նորա աչքին ոչինչ էր, նա որոնում էր գոնէ մի քարեղէն խաչ, որովհետև դիտէր որ սասնցին շատ չէր գործածում պատկեր. մինչև անգամ Սիմ, Գալէգուզան, Բերմ չունին, ուր մնաց Կուս-դետը: Նա միայն գտաւ մի քառանկիւնի, սեղանաձև մարմարիոն քար, որի վրայ ցցւած էր մի ժան-

գահար, սրից կոփեաժ ու ձեւած երկաթէ խաչ: Թէև վարդապետը չէր հետաքրքրուում, բայց Հալօ պատմեց հետեւեալը.

«Այս խաչի պատճառով ասում ենք սուրբ-Խաչ-Թուր (Խաչ-Թրիկ). սա առաջ եղել է կռատուն, մեր լուսաւորեալ պապը այս ձորին մէջ կռւել է քրմերի հետ և չէ կարողացել յաղթել, ապա չգիտեմ ինչպէս, սպանւել է մեր իշխանը և խուսաւորիչ Թազաւորին հետ դալով խորտակել է բոլոր կռուքերը, կանգնել է այս քարէ «վեմը», օծելէ և նորա վերայ ցցել խաչը: Այդ խաչը հայոց Թազաւորի սարն է և շատ հրաշալի է դա»:

Վարդապետը Հալօի պատմութիւնից հետաքրքրւած վերցնում է մի պորփիւրի կտոր: Այդ կտորը այժմ ես դրած եմ Կարնոց Սանասարեան վարժարանը: Ես կարծում եմ արձանի ստինք, իսկ նոյն դպրոցի տեսուչ պ. Աբուլեան որոշ փաստերով հաստատում թէ մուրճի կտոր է եղել: Ինչեւիցէ դա մեր հեթանոսական կրօնի սրբութիւնից մի անժխտելի բեկոր է. բայց խիստ քննութեան կարօտ է քարայր տաճարը:

Վարդապետը դեռ իւր հետաքրքրութիւնը չյագեցուցած, ներս խուժեց ժողովուրդը. նոքա եկած էին աղօթելու: Բոլոր Կուս-գետ այնտեղ էր հայ թէ քուրթ:

Չանց եւ մտնում մանրամասն պատմել: Ժողովուրդը չգիտէր աղօթել, նոքա օրինակում էին Պետրոս վանահօր շարժումները: Նորա ձայնը սիրուն էր, բայց մի քիչ այծի մկրկոցի էր զարնում: Ուստի ժողովրդի արձակման ատեն, տեսաւ մի պառաւ, որ տաճարի դուռը կանգնած կըլար: Մօտեցաւ նրան և հարցուց լացի պատճառը:

Վաղափարաց զուգորդութիւնը լացեցրած էր խեղճին: Նա պատմեց թէ ինք ունի եղել մի սիրուն ուլ, քարից դլորւել սատկել է մի տարի առաջ, այժմ երբ վարդապետն երգեց, պառաւն իւր ուլն յիշեց ու լացեց: Պետրոս վարդապետ մարելու չափ ծիծաղեցաւ և սանիկ լեզու պառաւի ասածից ոտանաւոր յօրինեց, որը նոյնութեամբ մէջ եմ բերում:

- « Պամպուկ մզիքի կիսկ մի կեր,
- « Ծնաւ խորոտ ուլուկ մ'է բեր,
- « Հըմալ եանդին մ'ուր կի մկկեր,

« Հուհու զքո ձէն զլմըներ,
 « Մըրըթուկ առաւ զէն մըր անէն,
 « Փիտցաւ, զնաց ընթու տունէն,
 « Հըմկայ վըրաիու պացիր պիրան,
 « Միտս'ի իկաւ զիմ մըկմըկան...»

Վարդապետը պատասխանում է,—Աստուած զքո տուն անի վիրան:

Տէր-Պետրոս վերադարձին պատմում է ս. Առաքելոյ վանքի արդի վանահայր գեր. Յովհ. Տ. վ. Մուրադեանին. ազգանէր եկեղեցականն այս անցքը լսելով ինք փորձում է զնալ Կուս-գետ և գնում է:

Ահա գրագէտ վարդապետի պատմութիւնը իւր խօսքով:

«Ապրում էր իմ չղնիւ նախորդը, ես իբրեւ նորընծայ արեղայ, ամեն տարի, նախակուլութեան պաշտօնով գնում էի իմ սիրած Սասունը, քարոզում էի... ինչ որ պէտք էր:

«Մի անգամ հանդիպեցայ Անթանէի վանքի վանահայր զարձաբան Պետրոս վարդապետին, սա պատմեց ինձ Կուս-գետացոց մասին, իւր այցելութիւնը և այլն, որոշեցի երթալ գէթ աղօթել, տաճարը մաքուր պահել սովորեցնել, վեր առնել մանուկներ, վանք տանել, դաստիարակել քահանայ և ուսուցիչ տալու մեր վայրենացած եղբայրներին... Պետրոս վարդապետ ինձ յանձնեց իւր մոնթը, Խղբօն, որ իւր ուղեկիցն էր եղած:

«Առաւօտեան արշալոյսով ուղի ընկանք: Անկարելի էր ձիով գնալ, Խղբօ առած էր սրածայր դաւաղաններ. բռնուաւոր կօշիկներ, զէնք՝ որպէս զի անվտանգ տեղ հասնենք: Սուրբ Աթանէից հազիւ երկու օրում հասանք Կուս-գետ: Ես չէի կարող սոսկալի ժայռերից գիւղ իջնել, պիտի գահավիժէի, ոչ գաւազան, ոչ բռնուաւոր կօշիկներ օգնեցին ինձ, ցաւ 'ի սիրտ յետ դառնալ էի ուզում անմատչելի Կուս-գետից:

«Ոտս սահում էր, և թէ գլորէի, մահն էր ինձ բաժին անդրն. դախոր վհին յատակը: Խղբօ տեսնելով իմ վարանուքն՝ ասաց.

«—Վարդապետ, ես Քաջարենց զիւղերիցն եմ, շատ վարժ եմ քայլում այսպիսի տեղեր, արի շալակեմ քեզ:

«—Ոչ, Խղբօ, յետոյ երկուսս միասին պիտի գլորինք:

«—Մի վախիր, հայր սուրբ, ես խիստ վարժ եմ: արի շալակս:

«Միտս եկաւ բոկոտն իջնել: Երկու ժամ մերկ ոտներով զգուշութեամբ քալեցի, վերջապէս տակաւին խաւարը չպատած մտանք գիւղ, իջեանեցինք Հալօի տնակը, որ «Մանկկայ ջաղաց» երթացած, մարդ տեսած լինելուն համար զիւղի դաւադրիտուն (գիտուն, հասկացող) ունէն էր եղած:

«Հալօ ինձ հիւրասիրեց կորեկ հացով, թանով: Դիշերը առանց տեղաշրի տանիքը ննջեցինք մեր զգեստներով մի մաշած թաղիքի վերայ:

«Առաւօտուն Հալօի ուղեկցութեամբ զնացի սուրբ Խազ-թուր, ամեն ինչ Պետրոս վարդապետի պատմածին պէս և աւելի գտայ: Երկաթ խաչը սրից էր շինւած, տաճարի ամեն մի անկիւնն ու քարը ապացոյց էին կռատուն լինելուն: Աւաղ որ չխուզարկեցի, եթէ ոչ մի բեկոր էլ ես կը բերէի փշրւած օրձաններից: Տաճարի մէջ որոշապէս հեթանոս կրօնի նշխարն ու հետքը տեսնելով զայրացայ,—քրիստոնէական զայրոյթ,—ահագին պտուկները՝ որ կանթեղի դեր էին կատարում անմիջապէս սկսեցի կոտրատել:

«Խորին լռութիւն էր տիրում: Յանկարծ աղջամուղջի մէջ նշմարեցի դաշոյնների փայլը. սոսկալի, քրիստոնեայ հայեր պիտի խողխողէին Քրիստոսի պաշտօնեայն Անահիտայ կամ Արտեմիտեայ տաճարում... Իսկոյն փախուստ աճապարեցի, եթէ Խզրօ յանուն սըբ-Մըրթուկի, Խաշ-թուրի չպաղատէր խուժանին, որ հայ, քուրդ հաւասար բաժանորդ էին այս անմեղ ցոյցին»:

«—Հըյտը մարդուկ պամպլուզ չի,—աղաղակում էին հայ թէ քուրդ,—ըտի սըբ-Քանտիչի, սըբ-Քանտիչ. վոթինք զարինն ուրնէ»:

«Խզրօ սկսեց աղաչել, պաղատել ինձ ամբօխից հեռացնելով գիւղ տանել: Քուրդ Ալօն, գիւղի բէկը՝ ինձ էր հետեւում, ես սուկում էի այդ խորամանկից, որի տունն ապաստանած էի:

«—Պամպլուզ,—ասաց բէկը,—քզիք բան մի հարցում, իսի հահու բան չըմ գիննայ, քուրդ, բալաքիմ, ոչ զմահմատ կի ճանշնամ, ոչ ըլ Քիրզուզ: Թազաւոր տեօր կի նստի»:

«—Մեր թազաւորութիւնը վերջացած է,—պատասխանեցի:

«—Ը՛ գիննամ՝ վըր զմըր Հաուց թազաւոր չըկէ, հըյտը տաճկութազաւոր կիսիմ. տիօր կի նստի»:

— Ստամպոլ:

— Քան ըզինք պզտիկն:

— Էրզրում:

— Քան զէն:

— Բաղէշ:

— Խընծին:

— Մոլ:

— Քան զէն:

— Հոն:

— Ընտուց ըլ պզտիկն, ասքանն:

— Բռնաշէն:

— Լաւ, պապօ, միր սրբիր ըլ հըմալին: Սրբունաց ջօջն Իջ-
միածին, ընդուց պզտիկ՝ Իրուսաղիմ, ընդուց ըլ պզտիկ սրբ-Ախ-
պիրիկ, ընդուց ըլ փոքր, զայմագամ կիսիմ, սրբ-Աթանէ, ընդուց
ժը փոքր՝ Մուսուր, սրբ-Մըրըթուկ, ընդուց ժըսօ պզտիկ թըխ
ըզմըր սրբ-Խաշ-թրիկ էնի, ջօջ սրբունաց ասկարն ի, էնըլ իկի,
մըր հաուց թագաւորի սրբ-թուրը, մօրի ժամ. պամպլուզ,
դու յօրին կիքիս, կը քակիս, էն մղիք դալիկ մ'ապրիկ, կտորիկ մը
հացիկ կիտէ, լօ, պաւօ, մըլից քզիք կիսպանին ժիս իսի չթորկիր
իմ, առ զքո հուր ու մուր, գնա քու բան, թըհ չըս ուզի դիտնալ:

«Մինչդեռ խօսում էր անւանական քուրդ բէկը, կատաղի ամ-
բոխը սուսերամերկ ներս խուժեց, անպատճառ սպաննելու էին ինձ:
Մահւան երկիւղը հնարադէտ է անում ենթակային: Լսած էի թէ՛
Կուսդեացիք սև թղթից վախենում են: Իսկոյն թղթակալից հա-
նեցի մի կապտադոյն նամակ, որ ստացած էի Կ. Պոլսից, Հալոյն
նետելով, որ ամբոխի գլուխն էր, իւր լիզւան ասացի:

— Հիմա նղովում եմ քեզ, Հալո. առ այդ սև թուղթը և
նղովեալ եղբի: Նաև նղովեալ է այն մարդը, որ համարձակում է
ինձ վրայ ձեռք բարձրացնել:

«Արձանացաւ կատաղի խուժանը՝ «սիւ-թղթիկը» մրմռալով:
Իսկ Հալօ զարհուրած յետ ընկրկեցաւ: Այլ ևս սպասելու չէր, ծա-
նապարհ ելաց Խզրօի հետ, ահով ու զոզով այն գիշեր հասանք Քա-
ջարինք, ի Տէր հանգուցեալ հերոս աէր-Սիմէօն վարդապետի մօտ
հիւր եղանք:

«—Վարդապետ,—ժպտելով ասաց քաջայր եղբայրս,—դու ինչպէս յանդգնում ես, այն էլ Կոստ-գետի մէջ խորտակել սրբութիւններ. նոքա յարաբերութիւն չունին ազգի և կառավարութեան հետ, ոչ տուրք են վճարում, ոչ էլ «պամպուլուզի, տէր-Խշտօխ» երես տեսնում. սակայն լաւ աղատեցար»:

«Այս դէպքը խորին տալաւորութիւն թողեց ինձ վրայ»:

«Անցան տարիներ. մեր վանահայրը վախճանեցաւ, նորան յաջորդեցի ես: Մի օր առաւօտուն դուրս ելլալի եկեղեցուց, զարմացմամբ նշմարեցի զրան երկու կողմը վեց կուսգետցիներ, որ վայրենու համարձակութեամբ ժպտում էին»:

«—Ըժօ, Պամպուլուզ,—ասաց մինը ուղիս կտրելով,—հըյրանիմքի, վը՞ր միննի պամպուլուզնան ջօջ պամպուլուզը»:

«Ծիծաղս շարժեցաւ, հարցանողը քննելով պատրաստում էր պատասխանելու, երբ աչքիս մէջ նայելով՝ շարունակեց»:

«—Ըժօ, դուն իս,—ճժիր, կիծիծղի, վայ սըբ. Խաշթուրը զքո տուն քանքըսի, սպիտկեր իս սըբ-Ախպիրիկ գիննայ, ինքնի, վայ շան քղիք, ըժօ դունիս, յորին կի ծածղաս»:

«—Լաւ,—պատասխանեցի քահքահով,—ես իմ, ի՞նչ կուզէք»:

«—Վաւէր,—աղաղակեց մինը յանկարծ ձեռս բռնելով,—ըժօ, իրցու պանպ, մղիք չիս ճանշնայ. ըժու մինծցար, հայ լօ, մենք քղիք չինք մոռցի, հըյրան, իկիր ինք վըր զքո «սիւ-թղթիկ» միրնէ առնիս, անօրան, ետա քո թուղթ աւրից ըզմըր տնակներ»:

«—Ի՞նչ սիւ-թուղթ,—հարցուցի յիշատակներս ամփոփելով»:

«—Լօ, սըբ-քանդիչ, հըյնը սիւ-թուղթ, վըր ըզմըր Հսլիկ անիծակիս»:

Ճանաչեցի, մեր կուսգետցիքն էին, չիշեցի Անահտայ տաճարին արկածը, մանաւանդ Հսլօն, որ պարտասած վագրի նման մի անկիւն կանգնած, իւր դիւարարժ նայածքով յուզում էր սիրտս, կարծես լսում էի նորա «մեղան»:

«—Ետեւէս արիք,—ասացի և տարայ բնակարանս»:

Կէս ժամ աշխատեցայ համոզել և նստեցնել գորգերի վերայ, որովհետեւ չէին իշխում: Հսլօ շարունակ մատներով խաղում էր նկարների հետ»:

«—Է՛, ինչո՞ւ էք եկել,—հարցրի Սլօ բէկից՝ որ վահանը պինդ բռնած, նստած էր լնկերների վերեւ»:

—ԲՏՕ,—սլատասխանեց ժպիտով.—դու ժխտ գիննաս: Նա սլատմեց թէ ինք իբրեւ Հալոյի տղան վկայուամ է թէ սեւ-թղթի պատճառով նա աղքատացած էր, հացի կարօտ էր: Խնդրեց ստանալ սեւ-գիրը և սալ ճերմակ թուղթ: Ինձ տւին կեանքս փրկող նամակը:

—Սեւ-թղթի փոխարէն,—ասացի,—ճերմակն աջն ժամանակ կը տամ երբ խոստանաք ինձ ձեր գիւղից, հէնց ձեր զաւակներից վեց հատ 10—12 տարեկան մանուկներ տալ, որ էրէց, իրցու պապ անեմ և ձեզ ուղարկեմ մի քանի տարի յետոյ:

«Համոզեցան, խօսք տւին եկեղեցի շինելու, վեց աղայ ինձ տալու և բոլորովին իմ հրահանգով շարժելու:

«Յորհնութեան գրով վերադարձան Կուս-գետ:

«Ես ազգիցի նրանց, իրագործւեցան մի քանի փափագներս: Այժմ ունին երէց»

Տ. ՍԻՄԷՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԿԱՄ «ԲԱԶԱՅՐ»

Քաջայր ծնւած է 1775 թ. Քաջարենց գիւղերից միոյն մէջ. մինչև 17 տարեկան հասակը նշանակութիւն չունէր. գրեթէ այս տարիքից սկսւում է իւր համբաւը:

Սիմէօն վարդապետ Քաջայր բարձրահասակ, ջղուտ, հաստա-թիկունք, խոշոր մատներով, չափազանց մեծ ատամներով, ահարկու և դաժան աչքերով, վայրագ, վայրենատեսիլ, ուժեղ, տգէտ, բայց խելացի, քաջ, առաքինի, ազգասէր, քրդին ոխերիմ, հակաջ մի կտրիճ էր:

Այս հոյակապ մարդու գործերը գրեթէ ծանօթ են բոլոր Սասնոց, Տարնոց հայերին: Իւր հարազատ քեռուդին տ. Ղազար վարդապետ Մարտիրոսեան և Քաջայրի եղբորորդի տ. Ասատուր քահանայ պատմել են իրենց գիտցածը:

Սիմէօն չափազանց ուժով, պատանեկութեան ժամանակ ըմբշամարտի մէջ միշտ յաղթող հանդիսանալով «փահլաւնի» անունը տարածւում է բոլոր երկրում. քուրդ լամուկներ փորձում են խմբով խոնարհեցնել նորան, անկարելի է լինում. գլուխները խորտակում էր, ամօթապարտ յետ էր դարձնում պատանի ըմբիշը: Այս պատճառով բազմաթիւ թշնամիներ է ճաբում:

Տասնութ տարեկան տոներ, մի օր Քաջայր՝ առանց ընկերի վերադառնում էր Մշու դաշտից հինգ ձիով, ցորեն բարձած։ Յանկարծ ութ դարանամուտ քրդեր մի կիրճի մէջ նորա ուղին գոցելով ուղղում են կողոպտել։ Պատանին իսկույն ձիերը մի կողմ է առնում, բեռներով սլասնէ՜ ձեւացնում կենդանեաց համար, ինք քաշւում ժայռի տակ՝ սխուժ է հրացան արձակել։ Առաւօտից մինչև երեկոյ երկուստեք սարսուռում են զէնք։ Սիմէօն չէր ուզում մարդ սպաննել, առաջին անգամ լինելով՝ թշնամու զէմ զթած էր։

Բաց երբ իսկապէս համոզւել է թէ որոշել են իւր մահը, աճապարում է դուրս սլանալ թագստոցից և հրացանի փոկով ջախջախել աւաղակապետի ճակատը և սպաննում։

Քրդերը կատաղած սրերը մերկացնելով վազում են պատանոյն վրա, չնայելով որ իրենց ընկերները հետզհետէ տապալւում էին անշունչ։ Սիմէօնի վառօդը արդէն պարպած էր, չունէր թուր, դաշոյն կամ այլ մի զէնք, հրացանի փողով անմիջապէս, կայծակի արագութեամբ, թշնամիներին մի-մի հարւածով կիսամեռ տապալելով՝ նոցա զէնքը, զգետները կողոպտում, կենդանիները բառնալով ուղին է շարունակում։

Քուրդը դերադաս համարելով մահը կողոպտւելուց, ութ աւազակներից վեցը երջանիկ էին, կենաց հրաժեշտ տւած լինելով, իսկ երկու վիրաւոր ընկերների վերայ՝ երկու տեսակ պարտքեր էին ծանրանում՝ վրէժ և պատիւ։

Իրենց խիղճը անհանգիստ էր, ընկերները վրէժ էին խնդրում անարդ գերեզմանից, իրենց կեանքը անպատիւ էր, որովհետև մի հայ պատանեակ յաղթած էր նորանց։ Պէտք էր վրէժ առնել։

Երբ մի քուրդ հայի ձեռք սպանւի, նախատինքը ընդհանուր քրդերին է վերաբերւում։ Հետևապէս՝ վեց քրդերի մահը, միւսների կողոպտւելը սոսկալի փոթորիկ հանեցին, քրդերի համար ազգային և կրօնական խնդիրներ դարձան։

Շէյխը սառած օձի նման շարժեցաւ իւր տեղից, հրաման արձակեց իսլամ ազգին քրդաց աստուծոյ և մարգարէին հրամանաւ Քաջարենց գիւղը բնաջինջ անելու։

Հարիւրաւոր զինւած քրդեր աճապարեցին իրենց մարդոց վրէժը լուծել, Քաջարենք բնաջինջ անել։

Իսկ Սիմէօն խաղաղութեամբ գիւղ հասած, արկածի մասին ոչինչ չխօսելով շարունակում էր առտնին գործերը:

Մի երեկոյ պաշարւում է գիւղը: Հայք առանց պատճառը քննելու և իմանալու՝ սկսում են պատերազմել, զնուակների տարափը երկու կողմից շատ նախճիրներ է գործում, մանաւանդ քրդերից շատեր վերադառնում և սպանւում են:

Քրդեր՝ իրենց ստւարութեան չնայած, ամօթապարտ փախուստ կը տան: Կռւից յետոյ՝ երբ հայոց կտրիճները ուսի սենեակը խմբւած վիրաւորների վերքին սպեղանի դնելով իրենց քաջութիւնն էին երգում, ներս մտաւ պատանի-Սիմէօն, թուրն ու վահանը տէրտէրի ոտներին տակ դնելով, ձեռները միացուցած ծնրադրելով, տխուր ձայնով մրմնջեց. —

— Տէր հայր, սիրելի դրացիներ, ազիզ եղբայրներ, դուք՝ պատւական քաջեր, գիտէք թէ ինչու պատերազմեցաք, գիտէք թէ քրդերն ինչից թելադրւած յանկարծ մեր գիւղը պաշարեցին, գիտէք թէ ինչ պատճառաւ արեան հեղեղներով ողողեցիք Քաջարենց բլուրներն ու արտեր, ձեր քաջագործութիւնը խառնելով մեր մեծ պապերի անմոռանալի գործերին:

— Ո՛չ, — ասաց մի սասնիկ որոտալիր ձայնով, — ո՛չ, չգիտեմք: Միթէ՞ դու գիտես, Սիմէօն...

— Այո՛:

— Ե՛հ, կը լսենք, — ձայնեցին չորս կողմից:

— Լաւ ուրեմն, պատմեմ ձեզ: Ճանապարհին ութը քուրդ ինձ վրա յարձակւելով ուղեցին կողոպտել: Առաւօտից մինչև երեկոյ կռւեցայ. երբ նկատեցի թէ ինձ սպաննել են ուզում, նոցանից մինի ուղեղը թափեցի, միւսները դազանի պէս մռնչելով ինձ վրա յարձակեցան:

— Սպաննեցիր. — ընդմիջեց ուսը ծիծաղելով:

— Այո՛... վեց մարդ:

— Որքան, — հարցուց տէրտէրը զոհ դէմքով:

— Վեց:

— Ինչու միւսները չսպանեցիր:

— Փախան...

— Ստամբոլ, թող վազէիր եօտներից:

—Տէրտէր,—ձայն տւին չորս կողմից,—մի՛ ամաշեցներ խեղճ պատանուէն, զարձեալ քաջ է, օրհնիր, օրհնիր դորան:

Քահանան մի պահպանիչ կարգաց, Սիմէօնի թուրն օրհնելով մէջը կապեց, բայց՝ խորհուրդ տւեց կարգալ սովորելու և իրեն յաջորդելու: Արդէն Սիմէօնի դիրքը վտանգաւոր էր, որոշեցաւ ուղարկել սուրբ-Ախպերից վանքը կարգալ սովորելու...: Յայտնի է Սիմէօնի այդ ժամանակ գործածները: Եօթ տարի ուսանելից յետոյ վերադարձաւ հայրենիքը, ամուսնացաւ և ձեռնադրեցաւ քահանայ: Մեռնում է նորա կինը, մի քանի տարի աչրի մնալից յետոյ՝ վեղար է առնում, լինում վարդապետ, որ կրկին քուրդ սպաննած լինելով փախած էր սուրբ-Ախպերիկ:

Նոյն ժամանակները Մշու Սէլիմ-փաշան կը փախչի Սասուն, երբ Զիբլաղ-փաշա նորան յաջորդելով հրաման է ստանում ձերբակալելու և զլխատելու: Սա իւր հետ առած Հասարանցի, Խշկոցի և այլն էշիրէթներ՝ կ'երթայ Սասունը պաշարելու, Խոյթի և Բանաշէնի՝ (ուր գտնուում է ս. Ախպրիկ), միջով անցնելու ժամանակ ասպատակ կը սփռէ հայոց զիւղերը:

Շատ մարդիկ կը սպաննին, հարսներ, օրիորդներ, պատանիներ իրենց պատիւը, ծնողները կորցնելով՝ գնում են զերուլթեան՝ էշիրէթների հարէմները զարդարելու...:

Տէր Սիմէօն այս չարագուշակ գործիւրըը առնելով՝ բորբոքում է հնոցի հրի նման, իւր հաւատարիմ ու քաջ սպասաւոր—զինակիր Խզրօին կ'ուղարկէ Խոյթի ռէսներին մօտ չորսորդելով նորանց՝ բանակ կազմել և ջախջախել հայրենեաց ոսոխն: Բայց՝ ափսոս, Խոյթը չունէր կորովի հայրենասէր Յովնաններ, ոչ էլ իններորդ դարու կարիճ զաւակներ, ստրկական արիւնը հոսում էր նոցա երակներից, փոխանակ դիւցազնական արեան. այս պատճառաւ տ. Սիմէօն մեռնակ մնաց: Զվահատեցաւ վարդապետը, երեք օխա (9 զրւանքա) ծանրութեամբ 40 երկսայրի երկաթ ձողեր շինել տւեց, որպէսզի հրացանը մնասւած ժամանակ իբր նետ գործածէ թշնամին շամբրելու: Ատրճանակներով, թրով, դաշոյնով, հրացանով զինւած, ասպարով, վահանով ծածկւած, իւր հռչակաւոր արաբ-նոթոյզը նստած դուրս եկաւ հանդէս քաջաբար մեռնելու, իրեն հետ տարտարոս տանելով մի քանի թշնամիներ, չտեսնելու համար իւր աչրի հայրենեաց

կրկին աւերումը: Խզրօ ձի հեծած, երկաթ ձողերը դրկած, հաւատարիմ շան պէս հետեւեցաւ իւր Քաջայր տիրոջը, որ—«Հաւատով խոստովանիմ...» և «Ողորմեան ինձ Աստուած», միմնջելով, խթում էր ձին ու սլանում:

Շատ չառաջացած՝ Քաջայր լսեց Խզրօի ձայնը, որ ասում էր:
—Հայր սուրբ:

—Ի՞նչ է՝ Խզրօ, — պատասխանեց ձին կանգնեցնելով:

—Տես, մեր վերելից ձիաւորներ կը գան:

—Սյո՛, արշաւաստը վազում են... բայց թշնամի չեն:

Իրօք՝ քսան ձիաւոր շրջապատեցին վարդապետին «Աստուած օգնական» ասելով: Սիմէօն ձանաչեց իւր համահիւղացի քաջերին, որ իւր նպատակը լսելով փութացած էին օգնութեան: Տ. Սիմէօն իւր հայրենակիցները խրախուսելով իջնում է հանդէս: Նախ՝ իբր միջնորդ խնդրում է Զիվլադ-փաշայից չփնասել հայերին, երբ նա բարկանալով հրամայում է ձերբակալել, Քաջայր հրաման կը տայ կորիճներին թրերը մերկացնել, աջուահեակ զարնելով իրեն հետեւը:

Քաջահորով վարդապետը սոսկալի լուստնք թափելով՝ ոմանց վիրաւորելով, ոմանց անշունչ տապալելով առաթուր, ձեղում է բանակը իւր քաջերով և դուրս գնում: Զիվլադ-փաշա հրաման կը տայ կուսելու: Տ. Սիմէօն գնդակների տարափին կարեւորութիւն չտալով՝ դիւցազնաբար հրացանները պարսկելից յետոյ՝ լուռ ու մունջ կանգնած վերտոին լեցնում է, դժբաղդաբար մի գնդակ գալով իւր հրացանի կոթը կը փշրէ. նա խսկոյն փողը մի թշնամիի գլխին զարնելով խլում է երկաթէ ձողերը, հրամայում է իւր գնդին չեզոք դիրք բռնել, չկուսել:

Նժոյզի կողերին խփելով գնդակի պէս սլանում է դէպի թշնամի բանակը: Բազրանցող Բէկը իւր հեզարէն նիզակին ձօճ տալով վազում է ընդառաջ իբրեւ ասոցեան. Քաջայր թող կը տայ երկաթէ շիշը, ձիու կուրծքը ծակելով և բոլոր թոքերը շամփրելով կը զլորէ այր ու ձի միմեանց վերայ անշունչ: Զիվլադ-փաշա սարսափած հրաման կը տայ փախչելու, բայց տ. Սիմէօն երկու ժամ հալածելով տասներկու մեծ բէկեր կը սպաննէ, 35 մարդ կը վիրաւորէ, 40 ձի, նոյնքան ղէնք աւար առած մինչև քրդերի սահմանը կը հալածէ նորան:

Այս աւարը իւր հայրենակիցներին տալով կը վերադառնայ վանք: Զիւլիադ-փաշա մարդիկ ուղարկելով հրամայում է հէնց վանքի մէջ սպաննել Քաջայրին, վանքն էլ կողոպտել:

Քսան քուրդ գիշերով վանք կը գնան իբրեւ հիւր, Սիմէօն հասկալով ազդարարում է վանահօրը չընդունել, նա Քաջայրի դիտողութեանց կարևորութիւն չի տալիս և հրամայում է դուռը բանալ: Քաջ վարդապետը լսեցնում է մի ապտակով ծերունուն, ապա հրացանը խլած վանքի աշտարակին մէջ ծածկւելով սկսում է գնդակ տեղալ քուրդ-խմբի գլխին, որոնցից մինն սպանւում է, իսկ միւսները ահաբեկ փախչում: Նոյն գիշեր Սիմէօն վարդապետ իւր ձին աշտանակած, քրդի սէս հազւած ու զինւած բռնում է Տիգրանակերտի ուղին: Անդի Ֆլահի (արաբ գիւղացի) զգեստով ծպտեալ խռնւում է Երուսաղէմի ուխտաւորաց կարաւանին:

Երուսաղէմի մօտերը 30 արաբ աւազակներ կը գնն կարաւանը կողոպտելու, Սիմէօն վարդապետ իւր եղեգէ նիզակը ճոճելով նետւում է նոցա մէջ, երեք մարդ սպաննում, մի քանին վիրաւորում, մնացածներն էլ հալածում է:

Կարաւանը այն գիշեր իջեւանում է մի աւերակ խանի (կարաւանսարայ) մէջ: Քաջայր բնազդմամբ հրամայում է ընկերներին մի անկիւն պատսպարել, իսկ ինքը սուրը մերկացուցած քիչ առաջ գնում:

Խանի շինութիւնը տարօրինակ են նկարագրում: Ներքին ուղիի սէս մի ընդարձակ, այլանդակ լաբիւրինթոս է եղել, որ աստիճաններով շարունակ բարձրանում է վեր մի սենեակ միւսի վերայ և իջնում նոյն կարգով: Առաջին աստիճանի վերայ եղողը չէ տեսնում միւս աստիճանում մնացողին՝ շինութեան դիրքի և թէ խորին մթութեան շնորհիւ:

Վարդապետը վերին աստիճաններից իջնելու ժամանակ, դռնից մտնող նւազ լուսի օգնութեամբ, նշմարում է մի քանի գլուխներ, որք խօսում էին արաբերէն: Ճանաչու՞մ է Քաջայր՝ որ միւսնոյն աւազակներն են: Իբր թէ նորանց չէ տեսած, սկսում է հազալ իւր ներկայութիւնն իմացնելու մտօք: Արաբները իսկոյն աճապարում են իրեն հասնել, նա արդէն սուրը մերկացրած, իւր դիրքը բռնած էր, սպաննում է յարձակողին: Աւազակները գուշակելով՝ որ իրենց սպանող մի քաջ ձեռք կայ, փախչում են խանի խորերը: Վարդապետը

ընկած աւազակները թողնում է որ ապաժոյժ սողան ու մեռնին, շտապով վերադառնում, հրամայում է ընկերներին ճանապարհ ելնել: Սակայն ընկերքը նշմարում են աւազակների գիւակները և կը թւեն:

Տէր-Սիմէօն եօթ մարդ սպաննած էր:

Երուսաղէմ կը հասնին: Ուխտաւորներ կը փութան՝ Սիմէօն վարդապետի արարքը պատրիարքին կը յայտնեն:

—Աչքիս չերևի,—բարկութեամբ ասում է սրբազան Զաքարիա արքեպիսկոպոս—պատրիարքը,—աչքիս չերևի, վանքիս մէջ չմնայ այդ մարդասպանը:

Սրբազան,—պատասխանում են ուխտաւորները, զղջալով իրենց անխոհեմութեան վրա,—սրբազան, մեր կարաւանը 200 մարդից կը բաղկանար, բոլորս էլ հայ-քրիստոնեայ էինք, եթէ տ. Սիմէօն վարդապետը չլինէր՝ մենք կ'ըսական էինք:

—Թող սպանէիք, արքայութիւնն էր ձեզ հիւրընկալող:

—Եթէ սպանէիք պիտի երթամ արքայութիւն,—ընդմիջեց մի կոպիտ տիգրանակերօցի,—կը սպաննեմ, կ'երթամ դժոխք,—դառնալով ընկերներին,—եղէք, տղէք, ելէք, պէտք չէ մեզ ուխտանել, վերադառնա՛նք հայրենիք, մեզ հետ տանելով մեր ամենաազնիւ վարդապետը՝ առաջնորդ անենք:

Պատրիարքը ճարահատած, ուխտաւորաց առատ նւէրը չկորցնելու համար, հրամայում է վարդապետը իւր մօտ բերել Ֆելլահի տարազով:

Տէր-Սիմէօն վարդապետ իբրեւ աւազակ ներս կը մտնէ, կը համբուրէ սրբազան հօր աջը, իսկ նա տեսնելով հակայի պատկառելի դէմքը, նորա հերոսական ձախաւը, քաջութիւնը դրւատելով հրամայում է նստել:

Մի տարի յետոյ, առանց դժւարութեան Քաջայր ընդունում է Երուսաղէմի ս. Յակովբեանց միաբանութեան շարքը, ասպա՝ մի տարի հազիւ մնում է իբրեւ միաբան, երբ վիճակում է նորան Հայաստանի նախարարութեան պաշտօնը: Նա միւս դաւառներին այնքան ծանօթ չէր որքան Սասնոյ, Մշու, Սլիւանի, Հզուաց, Բշիւրիկի, Բաղէշի և այլն տեղերի: Ուստի յիշեալ դաւառներում մի քանի ամիս շրջելով բաւական դուժար հաւաքելով իբրեւ Ֆելլահ, իւր ան-

բաժան Խզրօի հէտ վերադարձաւ դէպի վանք ցամաքացին ճանապարհով, որովհետեւ՝ Սասնիկ վախենում էր ծովից։

Մի գիշեր ստիպւեց իջեանել այն խանը, ուր երբեմն սպանած էր եօթը մարդ։ Աւազակային խմբի անդամներից ոմանք ճանաճում են Քաջայրը, ուղղակի կռւելու անկարող լինելով՝ դարանամուտ սպասում են։

Կէս գիշերին հէնց մարդիկ լցւում են նորա սենեակը։

Վարդապետը խիստ յոգնած ննջւում էր ծանր քնով, աւազակները շտապում են քաջին զէնքը զգուշութեամբ հեռացնել, ապա ամրապէս կաշկանդել։ Այս ժամանակ զարթում է Քաջայր, բայց՝ զգուշանում անօգուտ ջանքից ¹⁾։

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Ն

Աշխատութեանս մէջ գործածած Սասնոյ բարբառով խօսքերի բացատրութիւնը.

Ա.

Ախպերիկ } փոքր եղբայր, կամ եղ-
Ախպրուկ } բաւր, նոցա լեզվին մէջ
առն. ուկ- իսկ.
Ակրատ, նախաճաշիկ
Ակրտիլ, նախաճաշող
Աղօթրան, աղօթարան
Ամչըկուտ,—կամ (կոտ), ամաչկոտ
Անարե, անօգնական, անբաղդ, անճար
Անօրա, անօրէն, քուրթ, թուրք
Աչի, աչել, աչել, նալել

Աւալ, պէս, նման, իսկ, իբրեւ

Բ.

Բաւալ, ձրի
Բիրան, բերան
Բիւօ կամ բիւով, առանձին
Բրաօ, եղբայր
Բորէի, բորենի

Գ.

Գացուկ, գացլրի, երթալ, գնացել է
Գըլմընի, գըլմընէր, նմանել, նմա-
նում է

¹⁾ Մի ծանրակշիւ պատճառով կիսատ մնաց ալս պատմութիւնը. ես մեկնեցաւ Սասունից միայն ալս չափով։ Սակայն Քաջայր ազատւում է աւազակներից, գնում է Նրուսաղէմ, ապա վերադառնում ս. Առաքելոց վանք, անդի իւր գիւղը, իւր ծերութեան կնքում մահկանացու կեանքը։ Որովհետեւ պատմութիւնը չկարողացաւ մանրամասն գրել, Քաջայրը ցանձնում էր նոր ապրիլունների ուշադրութեան, որի կենսագրութիւնը լի է օրինակելի դասերով...

Գիւիւ, գլգել, լազուտ (? Խմբ.)

Գիւ, գէլ, ու, զալ

Գինամ, գիննամ, գիտեմ

Գալիկ, զգալ

Գօտի, վատ

Դ.

Դալալ, 1. կանաչ, 2. սուրբ, մաքուր

Դալալէ, խաակ. անուն. գեղեցիկ

Դըրպ, 1. ուղի, 2. կողմ, 3. փաշտ

Դիար, օտար, երկիր, պանդխտութիւն

Դիօր կամ տօր, ուր

Դիտը, 1. աղբեղ, 2. բարձր

Դունէ, աշխարհ, բաղդ

Դպա, 1. դէպի, 2. ուղի, 3. քնէ, քնէ բան

Ե.

Են, դարմացական միջարկութիւն

Եգիա կամ իգիտ, 1. եղիտ, 2. անխիղճ, հրէշ

Զ.

Զառառ, վնաս

Զէն, աչն

Զէտ, ալբ, իբրեւ

Զի կամ ծի, ինծ, ինծի

Զտունց {

Զտուց { զոցա

Զոտուր, ոտք ունեցող

Զուլմ, աղէտ, գիւլաւած, վնաս

Զուլում, չար բաղդ

Զուել, զուալ

Զօզան, ամարանոց, ելաղ

Է.

Էբէր, բերեց

Էլի, էղի, լինել, եղել

Էն, նա. աչն

Էրէց, երէց

Էրցուկ, կամ իրիցուկ, վառւած

Էմէ, միւս անդամ, կրկին

Ը.

Ըլ, էլ, ալ, ալ

Ըծ, ըծն, ծծ, ծա

Ըմալ կամ հմ. Լ, ալսպէս

Ընթու, 1. աղնդին, 2. դժոխք, արքա-լուծիւն

Ընցուկ, անցան

Ըսի, ալս

Ըսիլը կամ խըլ, ալս էլ, ալս ալ

Ըտ, ըտի, դա

Ըտկնա, ալսպէս

Թ.

Թըհն, թհն, վնչ, վնչ, իցիւ, բարձր

Թամալ, հիմն

Թըլի, թոլ

Թիւղա, թիւղէ, թոլ գա

Թըհ, թէ, թէ ուր

Թըրֆ, կողմ

Թորիկ, թորին

Թուլ, 1. թող, 2. աստիճան

Ժ.

Ժիս, ես, ես ես, խոմ

Ժաթիկ, լու, մի տեսակ պանիր

Ժղիկ, խօսել

Ի.

Իլ, էլ, ալ

Իմըլ, որպէս: Իմըլ տ'ենիմ, որպէս պիտի անեմ,

Իհնչ, քնչ

Իսպանել, սպանել

Իրցիկ, երէցիկ

Իրցուկ, նորընծա

Իրցու պապ, երէցի հալը, վարդապետ

Լ.

Լէ, լը, էլ, ալ ես

Լամուկ, քուրդ երիտասարդ

Լաչքար, զօրք, գունդ

Լաքալ, լաքան, ձմեռը գործածելի փաշտ է կօշիկներ, որ գրում է

Թուվմ. Արծրունի

Լըխկտի, Լիկրտի, տառանել, փըր-
փըռալ

Խ.

Խան, ալո

Խըրբան, խեր բան, ցաւ, մի տեսակ
ժանտախտ

Խը'իւ, (կոկորդալին ձալնու) ալո

Խչոտ, տ. Տէր-Խչոտ

Խչտիկ, փոքր խուց

Խորթ կամ խորդ, կտրիճ երիտասարդ

Խուտ, խոտ, արօտ

Խօտէ, խօտա, խօտի, Աստւած

Խօրոտ, գեղանի, կատարեալ

Մ.

Մուռ, 1. մանգաղ, 2. խենթ

Մուռկ, խենթացած

Կ.

Կ'էնիմ, կ'անեմ

Կէր, կար, ալս կամ ալն բանը կար

Կ'իգէ, կ'իգի, կը գալ, գալիս է

Կիբ, կեր, հաց կեր

Կիրիք, կերէք

Կճկէ, կճքի, քրդի աղջիկ

Կիսք կամ կիսկ, ալծ

Կիս կամ կիզմ, մալասը

Կամուտ, մալասուելով հիւանդ

Կ'իսպիս, կը համարես

Հ.

Հալ լո, ով գոլ

Հալ հէ, ով գոլ

Հըմա, հըմկ, հըմկալ, մկալ,—աս-
պէս, (? խմբ.) ալծմ

Հընը, հընա, ալն

Հըտը, հըտը, ալդ, ալս

Հըլո, հըլանիմ, սիրական, սիրեմ
զքեզ

Հոռու, բնաւ, երբէք

Հուր ու մուր, պարագալք, ինչք

Հառ, հառց, հալու, հալոց

Ճ.

Ճագ, ճաք, զէնք

Ճիթ, մանուկ

Ճիթու բիթ, մանր-խոշոր

Ճօպօ, պապ, մեծ հալը

Մ.

Մալ միրաթ կամ մալը միրաթ, տը-
նաւեր

Մամ, մամտիկ, մամիր, շատ ծեր մալը

Մացին, մանցին, մնացին

Մզիք, ձգիք, ընունց, մեր, ձեր, նոցա

Մժուլ, առարկալ, խօսք

Միգար, գոգնոց, ղենջակ

Միւն, ձիւն, միւնէ, ձիւնէ, մեր,
ձեր, մեղանից

Մկալ, հմկալ, ալծմ

Մրդիկ, մրդիկմ, 1. կճուճ, 2. շերեփ,
3. գունդ

Յ.

Յօրթ, ինչո՛ւ

Ն.

Նաւար, թշնամի

Շ.

Շինակնիկ, շինական

Շահրստան, մալրաքաղաք

Շնախոտ, շան ախոտ

Ո.

Ուղրկիլ, ուղարկել

Ուրանց, ուրինց, իրենց

Ուր, ուրենէ, իւր, իւրմէ

Չ.

Չար, չորս

Չունքի, վասն զի, քանի որ

Չուրս, զորս

Պ.

Պապ, պապօ, պաւօ, հալը

Պառուռկ, ծերացած

Պրտկիկ, պզտիկ, փոքրիկ

Պոմպլուզ, վարդապետ

Պոմպլուզնուն պամպլուզն, եպիսկոպ.

Զ.

Զոջ, մեծ, հին, դարեոր
 Զանաւեր, գաղան, գալ
 Սըբ, սրբ, սուրբ, Այս ածականով են
 չիշում իրենց բոլոր սրբերը
 Սաղի, հաւատարիմ
 Սիւ, սև

Վ.

Վալ'լահ, բիլ'լահ, թալ'լահ, երդունն
 Վան վաւելէր, ափսոս, աւանդ
 Վըր, որ
 Վրէտի, վերագ
 Վիրան, աւերակ
 Ղվըր մին ա'լիւմ, որ մէկն ասեմ
 Վիրանի հաւուկ, աւերակաց թըռ
 չուն, բու

Տ.

Տաւար, եզ, ձի, գոմէշ
 Տէր-Խշտո, 1. տէրաէր, 2. մի մեծ
 տծական
 Տէրաըրուկ, նորընծա
 Տնկուղ, տկուղ, մերկ
 Տոմաստ, սէր, կարագ և մածուն մի-

մեանց հետ խառնւած

Տոէ կամ տոքէ, քրդի հարս
 Տխմար, տղա, մանուկ, անբան
 Փ.

Փիտնալ, մեռնել, սատակել
 Փիտցուկ, սատակած
 Փ.

Քաղցիկ, անուշ, նոթութիւն
 Քամբախ, քամբխիլ, անբախտ, ան-
 բախտացնել

Քզի, քզիք, քզիքի, քեզ
 Քէլիլ, քէլէլ, քիլիլ
 Քի, քեղ
 Քուվ, մօտ, քով
 Քուք, քօք

Օ.

Օւալ, դաշտ
 Օխնիլ, օրհնել

Ֆ.

Ֆուշտել, ֆուտել, դգալով ջրալի կե-
 րակուր խմել
 Ֆլահ, գիւղացի կամ հայ

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԲԱՀԱԹՐԵԱՆՅՅ, Սարգիս.— Հողային և անձնական իրաւունքը Հին-Հա-
յաստանում (Հայկազանց շրջան). (արտատպած ՎՊուրճ՝ ամսագրից),
Թիֆլիս տպարան Մ. Դ. Խօտինեանցի: 76 էրես: Գինն է 40 կոպ.

Ամեն մի գրադէտ հալին քաջ
լաւնի է, որ հաւերը դեռ եւս բնաւ
չունին իրանց ազգին վերաբերեալ
տնտեսական և իրաւագիտական
պատմութեան մի որ և է ճիշդի մա-
սին ուսումնասիրութիւն, բացի Վա-
հան վարդ. Բաստամեանցի լաւտնի
աշխատութիւնը Մխիթար Պօշի դա-
տաստանագրքի մասին: Եւր որ
աղբալիս մի աշխատութիւն մեր ազ-
գատիկ գրականութեան մէջ լոյս է
տեսնում, աչն ժամանակ մենք իմա-
նում ենք թէ որ ատորձան նոյն իսկ
հալոց հին անցեալը պարունակում
է ընդհանուր մարդկային գիտու-
թեան համար գնահատելի նիւթեր
պատմական խնդիրներ լուսարանե-
լու համար: Սորան մի ապացոյց է
պ. Բահաթրեանցի աշխատութիւնը,
որը անցեալ տարի տպագրեց
«Մուրճ» ամսագրի մի շարք համար-
ներում և ալժմ լոյս է տեսնում ա-
ռանձին գրքուկով: Այդ աշխատու-
թիւնը պիտի ուշադրութեան ար-

ժամանակ բոլոր աչն հալ ընթերցող-
ներին կողմից, որոնք ուրախ են տես-
նելու մեր ազգի տնտեսական, իրա-
ւական և հասարակական պատմու-
թեան մասին անւող ուսումնասի-
րութիւններ:

Պր. Բահաթրեանցը տասնեակ
տարի սրանից առաջ փորձել էր ու-
սումնասիրելու անձնական և հողա-
յին իրաւունքը Հին-Վրաստանում¹⁾:

Սակաչն հեղինակը ազդ պատմա-
կան գործը ալ եւս չշարունակեց,
չգտնելով իր նպատակի համար նիւթ
և պաշար վրացոց աննշան աղբիւր-
ների մէջ: Այսու ամենաչնիւ հեղի-
նակի գիտական հետաքրքրութիւնը
աչնքան շարժած է եղել, որ նա
սկսել է նման մի գործ, զիմեւով
հալոց անմահ դատական պատմագիր-
ներին: Պր. Բահաթրեանցը խոստա-

¹⁾ Личная и поземельная пра-
ва въ древней Грузіи, Тифлисъ,
1886 года.

նում է տալ անձնական և հողալին իրաւունքների ամբողջ պատմութիւնը Հայաստանում հնուց սկսած մինչև նոր ժամանակները: Դորա համար նա՝ բաժանում է իր աշխատութիւնը չորս շրջանների, որոնցից ամեն մէկը պիտի պարունակի առանձին ուսումնասիրութիւն անձնական և հողալին իրաւունքների վերաբերմամբ: Իսկ ալդ չորս շրջանները պիտի ամփոփեն Հալիազանց, Արշակունեաց, Արշակունի-Բագրատունեաց, Ռուբինեանց և տաճկառուսաց ժամանակները: Սոցանից առ ալժմ միաջն Հալիազանց շրջանն է, որ կազմում է ներկալ գրւածքի առարկան:

Բիմերով գրւածքի բովանդակութեանը, մենք նկատում ենք, որ Հին-Հայաստանում հողալին և անձնական իրաւունքների սկզբնաւորութիւնը սերտ կապած է եղել ցեղական կիանքի կազմակերպութեան հետ: Իսկ ցեղապետութիւնը հին հայերին ևս լատուկ քաղաքական հաստատութիւն է եղել, որ նշանաւոր դեր է կատարել նոցա քաղաքական կազմակերպութեան գործի մէջ: Նահապետական ընտանիքների միաւորութիւնից ծագում են ծնունդները, որոնք միաւորելով կազմում են ցեղերը: Յեղերի ալս տեսակ կազմութիւնը կատարել է նոյնպէս հին հայերի մէջ: Մեր նախահայր Հալիը (թող նոյն իսկ պալմանական լինի ալդ անունը հայերի նախահօր կամ նախահայրերի համար) իր ամբողջ ցեղով գաղթել է Հին-Հայաստանի զանազան տեղերը և հիմնել ցեղական գաղթականու-

թիւններ: Ապալէս ցեղերից դարձեալ նոր ցեղեր էին կազմում, որոնք աճելով՝ հարկաւ, հողեր էին նաճում իրանց գաղթականութեան համար: Հալիազանց ժամանակներում հողալին նաճումները կատարւում էին ուղղակի բունի կերպով: Հեղինակի գրւածքի 4-րդ և 5-րդ գլխերից պարզ երևում է՝ թէ ինչպէս բունի նաճումներից ծագում են կալւածական իրաւունքները: Հալիազան ցեղերը երկիրներ նաճելով ձեռք էին բերում նոցա վրալ կալւածքի իրաւունք: Յեղապետները կամ իշխանները օժտում էին ցեղականներին կալւածատիրութեան հետ նոյնպէս ժառանգականութեան իրաւունքներով: Սակայն ալս երկու տեսակ իրաւունքները վաղելում էին ցեղերի ալս անդամները, որոնք թէ հալիական և թէ մալիական ծագումով հարազատ էին, ալսինքն նոքա, որոնք իրանց ծնունդով պատկանում էին իրանց սեփական ցեղին: Նրբոր Հալիազան ցեղերը սկսեցին օտար կանանց դերի վերցնել և սոցա հետ ամուսնանալ, գոյաջաւ ալս տեսակ ամուսնական կապերից հալիական ցեղերի մէջ մի տեսակ խառնուրդ, որ բաղկանում էր երկու մասերից, մէկ մասը կազմում էր հարազատ ցեղականներից, որոնք ժամանակի ընթացքում ազնւականներ կոչւեցին, միւս մասը, որ ծնունդով արդէն ցեղին հարազատ չէր, ալ գոյացել էր դերի կանանց հետ ամուսնանալուց, կոչւում էր մերձաւոր ցեղականներ: Վերջինները ներկայացնում էին իսկական ցեղի ստո-

բաղրեալ մասր, որ վերջ ի վերջոյ չին ա կ ա ն ի փոխւեց:

Ազնւականները իրանց էին սեփականացնում ալն նւաճած երկիրները, որոնց վրայ օտար ցեղեր էին բնակւում: Բայց նւաճած ամալի երկիրները նոքա բնակեցնում և չենցնում էին իրանց ցեղի վիշեալ ստորագրեալ մասով, որ նոր գաղթած տեղերում ձեռք էր բերում կալածական և ժառանգական իրաւունքներ: Զաւորականութիւնը ցեղի ալս երկու տարրերի մէջ նրանում էր կալանում, որ ազնւական մասը վաւելում էր, բացի կալածական իրաւունքներից, նաև իշխանական և պետական արտօնութիւններ, մինչդեռ չինական մասը ալս առաւելութիւններից դուրկ էր: Սորա գոյութիւնը չենւած էր լոկ հողի վրայ, որ նրան տնտեսական ապահովութիւն էր տալիս: Ուրեմն ցեղի ստորագրեալ մասը խկապէս չէին էր, որի ասպարէզը սկզբից հողագործութեամբ էր որոշւել և սահմանափակւել: Շէնի մասին պարզ դադափար տալուց չետո՞ հեղինակը մեզ ծանօթացնում է մի ալս երևութի հետ, որ ծագել էր Հալկազանց շըրջանում ալն ժամանակ, երբոր հալկական ցեղապետները օտար երկիրների հետ պատերազմելիս՝ դերիներ էին վերցնում օտարերկրեալ ժողովուրդներից: Յեղապետները լծաօրի էին դարձնում գերիներին և պահում սոցա ստրկութեան մէջ, ալնպէս որ լծի տակ գտնուող ժողովուրդը կամ լուծը ստրկանալով՝ կազմում էր ցեղապետների կամ իշխանների անձնական սեպականու-

թիւներ: Ուրեմն գերիները ստրուկ էին դառնում, ըբայց ալն օտար ժողովուրդը, որ բնակւում էր նւաճած երկիրների վրայ, հարկաւ ստրուկ չէր ալս միալն հպատակ: Սա պահպանում էր հողալին սեպականութեան իրաւունքները և միալն երկարւած էր իր նոր տիրոջ և իշխանի հարկատուութեանը, որով և արտաշախտում էր հպատակի չարաբերութիւնը չաղթւած ժողովուրդի և իշխանի մէջ:

Ահա գլխաւորապէս ալն հողալին և անձնական իրաւունքները, որոնք գոյութիւն են ունեցել չին Հալաստանում Հալկազանց ժամանակներում մինչ 3¹/₂ դար Քրիստոսից առաջ և որոնց հետ մենք ծանօթանում ենք պ. Բահաթրեանի ներկալ գրածքով:

Անկասկած հեղինակի գրածքը ներկալացնում է առաւելութիւններ պատմական և գիտական տեսակէտներից:

Ընթերցողը տեսնում է ուրեմն թէ գիտական ինչ հետազօտութիւնների համար է շահագործում պ. Բահաթրեանց մեր հին գրականութիւնը: Հետազօտելով հողալին և անձնական իրաւունքը հին Հալաստանում՝ պ. Բահաթրեանց լուսաբանելու է ձեռքտում հին հալկական հասարակական կազմը, որի հետ կապւած է նաև երկրի նեխքին քաղաքական կազմակերպութիւնը: Դա մի առարկալ է, որի համար քիչ անգեկութիւններ ունենալու մասին ալնքան զանգառներ են չալտնել հետազօտողները: Օրինակ, Վահան վարպետ Բաստամանց իւր նշանա-

տոր զրաժքում Մխիթար Գօշի Գատատանագրքի մասին, զեռ մի տասնեանգ տարի առաջ գրում էր. «Մենք ոչ միայն չունենք՝ բացի Գօշի գատատանագրքից և եկեղեցական կանոնագրքերից՝ մի ամբողջ շարագրութիւն գուտ իրաւաբանական բովանդակութեամբ, որը խօսէր ազգային օրէնսդրութեան և իրաւաբանական սովորութիւնների վրայ, կամ պետական, քաղաքական, քրէական և այլ տեսակի իրաւունքների վերայ, այլ չունինք ազգային խնդիրների մասին փոքր ի շատէ գոհացուցիչ տեղեկութիւններ մինչև անգամ և մեր պատմագրութիւնների և միւս տեսակ երկասիրութիւնների մէջ»։ (Մխիթարաւ Գօշի Գատատանագիրք Հալոց, Յառաջաբանութիւն հ. Բատումեանցի էջ 63)։ Այս կամ հ. Բատումեանցի այլ խօսքերը (տես նոյն Յառաջաբանութիւն, էջ 64)։ «Այս նոյն խոսք ալն սակաւութիւ տեղեկութիւնները, որ հասուկատր և կարծես թէ պատահմամբ մտել են մեր պատմագրութեան մէջ ժողովրդի կեանքի իրաւաբանական երևութիւնների մասին, չեն աւելափ նշանաւոր և մանրամասն որ կարողանալին գէթ գոհացուցիչ բաւարարութիւն տալ մեզ գոհեա ալս կամ ալն մանաւոր խնդրոյ մասին։ Ուստի մենք ալժամ գրեթէ ամենեւին չենք կարող գոհեա մատուցապէս որոշել թէ՛ ինչ տեսակ կազմակերպութիւն և ընթացք ունէին մեր պետութեան վարչական, զինւորական, քրէական, քաղաքական, քաղաքացական, տնտեսական և այլ մասերը։ Չգիտենք՝ կան արդեօք և ինչ տեսակ էր բարեկարգական կամ ոտարկանական հաստատութիւնը... Նոյնպէս չգիտենք թէ, որպիսի կազմակերպու-

թիւն ունէր պետութեան տնտեսական վարչութիւնը, ինչ տնտակ հարկ կար ժողովրդի վերայ՝ գլխահարկ, ծիսահարկ, թէ հողահարկ... և ով էր հարկատու և ով ազատ հարկից»։

Այսպէս էր գրում տասնուհինգ տարի առաջ մի գիտնական, որը աչնքան հետաքրքրեւ էր և հետազօտել հին հայկական իրաւունքը։

Մենք կարծում ենք, որ պ. Բահաթրեանցի աշխատութիւնը մի օր լուրջ կերպով կը քննադատուի մանաւանդ երբ որ նա իր ամբողջ աշխատութիւնը լոյս կը հանի, որովհետեւ պ. Բահաթրեանցը մի գիտնական և գրական գործ կը ստեղծի, որ նոյն իսկ եւրոպական մասնագէտների ուշադրութեանը կ'արժանանալ։ Նման աշխատութիւններ ունի վաղուց արդէն եւրոպական գրականութիւնը, որից, օրինակ Մէնից մասամբ օգտուել է նաև մեր հեղինակը. մանաւանդ հարուստ է այդ կողմից գերմանական գիտնական գրականութիւնը, որից, լիալոս ենք, նա կ'օգտուի իր չափորդ աշխատութիւնների համար, թէկուզ միայն համեմատութեան նպատակով։ Օրինակ աչնպիսի երեւելի գերմանական աշխատութիւններ, ինչպէս են Ինամա-Ստերնեգի՝ Գերմանիայի տնտեսական պատմութիւնը. (Inama Sterneg Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Գանտէնի՝ Հողաչին պատմական ուսումնասիրութիւնները (Hansen, Agrarhistorische Abhandlungen) և այլ մի քանի ուրիշներ, որոնք կարող կը լինէին հողաչին իրաւունքների մասին հեղինակի համար թերեւ շատ խնդիրներ լուսաբանել։

ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ, Հ. Գրիգորիս վարդապետ, Մխիթար. ուխտէն.— Պատմութիւն հայ լրագրութեան, ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը: Հատոր Ա. շրջան 1794—1840 թ. և շրջան 1840—1860 թ.: Մէկ լուսատիպ պատկերով: Վիեննա, Մխիթ. տպարան. 1893 թ. 226 ութաճալ էջ, գինն է 2 Ֆրանկ:

ԼԵՒՈՆԵԱՆՅ, Գարեգին Զիւանի.— Հայոց պարբերական մամուլը. պատմական տեսութիւն սկիզբից մինչև օրերը (1794—1894 թ.) ընդարձակ ծանօթութիւններով: Արժանացած Սահակ-Մեսրոպեան առաջին (?) մրցանակին: 1895, Ալեքսանդրապոլ, տպար. Աբրահամ Մալխասեանի, գինն է 3 ռուբլի. Քառաճալ, 290 մեծագիր երկսիւն երեսներ (Ի+570 սիւնակ):

Ահա երկու աշխատութիւններ յոյն նիւթի մասին. երկուսի էլ առարկան է տալ մի ցուցակ բոլոր հայ պարբերական թերթերի սկիզբից մինչև մեր օրերը, ամեն մէկի մասին տալով տեղեկութիւններ թերթերի թէ արտաքին հանգամանքների և թէ ներքին բովանդակութեան ու ուղղութեան մասին: 1894 թւականին լրացաւ հայ լրագրութեան հարիւրամեակը. արժէր խկապէս այդ առթիւ մի հալեացք գցել 100 տարեաց անցիակի վրայ. բայց մեզ պակասում էին նիւթերը, ամենից առաջ պէտք էր այդ նիւթերը պատրաստել. և ահա երկու հեղինակներ միաժամանակ տեղեկութիւններ են հաւաքում եղել: Հ. Գալեմբարեան, Վիեննապոլս, առաջինը ձեռնարկից գործին, սկսելով իւր տեսութիւնը հայ լրագրութեան Վիեննալի «Հանգէս Ամսօրեաց» ամսթերթում 1887 թւականին, որ և շարունակեց յոյն թերթում տպագրել մինչև 1890 թւականը: Այդ գոր-

ծը ապա ի մի հաւաքելով նա հրատարակեց 1893 թւականին: Այդ մի գիրքը կազմում է գործի առաջին հատորը, ամփոփելով երկու շրջաններ, որոնցից առաջինը տևում է 1794-ից մինչև 1840 թւականը, երկրորդ շրջանը՝ 1740-ից մինչև 1860 թւականը: Երկրորդ, դեռ չհրատարակած հատորը՝ պիտի բովանդակէ թւականները սկսած 1860-ից մինչև 1894 և կամ մինչև մեր օրերը: Լուստեսած առաջին հատորի մէջ տեսութեան են առնւած 50 հրատարակւած և 13 լոկ ցայտարարւած թերթեր սկսած 1794-ից մինչև 1860 թւականը, որոնցից մինչև այժմ միայն երկուսը շարունակում են իրանց գոյութիւնը (Վենետիկի «Բազմալէս» և Կ. Պոլսի «Մասիս»), վերջինս ալ և ալ արտաքին և ներքին փոխութիւններով:

Իւր տեսութեան համար հալը Գալեմբարեան զլրատրապէս օգտուած է Վիեննալի միաբանութեան մատենադարանից, որի մէջ, շնորհիւ հալը

Նզիրէ Գաֆթանեանի, ինչպէս կարծում է հեղինակը՝ հալ պարբերական հրատարակութիւնների ժողովածուն աչօրս մի միակ հարուստն է և գրեթէ ամբողջացած է: Այլ աղբիւրներ ծառայած են չտկապէս հալական մամուլին նւիրած երեք աշխատութիւններ—Փիլիպպոս Ճամճեան՝ «Ազգային լրագիրներուն և օրագիրներուն պատմութիւնը» խորագրով լօղածները՝ տպւած «Ներպա» շաբաթաթերթում 1850 թ., Արթուր Նալստի «Հալ լրագրութիւն» լօղածը գերմաներէն «Annenische Bibliothek» ժողովածուի մէջ, ապա Յարութի «Հալոց մամուլը Ռուսաստանում և Կովկասի մէջ» (Թիֆլիս, 1878 թ.): Բացի այդ՝ հեղինակը նկատի է ունեցած նաև Պատմութիւն հալերէն զպրութեան Հ. Գար. Զարբանաւանի, Հալական Մատենագրութիւն նոյն հեղինակի և Պատմութիւն հալ մատենագրութեան Նզիրէ վ. Գուրեանի, չհաշւած կողմնակի աւելի աննշան աղբիւրները: Բաց, ներկայ գրքովի հեղինակի զխաւոր աղբիւրը՝ նոյն իսկ Վիեննայի միաբանութեան լրագրական ժողովածուն է:

Իւր գործը հ. Գալեմքեան, որպէս ասացինք, բաժանել է երեք շրջանների. 1794—1840, 1840—1860 և 1860—1894 թ.: Անդալիսի բաժանում անելու հիմք ծառայում է այդ շրջաններում հրատարակւած թերթերի բնատրութիւնը: Մինչ 1840 թ. (ընդամենը 11 թերթ). մամուլի «գեղարու մանկութիւնն էր», 1840-ից մինչ 1860 թ. հրատարակւում են արդէն թւով չատ (39 հատ)

թերթեր—թէև շատերը կարծօրեալ, «փոփոխամիտ երիտասարդութիւնն» է այդ. 1860-ից սկսած լրագրութիւնը հաստատուն ոտքի վրայ է դնում (հաստատուն աչրութիւն):

Յիշւած առաջին շրջանից, իրօք որ, մեծ կարևորութիւն ունեցած որ և է թերթ չհրատարակեց: Իսկ երկարատևութեան նկատմամբ՝ եթէ նոցանից մէկը՝ «Կղանակ Բիւզանդեան» Վենետիկի հ. Կնճինճեանի՝ 17 տարի չարտուեց, բայց այն էլ տարեթերթ էր: Հալ լրագրութիւնը այդ շրջանում որոշ և մշտական տպարներ չստեղծեց: Գորա հակառակը՝ 1840-ից սկսած, հալ լրագրութիւնը արդէն աւելի որոշ կերպարանք է ստանում. նոցանից մի քանիսը շատ թէքիչ երկար կեանք են վախճում, որոնց մէջ մէկը կամ միայն նաև բաւականին բարձր դիրքի հասնում ժամանակակիցների աչքում, ինչպէս Թաղիաթեանցի Ազգասէրը՝ (8 տարի), «Հալատան» (6 տ.), «Ներպա» (17 տ.), Խրիմեանի «Արծի վասպուրականի» (9 տ.), Ստ. Նազարեանցի «Հիւսիսափայլ» (6 տ.), Զմիւռնիայի «Արշալույս Արարտեան» (46 տ.), Վենետիկի «Բազմալէս» (կէս դարն անցած), Կ. Պոլսի «Մասիս» (38 տ.): Թիֆլիսի «Մեղու Հալաստանի» (27 տարի), որոնք բոլորն էլ իրանց սկիզբը առած են 1860-ից առաջ և 1840 ից դէս:

Ի հարկէ հարց է թէ որքան բնական է և հիմնաւոր այդ երկրորդ շրջանը 1860-ով փակել, ինչպէս աղարել է հալ Գալեմքեանեան. լրագրութեան «Պատմութեան» մէջ գըլխաւորը ոչ թէ թերթեր հրատարա-

տարակել սկսեւն է և կամ զոցա
թիւ առատութեան աստիճանը, ալ
մի կողմից հասարակական կա-
րեորութիւնը և միւս կողմից տեխ-
նիկայի կատարելագործութիւնը, ո-
րոնց հասնում է թերթերի խմբա-
գրութեան և հրատարակութեան
գործը: Թէ ալ կողմից ինչով պիտի
տարբերեն, օրինակ, 1860-ից մինչ
1870 թւականը հրատարակել սկսած
թերթերը աչի թերթերից, որոնք
աւելի առաջ սկսեցին հրատարակել
և սրանք տեւեցին 60-ական, 70-ա-
կան և չաջորդ տարիներում—ալ
դեռ կը մնալ ցոյց տալ, որպէս զի
հալը Վալէմքեարեանի արած բա-
ժանումները նաև ընդհանրապէս ըն-
դունելի լինեն: Եւ միւս կողմից, մի-
թէ արհեստական չէ երբ աչի թեր-
թերը, որոնց գլխաւոր կեանքը ընկ-
նում է 1860 թւականից դէս՝ օրի-
նակ «Մեղու Հալաստանի» և «Մա-
սիս», լրագիրներ, որոնք հասարա-
կական կարևոր դեր են կատարած
60-ական, 70-ական և 80-ական թթ.,
երբ, ստում ենք մենք, ալ և նման
թերթերը գնում են մի շրջանի մէջ,
որ սկսում է 1840-ից և վերջանում
1860 թւականով: Անկասկած ալ-
պիտի մի բաժանում կրում է իւր
վրայ արհեստականի դրօշմը: Մենք,
առհասարակ, հալը Վալէմքեարեանի
գրքովին չէինք չտեղացնել «պատ-
մութիւն հալ լրագրութեան» անունը,
որովհետև նա ոչ թէ «լրագրութեան»,
ալ «լրագիրների» և կամ աւելի
ճիշդ՝ «պարբերական հրատարակու-
թիւնների» պատմութիւն կամ տե-
սութիւն է ժամանակագրական կար-
գով: Չենք կասկածում որ, ով միայն

գիտէ դանադանել «լրագրութիւն»
և «լրագիրներ» խօսքերի լմաստը,
կը համաձայնի նաև մեզ հետ ալ-
բանի մէջ: Լրագրութեան պատմու-
թիւնը մի պատմութիւն պիտի լի-
նէր թէ ինչպէս լրագրական գործը
ծնեց, զարգացաւ, թէ ինչպէս մէկը
շաղկապեց միւսի հետ բովանդա-
կութիւնով, ուղղութիւնով, թէ ինչ
զարգացումն ստացաւ լրագրութեան
կապը դիտութեան հետ, ժամանա-
կակից կեանքի հետ, հասարակու-
թեան հետ, ժողովրդի հետ և ալն և
ալն և որոնք եղան կենարոնական
ոգժերը ալ զարգացման գործի: Վա-
կը լինէր արդարև պատմութիւն լրա-
գրութեան: Խոյ աչն, ինչ ներկայ
աշխատութիւնն է տալիս մեզ—ալ-
հատ հատ լրագիրների մասին տեղե-
կութիւններ են—վերաբերեալ ողջա-
արտաքինի և ներքինի, երբեմն շատ
կարճ, երբեմն աւելի ընդարձակ,
նաեւ թերթի կարևորութեան, ժո-
ղովրդի նիւթերի լիակատարութեան
կամ նաեւ թերթի կրած խմբագրա-
կան և հրատարակութեան ալ պա-
մանների փոփոխութիւններին:

Եւ ալպէս էլ պէտք է դատել
հալը Վալէմքեարեանի աշխատու-
թիւնը: Արդ, հեղինակը գործ է դրել
բանիմաց և բարեխիղճ աշխատասի-
րողի ջանքեր՝ իւր աշխատութիւնը
գնահատելի դարձնելու հալոց գրա-
կանութեան համար իբրև առաջին
փորձ մի լիակատար պատմու-
թեան հաշկական պարբերական հրա-
տարակութիւնների,—(թէև առաջիմ
միայն մինչ 1860 թւականը լոյս
տեսած): Իբրև ալպիսին—ներկայ
աշխատութիւնը արժանի է շնորհա-

կալու թեան և խրախուսանքներն:

Ամեն մի թերթի համար հեղինակը աշխատել է տալ տեղեկութիւն նաև նորա ուղղութեան մասին: Մենք ձեռնահաս չենք դատելու տաճկահայոց հին թերթերի մասին հեղինակի գրածները, բայց դատելով աչն բանից, ոչ մենք գտնում ենք գրած ուսանալոց մի քանի թերթերի ուղղութեան և բովանդակութեան մասին, — երևում է որ հայր Գալէմքեան բաւականաչափ ծանօթ է տեսութեան առնաձ թերթերի ուղղութիւններին ու բովանդակութեան շատ թէ քիչ մերձաւոր գնահատութիւն աճելու համար նոցա արժանիքներին թէ ըստ նիւթի և թէ ըստ ուղղութեան: Բայց միզ պակաս է երևում բուն պատմաբանի աչքը, ամեն մի թերթ միայն առանձնակի քննելով՝ հեղինակը բաւականաչափ շօշափելի չէ կաջուցանում աչն տիրող գաղափարները, որոնք ծնունդ են տւած այս ու աչն թերթին և որոշած նորա ուղղութիւնն ու տպած նիւթերը: Նւ ազգայնոսով աչն տպաւորութիւնն է ստացւում, իբր այս ու աչն թերթը լոկ մի մարդու կամ մի փոքր շրջանի ձեռնարկութիւն է եղած, առանց ոգեկան կապի շրջափառի և գործող սերնդի հետ, և առանց որ և է ոգեկան աւանդ թողնելու իւր լեւոնորդներին: Որքան օրինակ, չոր ու ցամաք է Հիւսիսափալլի մասին գրածը! Կարդալով աչ լօգւածը, մարդ չգիտէ թէ արդեօք ինչ մնաց աչ ամսագրից. կարծես թէ ոչինչ. և սակաչն՝ ներկաչիս չառաջդիմական մամուլը մասամբ Հիւսիսափալլի հետ է կապւում: Կարդա-

լով նոչն լօգւածը՝ աչնպէս կը թաղորպէս թէ Մ. Նալբանդեանց ուրիշ ոչինչ չունէր եթէ ոչ միայն «կիրք և կողմնակալութիւն». և սակաչն ուսանալոց նշանաւոր հրապարակախօսների մէջ Նալբանդեանց իւր տեղը ունի: Նաև կարծես Հիւսիսափալլը մեր նոր գրականութեանը որ և է մնալուն բան չտեսց. և սակաչն Շահազիզի թէ լեզուն և թէ նորա ոտանաւորների տեղեկեցիան Հիւսիսափալլի հետ կապ ունի: Սաղաթեանի թարգմանած «Գև»-ը մինչ օրս էլ հիացմունք է պատճառում — Հայր Գալէմքեանեան մեծ հաճութեամբ վկայում է թէ Նաղարեանց վերջը գրաբարի փոխառնելու մէջ շատ անգամ «գրաբարին վերադառնալու ըղձացող խմբն աւելի ազատութիւն ցոյց տւած է»: Նւ աչ վկայութիւնն անում է լանդիմանելու համար նոցա, որոնք «իրենք գիրենք Ս. Նաղարեանցի լեզական ուղղութեան հետեող հռչակելով հանդերձ՝ գրաբարի և նաև գաւառաբարբառներու անտեղեկութեամբ՝ սովալւած են թուրք ու թաթար և ուսու բառերով ու ստութեամբ իրենց լեզին աղքատութիւնը ճոխացրենք — և կը լօժարին նաև պարծիլ որ լեզու ստեղծած են»: Բայց ով միայն լաւ հետեւած է մեր աշխարհաբարի զարգացման և կանոնաւորելու ընթացքին, նա կը գիտենաչ նաև որ աչ մշակութեան գործը ոչ ոք աչնպէս սերտ չի կապում Նաղարեանցի հետ, ինչպէս աչ ցոյց է տրւած վերջ առաջ բերած տողերում, նաև ոչ ոք աչն նախապաշարումը չունի գրա-

բարի գէտ՝ սորա դերն նկատումը ներկայիս գրական լեզվի շինութեան գործի մէջ, ինչպէս ալի կարծել է ապրիս հայր Վալէմքեարեան. իսկ ինչ վեարբերում է գաւառարար-բառներին, մեզ թւում է մինչև անգամ, որ ալի նկատումը հեղինակը որպէս աւելի հակառակ դէպի դրարարի ջատագոյութիւնը, արդէն ուշացած և քողարկւած խոստովանութիւն է անում իջող ալի բանի (գաւառարարեան), որի գէտ էին առաջ գրաբարասէրները. Նաև թուք, թաթար և ռուսական բառեր անտեղի կերպով մեղմում գործածողների չկան շատ թէ քիչ հեղինակաւոր գրողների շարքերում. կան եւրոպական ընդհանրացած բառեր գործածողներ, բայց դա մի ցոյց է գրաբարի կամ բարբառների դէմ, ալ մասամբ ժամանակակեր գործածութիւն, մինչև որ նոյա փոխարինող հաւերէնը մշակէ ինքը կիանքը, որովհետև օտար բառը փոխարինելու համար գործածող գրաբար բառը չաճախ աւելի մեծ ապագալ չի խոստանում. բայց թէ ալի որ թուք, թաթար ու ռուսական բառերն են, որոնց ակնարկում է հայր Վալէմքեարեան — ալ մեզ համար հասկանալի չէ, որովհետև ալի լեզուներից բառեր փոխառութիւն անելու սովորութիւն չկալ մի գրական լեզվի մէջ, բայց եթէ միայն ալի գէտներում երբ մի գրող նիւթի և հանգամանքների շնորհիւ պարտաւոր է համարում որ և է ժողովրդի բարբառին հետեւում:

Եւ դարմանալին ալի է, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը դեռ նո-

րերս հրատարակեց մի ամբողջ հատորիկ, (շիւքչմանի և Բոսկիւմ.) ալի բուրհալ (ալիքնքն հաւացրած) բառերի, որոնք հին ժամանակներում անցած են մեզ օտար լեզուներից, իսկ ալի նոյն ալի միաբանութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկը զալիս ու պախարակում է ալի ամենքին, ու քեր միայն համարձակութիւն ունեն ընդհանուր եւրոպական քաղաքացիութիւն ստացած մի որ և է բառ գործածել, շատ անգամ աւելի չգոյ հաւերէնի:

Մենք ալի կէտի վրալ մի փոքր աւելի կանգ առանք, որովհետև բացի ալի որ լեզվի մասին Մխիթարեանների ունեցած հաւացքները ըստ երևութիւն սատիկ ազգում են նաև նոյն կարծիքների վրալ մի թերթի արժանաւորութիւնների մասին առհասարակ, ալ նաև նոքա լեւելալի խրախուսող են հանդիսանում մեր ալի գրողների, որոնք ուղղակի աղճատ լեզու ունին, միայն թէ ալի աղճատութիւնը չառաջացած լինի գրաբար խօսքերի և դարձածների չաճախ անտեղի գործածութիւնից:

Ի գէտ, անխառն հաւերէն գրելու համար պարծանք վալելողները, չգիտենք ալ ևս գրաբարի թէ որ և է մեզ անալտ բարբառի ազդեցութեան ներքո՝ ալիպիսի նախադասութիւններ են կաղմում, որոնց իմաստը առեղծւածալին է: Օրինակ, գրքուկիս էջ 191—192. «Անոր համար մեղի անըմբռնելի է թէ ինչու Կ. Պոլսոյ «Մեղուն» ալիչալի խոսված և խոսվեցուցած էր իրենները, «Արեմտաք» ի Կ. Պոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը գրով և պատկերով

հեղինորէն ստորագրելով և հաւաքելով խոռովեալ ժողովրդեան բերնէն չոռետես և սպառնալից «Արեմուտք»ի չառաջ բերած ազդեցութիւնը»։ Թէ ինչ է նշանակում «հաւաքել ազդեցութիւնը» ալը մեզ անհասկանալի է։

Սակաւն, շատ չչեղւեհք բուն խնդրից։ Կրկնենք, որ աշուտ մենաշնչու հաւր Գալիսթիաբանի ներկալ հատորը մի բարեխիղճ աշխատութիւն է։ Բաւց և համառօտ է։ Մեր կարծիքով՝ քանի որ Վիեննայի Միւրթ. միաբանութիւնը տէր է մի բաւականին կատարեալ լրագրական ժողովածուի, զուր չէր դատուի եթէ տեղեկութիւնները թերթերի մասին աւելի առատօրէն արւած լինէին։ Մեր խօսքը վերաբերում է մանաւանդ կարեւորագոյն թերթերին, որոնց նշանաւորագոյն չօղւածներէց եթէ սխառմական քաղւածներ առաջ բերւած լինէին—անշուշտ բնագիրների լեզուով և ուղղագրութեամբ—զիրքը շատ աւելի մեծ օգտակարութիւն կը ներկայացնէր։ Այդպիսի քաղւածներ արւած կան նաև այս հատորի մէջ—բաւց ոչ բաւարար չափով։ Մի քանի օրաթերթերի և ամսագրերի համար բերւած են «ազգային գիտութեան» վերաբերեալ չօղւածների ցուցակներ (փակագծում նշանակում ենք թէ ալը նւթերը թերթերի որ տարիներից են) ալը թերթերն են՝ «Արչալուս Արարատեան» (1840—69), «Բաղմավէպ» (1843—1887), «Հայրենասէր» (1843—1846), «Հայաստան» (1846—1852) «Նւրոպա» (1847—1857). «Բանասէր» (1851 թւականի չօղւածները), «Մասիս» (1852—1886 թթ.-ին

տպւածները), «Նուեան Աղաւնի» (1852 թ.), «Աստղիկ Արարատեան» (1855 թ.), «Մասեայ Աղաւնի» (1855—1861), «Արծուի Վասպուրական» (1855—63), «Ներակ» (1858—1866), «Հրախափալ» (1858—1864), «Ճաւաքաղ» (1858—1882)։

Բաւց, ինչպէս ասացինք, փառաւած են մի առ մի միաւն ալ չօղւածները, որոնք վերաբերութիւն ունին հաշ պատմութեան, լեզվին և այլն, մի խօսքով «ազգային գիտութեան»։ Իսկ չօղւածներ, որոնցով որոշուի են ալը թերթերի ուղղութիւնը և հաշեացքները, չօղւածներ, որոնք ազդեցութիւն են արել ժամանակակից սերունդների և հակական կամ որ և է կուսակցութեան մօքի ընթացքի վրայ,— ալըպիսի— և ի հարկէ, ոչ միաւն խմբագրի գրչից բղխած—չօղւածների ցուցակներ չեն բերւած, եթէ միաւն նոքա նաև հաշգիտութեան չեն վերաբերում։ Գորա պակասը հեղինակը կամեցել է լրացնել ամեն մի թերթին նւթրած ընդհանուր նկարագրովը։ Բաւց ալը տողերը աչնքան սուղ են, որ նոքա չեն լրացնում ալը պակասը։ Թէ որքան քիչ բան է խօսուում նոյն իսկ ամենակարեւոր թերթերի մասին՝ մօտաւոր գաղափար կարելի է կաղմել աչն էջերի թւից, որ նւթրած են ամեն մի թերթին։ Ահա մինչ 1860-ը լոյս տեսած աչն թերթերը, որոնք աւելի երկար յիանք կամ աւելի կարեւորութիւն են ունեցած և թէ որքան էջ է նւթրած նոցա առհասարակ. (մեր ընթերցողներին աւելի հասկանալի դարձնելու համար ասենք որ գրքովի երկու երեսը հա-

առար է «Մուրճ»-ի մօտաւորապէս մի երեսին)։

Ազդարար	3 տարի 15 ¹⁾
Արշալ. Արարատեան	46 » 12 էջ
Բաղմովէպ	51 » 18 »
Ազգասէր	8 » 8 »
Հայաստան	8 » 6 »
Եւրոպա	17 » 8 »
Քանասէր	2 » 6 »
Մասիս	41 » 12 »
Մասեաց Աղանի	10 » 4 »
Աւետարեւոր	39 » 2 »
Արժ. Վասպուրական	9 » 6 »
Հիւսիսափայլ	6 » 13 »
Մեղու Հայաստանի	27 » 6 »

Աւերմն «Մուրճ»-ի երեսների վերածելով՝ ամենաշատը ինչ աւելում է մի թերթի թէ արտաքինի և թէ ներքինի մասին՝ 9 երես է, իսկ սովորաբար 6, 4, 3, 2 երես և աւելի նւազ։ Եւ զոքա զեւ երկարներն են. դատեցէք, ուրեմն, թէ ալիքան երեսներում որքան տող կամ որքան երես կարող է բաժին ընկնել թերթերի բովանդակութեան և ուղղութեան նկարագիրներին... Եւ ամբողջ գիրքը կազմում է ընդամենը «Մուրճ»-ի միջակ մեծութեան տառերով տպած 100 երեսը, նւիրած փսուն թերթերին։

Անշուշտ պատահական չպիտի համարել որ Միթարեան միաբանը ալիքան գերակշիռ ուշադրութիւն է դարձրել «ազգային գիտութեան» վերաբերեալ թերթերին և չօղւածներին, որոնք մեր աչքում ևս անշուշտ

¹⁾ Որից 4—5 երեսը բաժնւում է գրքերի մի ցւեցակ որ հրատարակւած է եղել «Ազգաբարում»։

իրանց կարևորութիւնն ունին. ալիքացառիկութիւնը մեկնւում է Միթարեանների չկուպի ուղղութիւնով, որի շրջանակները հալը Գալեմքարեան, որպէս մեզ թւում է, ոչ թէ սեղմողն է, ալ զեւ ընդարձակողը։

Բայց ինչ և է, գրքովը ալիքէս, ինչպէս նա կալ՝—մեր վերջին տարիների հաւաքագրական գրականութեան լուրջ աշխատութիւններից է, գնահատելի մանաւանդ տեղեկութիւնների ճշգրտութիւնովը, և ալն հանդամանքով, որ, ուր տեղեկութիւնները իրան պակասել են՝ հեղինակը խոստովանել է ինչպէս և վալել է գիտնական հետաքոտողին։

Ի վերջոյ ասենք, որ ալս առաջին հատորը ունի մի չաւելւած, որը կազմում է գրքի անբաժան մասը, որովհետեւ բաւականին չափով տեղեկութիւններ գետեղւած են ալիք չաւելւածի մէջ։

Բայց ահա և մի ալ գիրք նոյն նիւթի մասին. ալս մէկը՝ Գարեգին Զիւանի Լեոնեանցիներն է, որի մի ալ գիրքը հալ աշուղների մասին՝ «Մուրճ»-ում անցեալ տարի մի գրախօսական ուլքնեց։ Գիրքը կազմում է մի մեծ ու փառաւոր հատոր, իւր պարունակութեամբ 3—4 անգամ աւելի մեծ քան հալը Գալեմքարեանի առաջին հրատարակւած հատորը։ Ա. Լեոնեանի աշխատութիւնը պարունակում է 1794-ից մինչ 1894 թ. լուս տեսած բոլոր հալոց թերթերի նկարագիրը, որոնց թիւն է, ըստ հաւաքագրողի՝ 172։

Թերթելով ներկալ մեծ հատորը՝ մարդ չգիտէ ինչին աւելի զարմանալ։

աչն բանին որ մի երկտասարդ, Ալեք- սանդրապոլում նստած, ուր երեա- կայում ենք թէ ինչ գրադարաններ կարող են լինել, հայոց բոլոր թեր- թերի նկարագիրը տալու վճռողա- կանութիւնն է ունեցել, թէ արդեօք հեղինակի անձնապատանութեան վրայ, հեղինակի, որ կարգին ոչ մտա- ծել, ոչ գրել և ոչ շարագրել գիտէ, ամեն քաղաքովսում մի թերուս գա- լառական գրագէտի դատողութիւն- ների նմուշներ է տալիս, բայց և փտահանում է ամեն ինչ դատել՝ գո- վելով կամ պախարակելով: Այդ գիր- քը լուրջ քննադատութիւն չի վերցնում՝ ոչ շարագրութեան, ոչ դա- տողութիւնների կողմից. երեխալա- մտութիւնը մտնում է նոյն իսկ լեզ- ւի մէջ. աչնպիսի անգրագէտ նախա- դատութիւններով է լիքը այս ամբողջ գիրքը, որ ընթերցողի մէջ անդիմա- ղրելի կերպով հարց է ծագում հեղի- նակի ու լինելու, որտեղ ուսած և նոյն իսկ քանի տարեկան լինելու մասին: Նա գաղափար չունի նախա- դատութեան մասերը իրար հետ շաղ- կապելու մասին, օրինակ.

«Այս գիրքը որ մի համառօտ աշխատութիւն է 108 փոքրագիր էջե- րից բաղկացած, պ. խմբագրողը մի քանի էջերում խօսում է հաշվադրութեան մասին»... (տես լառաջաբան. ԺԳ—ԺԵ). և կամ չը- գիտէ բառերի իմաստը՝

«Այդ կարիքը պիտի չագե- ցնէր «Մուրճ» ամսագիրը»:

«Արշալոյսն էր որ ժամանակա- կից պահանջներին անհրա- ժեշտ՝ իւր սկզբունքը կապել էր հայրենասիրութեան... հետ: (էջ 40):

«Ներպագոց մէջ երեացող աշա- մանքները» (էջ 11,) ուզում է անել ալմանախները:

Նւ կամ կուրիօզներ, ինչպէս՝

«Դարուս առաջին կիսի վեր- ջի կիսին, որ դեռ կանոնաւոր... լրագիր չէր երևում»... (էջ 39)

Նւ ալն և ալն և ալն. քերա- կանական և լեզական կուրիօզների թիւ ու համար չկալ աչս գրքում:

Բայց կուրիօզները շարունակ- ւում են նաև ուրիշ բաներում: Հա- լաքագրողը թւում է աչն աղբիւր- ները, որոնց վրայ նա ցնւում է, և ալդ «աղբիւրների» թւում նա չի- շում է աչնպիսի գրաւորների, որոնք աղբիւրի արժէք չունեն. օրինակ, 1893-ին լոյս տեսած (Մակար Չմկեա- նի) մի չնչին օրացույցի մէջ տպւած են գոլութիւն ունեցող մի քանի թեր- թերի մասին չալտարարութիւններ, որոնք արդէն աղբիւր են ծառայում մեր հաւաքագրողին. աղբիւրների թւումն է նաև Ռոստոմի Տէր-Աբրա- համեանի 1893 թ. օրացույցը, որ չալտարարութիւններ կան տպւած լրագիրների մասին...

Տեղեկութիւնների աղբիւր է ծա- ռալում նաև Խ. Մալումեանի մի բրո- շիւրը, «որի մի քանի երեսներում, ասում է պ. Ջիւանի Լեոնեան իւր անգրագէտ լեզուով, հեղինակը ծա- նօթացնում է իւր ընթերցողնե- րին գլխաւորապէս Ռուսահայոց մա- մուլից մի քանի տեղեկութիւն- ներ»:

Նւ ալդ ու մի քանի ուրիշները բերած են կարևոր աղբիւրների հետ միասին և նշանակւած են որպէս «հիմնական աղբիւրներ»:

Ուզում էք իմանալ թէ մեր հաւաքագրողը ինչպիսի նմուշներ է տալիս ամեն մի թերթի լեզուից, ոճից, ուղղագրութիւնից: Նա վերցնում է մի հատ նախագասութիւն ամեն մի թերթից, և աչն էլ ոչ թէ մի նախագասութիւն ամբողջապէս, այլ չաճախ միաչն նորա կէտը, քառորդը, կէտ դնելով նոյն իսկ խօսքը չլրացրած տեղում: Օրինակ, լրագիրներին մինի համար բերում է ալս նմուշը. «Արածես թէ ալդ մի մասնաւոր դէպքով, մասնակից դուրս կեանքի մէջ կատար...»: Եւ կամ՝ «Հնութեան փուշի ու ծածկւած մտքերը բացել նորա աչքերը կատարւող...»:

Աուրիտզների թիւ ու համար չկալ. նոքա անվերջ են: Մարդու խեղճն է գալիս, տեսնելով որ մեր հաւաքագրողը երբեմն նոյն իսկ չի էլ հասկացել իւր կարդացած գրքերի իմաստը: Հետեւ սլ նմուշը իսկ որ դասական է: Պարոնեանը իւր Ազգային ջոջերի՝ մէջ, ուզենալով ծաղրել Արծրունու հակումը դէպի օտար բաները, հնարել է մի հեռագրի թարգմանութիւն, լիքը օտար և նոյն իսկ աղաւաղ բառերով: Եւ որովհետեւ մեր հաւաքագրողը չգիտէ թէ ինչ բան է Պարոնեանի ծաղրը, ալդ հեղինակի հնարածը նա վերցրել ու տեղաւորել է իւր գրքի տեքստի մէջ, հաւատացնելով թէ նա տպւած է «Մշակ»-ի մէջ...:

Մեր հաւաքագրողը աչնքան ընկղւել է իւր «Նիւթերի» մէջ, որ կարծես խալաւ կորցրել է սեփական աչքով մի բան գիտելու ընդունակութիւնը: Օրինակ, «Մուրճ»-ը մեր ժամանակաչ թերթ է. և ահա պ. Լե-

ոնեան ալ ևս չգիտէ թէ ինչ «աղբիւրները» նա տեղեկութիւններ «հաւաքէ»: ստիպւած է ուրեմն անմիջական զրտոգութեանը դիմել: Ահա նա կազմում է «Մուրճ»-ի «մշտական» աշխատակիցների ցուցակը, բայց որովհետեւ նա չգիտէ ինչն է մշտական և ինչը պատահական՝ նա լիջում է՝ «մշտականներին» մէջ և աչնպիսի անձերի անուններ, որոնք իրանց կեանքում միաչն մի հատ գրածք են ունեցած «Մուրճ»-ում և որոնք նոյն իսկ «Մուրճ»-ին հակառակորդ են ճանաչւած: Եւ կամ, գիցուք, պ. Լեոնեան ուզում է տալ ցուցակը «Մուրճ»-ից արտատպած գրքերի. դորա համար դա չունի երկրորդական աղբիւրներ, ստիպւած է առաջնական աղբիւրից օգտւել. իսկ աչ աղբիւրն է «Մուրճ»-ի չարտատպութեան բաժնում չաճախ տպւած ցուցակը: Եւ ահա նա արդէն չլիւրւում է, ու «Մուրճ»-ից արտատպած գրքերի մէջ գնում է աչդ ամսագրի խմբագրի՝ «Մուրճ»-ի հետ ոչ մի կապ չունեցող մի աշխատութիւնը՝ «Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւնը»: Եւ վերջապէս նա խոստանում է չիչել ամսագրից արտատպած հրատարակւելիւնները, ու չանկարծ՝ որտեղ իւր քէֆը ուզում է՝ կանգ է առնում ու դնում «և ալն» խօսքը, որ միանգամաչ անտեղի է:

Աւելորդ չէ ասելը, որ հաւաքագրողը ջերմաջերմ երկրպագու է «Նոր-Գար»-ի և աշակերտողը վերջինիս: Ալդ թերթին նւիրած չղաւթում ինչեր ասէք որ չի ասում պ. Լեոնեան, ցուց տալու համար թէ որքան տարածւած թերթ է, որքան

շատ (միշտ ի հարկէ «մշտական») աշխատակիցներ ունի նա, որքան ցաւալի է որ նորա «բաժանորդները» միայն մի մասն են վճարում բաժանորդագիրն և ալլն. մի ալ տեղ (էջ 336) մանրակրկիտ կերպով հաւաքագրողը հաշիւ է թէ 1891 թւականին որքան չօգւածներ և նոյն իսկ մանր լուրեր են տպագրուել ալլ և դորա հակառակորդ մի ալ թերթում:

Հաւաքագրողը, որը մի համբակ է բառիս բուն նշանակութեամբ, փոխանակ լիակատար և կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդելու՝ շարունակ բանակութիւններ է մղում ալլ ու ալլ թերթի դէմ, երբէմն հասնելով նոյն իսկ լրբութեան. բաւական է ասել, օրինակ, որ գիտնական աշխարհում չալտնի անուն վալելող Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը (Միաբան) մեր հաւաքագրողի գրչի տակ (տես «Արարատ» ամսագրին նւիրած չօգւածը, էջ 296—97) ոչ ալ կերպ է չիշում, եթէ ոչ «Միաբան ստորագրող մի պարոն՝ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան», և կամ ովքեր էին «Արարատ»-ի աշխատակիցները տեղակալութեան օրօք. ալլ ու ալլ պարոնները և «Միաբան...» (թագմակէտները հաւաքագրողինն են, իբր հեղեղութեան նշան) իսկ թէ ովքեր էին առաջ, սկզբից մինչ 1891 թւականը, դոցա անունները նա չիշում է ամենալն ակնածութեամբ, սկսած Աբէլ եպիսկոպոսից և վերջացնելով ոմն աւ. սարկ. Փինաչեանցի անունով, անհրաժեշտ «և ալլքն» էլ հետը... Եւ ալլ բանակըսական տեղով բունածը աւելորդ է համարում ուղղակի չիշել

ալլալիսի մի կարեւոր հանգամանք «Արարատ»-ի մասին, թէ ալլ թերթի բաժանորդ գրելը պարտադիր է բոլոր հալ-լուսաւորչական եկեղեցականների համար Ռուսաստանում, իսկ Մակար կաթողիկոսի մի կարգադրութեամբ՝ նաև Ռուսաստանի հալոց դպրոցներում ծառայող բոլոր ուսուցիչների համար:

Ալլ թերթի մասին ալլալիսի կարեւոր տեղեկութիւնները նա բաց է թողնում, և ընկնում բանակուի մէջ իւր չհասկացած խնդիրների մասին:

Մի խօսքով, մի կողմը թողած իսկ դատողութիւնները, ներկայ գիրքը կազմած է ալլալէս, որ չի կարող իբր հեղինակաւոր աղբիւր ծառայել հալոց լրագիրների մասին: Ոչ թէ որովհետև ստույգ տեղեկութիւններ չկան նորա մէջ, ընդհակառակը՝ մենք ուզում ենք հաւատալ որ ստույգ տեղեկութիւններ չաւ և շատ կան նորանում բալց ալլքան շատ անհեթեթութիւնների ենք հանդիպում, որ գրքից օգտուել ուղղորդականալ երկիւղ է կրում հեղինակին հետեւելու:

Եւ ահա ալլալիսի մի գիրք առաջարկողն է որ, իւր գրքի լոյս տեսնելուց մի փոքր առաջ, «Արարատ»-ում (1895 № 2) դուրս եկաւ մի երկար գրախօսականով, ուր նա նպատակ էր դրել հալլ Գալիմօբեանի վերոյիշեալ գրքովը իբր բալմաթիւ սխալներով կազմած մի շարադրութիւն ցոլց տալ:

Էջմիածնի «Արարատ»-ում պ. Ջիւլանի Վեռնեան մեղադրեց հալլ Գալիմօբեանին մի քանի «անհե-

բեւի սխալները» համար:

Այդ սխալներից առաջինի համար
նա գրել էր այսպէս.

«Հայ առեղծոսանիկ Ազդարարը լրագրի մասին հ. Գ. (Գալեմքեար) առում է որ այս ամսագիրը տեսել է երեք ամբողջ տարի: Յետոյ գրքոյի վերջում իւր Ուղղելիք-Յաւելիք-ի մէջ մասամբ ուղղել է իւր սխալը: Ասելի պարզաբանելու համար փշեհնք որ Ազդարար 1794—1796 թւերի ընթացքում հրատարակել է միայն մէկ ու կէս տարի, որ է 18 տետրակ»: (Եւ, չեսոյ Լեոնեան առաջ է բերում թէ ամեն մի համարը որ ամսին էր հրատարակւած):

Այժմ բաց ենք անում հ. Գ.-նի գրքի էջ 219 ե այդտեղ կարդում այս խօսքերը. «Ուրեմն Ա. զգարար 1794—6 միաջն 18 ամսատետր ուշ նեցած է»: Ուրեմն Լեոնեան ստույգ է, քանի որ հայր Գ. ոչ թէ մասամբ, այլ լրիւ է ուղղում իւր սխալը. Այժմ երբ Լեոնեանի զիրքը դէն մեր առաջն է զրած՝ բաց ենք անում կարդալու Ա. զգարարի մասին լոգածք, և խնչ ենք տեսնում՞ Այն, որ հաւաքագրող պ. Լեոնեանը Ա. զգարարի մասին ոչ միաջն աւելի լիակատար տեղեկութիւններ չի տալիս, այլ ալդ կողմից՝ հ. Գ.- լեմքերեանից շատ ետ է մնում, չնաչած որ վերջինս դեռ 1893-ին է հրատարակած: Լեոնեանի գրքում չի տաւած նոյն իսկ թէ Ա. զգարար միաջն 18 տետր հրատարակեց: Ուրեմն ինչ է զուրս դալիս. աչն, որ Լեոնեան օգտուում է հ. Գ.-նի գրքից քան թէ տեղեկութիւնից և նոյնը ալդ

գլխին, որի (հ. Գ. Կլեմքեանի) լողածներին չափն էր Ամսոյ ետեւում նա, Լեոնեանը, պէտք է որ ամենամեծ օգուտները քաղած լինի իւր սեփական աշխատութեան համար։ Եւ ահա այդ պարուն է, որ «Արարատ» ուժ ամենալոյս անձնապատանութեամբ, անհամեստութեամբ գրում է և «Արարատ»-ի խմբագիրներն էլ տպելէն ալս կոպիտ տողերը.

«Աւերապատելի հալը շտապել էր իւր գրքից մի օրինակ ուղարկել էր (այս լեզուն Լեոնեանինն է, և մենք, պաճալներով նաև կէտադրութիւնը բացի ոչ ուղղագրութիւնը, արտաստւում ենք Արարատից անփոփոխ) Կոստանդնուպոլիս, Սահակ-Մեսրոպեան 1894 թվականի մրցանակաբաշխութեան մասնակցելու համար։ Քննադատները համեմատելով նիւթերի պակասութիւնը, ժամանակագրական աչքի ընկնող սխալները, չէին կարող չետ չձգել արժանաւոր գրչածներին շարքից և ինչպէս չաչառնէ ոչ մի պարգևատրութեան չարժանացաւ որպէս կիսկատար գործ։ Իսկ անհամեստութիւնն չի լինի կարծում ենք արձանագրել աւստեղ որ նոյն թվականի մրցանակաբաշխութեան ուղարկած «Հայոց պարբերական մամուլը» տուար աշխատութիւնը, որ 1794—1894 թ. հալ չրագրութեան ամբողջացած պատմութիւնն է բազմաթիւ ծանօթութիւններով, առաջին կարգի պարգևի հետ արժանացաւ Գործադիր Մնացուծ Յանձնաժողովի քաջալերութեան»։

Այս տողերի գեհկութիւնը մեկնութեան կարծած է։ Միայն մի բան, ալդ որ հիման վրայ պ. Լեոնեանը ամենուրեք և ամենից չետոյ նաև իւր գրքի ճակատին չաշտարարում է թէ իւր աշխատութիւնը արժանացած է Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան առաջին պարգևին։ Պաշտօնական գրութեան մէջ որ տպւած է պ. Լեոնեանի գրքում, ոչինչ չի ասւած պարգևի առաջնութեան մասին, ալ միայն ասւած է «արժանի դատեցաւ քսան (20) Օսմանեան ոսկի պարգևին»։ Այդ խօսմանում է և ոչ իսկ 200 ո.։ Մենք գիտենք որ Գործադիր Մնացուծ Յանձնաժողովը ալ տարիներ տեղ է պարգև նաև 600 ո. մի միակ աշխատութեան համար։ Այդ որտեղից ուրիմն դուրս բերեց պ. Լեոնեան թէ իրան տւած մրցանակը առաջին կարգի պարգև է։

Եւ նման աչքկապուկ ռեկլամների ձգտումը մեր հաւաքագրողը մտքել է նաև մի ալ բանում. իւր գրքի լոյս տեսնելուց ի վեր նա մի քանի լրագրիւնների մէջ չաշտարարութիւններ է տպում ուր նա, իւր գրքին ահագին մեծութեան պատիւը չատկացնելու մտքով՝ առանց քաշակու չաշտարարում է թէ իւր ալ գիրքը բաղկացած է մօտ 600 մեծագիր (երկէջեան) երեսներէից։ Եւ ընթերցողը պիտի կարծէ ի հարկէ թէ գիրքը բաղկացած է մօտ 600 մեծագիր երեսներից, ամեն մի երեսն էլ բաժանւած երկու սիւնակի։ Մինչդեռ իսկութիւնը այս է, որ գրքի ամեն երեսը բաժանւած է երկու սիւնակի, իսկ բոլոր սիւն-

նակները թիւն է ընդամենը 570, ահապէս որ երկսիւն կամ երկէջեան երեսները թիւն է միայն 235, տասը երես չառաջարանով միասին՝ 245 մեծադիր երես: Եւ այդ 245 թիւը նա չափարարում է իբր մօտ 600 մեծադիր երեսներ: Կարելի է արդեօք աւելի հեռու գնալ սուտ ռեկլամներ տարածելու մէջ?

Մենք ծանրացանք պ. Լեոնեանի գրքի խոշոր պակասութիւնների վրայ, պակասութիւնների, որոնք գրկում են նորան լուրջ հեղինակութեան պատկիչ Հեղինակի երկսալամութիւնները աւելի ևս աչքի կ'ընկնէին, եթէ քննադատութեան տակ գցէինք նորա զատողութիւնները թերթերի մասին. բայց այդ արդէն շատ հեռու կը տանէր մեզ, առանց չօչափելի օգուտ տալու ոչ ոքին, և ոչ իսկ հեղինակին իրան, որին պակասում է ընդհանուր և լաջն զարգացումը: Վերջը անշուշտ լինէ անդեկութիւններով, բայց անհասկացողութեան աչքան նմուշներ է տալիս հաւաքագրողը, որ այդ գիրքը օգտակար կարող է լինել ոչ աչքան ընթերցող հասարակութեան, որքան մի ալ բայց աւելի լուրջ հաւաքագրողին, որը կ'իմանայ հարկաւոր զգուշութիւնները բանեցնել այդ գրքից օգտելու ժամանակ:—

Թող ներքին մեզ ի վերջօղ «Մուրճ» ի վերաբերեալ խօսածում եղած սխալներից գէթ մէկը ձշգել աչս տեղուի, հաւատացած լինելով որ մի կողմնակի մարդ հազիւ կարողանալ ամեն զգուշութիւններ բանեցնելով հանդերձ՝ չմոլորուել դորա վերա-

բորմամբ ¹⁾:

Առած է՝ «1892 թւականի սկզբից հրատարակութեան իրաւունքն անցաւ պ. Փ. Վ. ցի ձեռքը»:

Սխալ է. «Մուրճ»-ի հրատարա-

¹⁾ Թէ որքան անհաստատ են պ. Լեոնեանի տաած տեղեկութիւնները նաև աղ կէտերում, թող օրինակ ծառաւեն Փորձի մոտին ասածները: Առած է՝ Փորձ միամսեալ հանդէս 1876—1881 թ., մինչդեռ ինքն էլ գիտէ որ առաջ եռամսեալ էր, չետոյ միամսեալ Փորձի դիրքի մասին ասած է՝ «Գիրքը՝ 12—18 տպ. թերթ, 150—200 էջ»: Եթէ «Մուրճ» ընտ Լեոնեանի 6 տպ. թերթ է 196 էջ, աղ ինչպէս է պատահում որ Փորձը իբր թէ 12—18 թերթ էր և միայն 150—200 էջ: Աղ նրանից է որ հաւաքագրողի գլխում ամեն ինչ շփոթ է:

Աւելորդ չենք համարում նաև հ. Գալեմքեարեանին խորհուրդ տալ գէթ իւր երկրորդ հատորի մէջ և կամ առաջին հատորի երկրորդ տպագրութեան ժամանակ հետեւել աչս աւելի նպատակադարմար կանոնին, որով, երբ մի թերթի արտաքինը և լոյս տեսնելու ժամանակամիջոցը փոփոխւած են, որպէս նաև երբ հրատարակութիւնը գէթ մի տարով ընդհատւած է—այդ վիշտակել չօղւածի ձեկատին: Օրինակ գրել՝

Արշալոյս Արարատեան

1840—1886.

երկշաբաթաթերթ 1840—նոյ. 1840, շաբաթաթերթ 1840 նոյ.—1845, նորից երկշաբաթաթերթ 1845—1886:

Եւ կամ՝

(Թերթի անուն)

1845—1880

ամսագիր 1845—47. դադար՝ 1847—48. շաբաթաթերթ 1848—55. երկշաբաթաթերթ 1855—64. օրաթերթ 1864—1880:

կութեան իրաւունքը հիմնադրի ձեռքից երբէք չի անցկացել մի ուրիշի ձեռք, ալ միայն պալմանական կերպով հիմնադիրը ունեցել է հրատարակչական մի ընկեր 21 ամիս «հրատարակիչ» տիտղոսով, և այդ ընկերը չունէր թերթի աչն սեփականութեան իրաւունքները, որ վաճելում են հրատարակիչ սեփականատէրերը:

Թէև մտադրութիւն չունէինք հաւաքագրողի կարծիքների մասին խօսք անդամ ասել, բայց ի դէպ նկատենք, որ «Մուրճ»-ի կողմից Խրի մեան Հալիկի կաթողիկոսական թեկնածութեան պաշտպանութիւնը հաւաքագրողը համազօր է համարում առհասարակ որ և է տաճկահայ հոգևորականի թեկնածութեան պաշտպանելուն, լինէր ուրեմն այդ հոգևորականը մի Աշըգեան, մի Խապալեան և ալլն: Թող այդ էլ լինի քրքի անթիւ կուրիոզներից մէկը!

Ա. Ա.

Յ. Գ. Ներկայ լօղւածը արդէն գրւած պատրաստ էր, երբ խմբագրութեան մէջ առիթ ունեցանք ծանօթանալու գրքիս հեղինակի հետ: Եւ այդ ծանօթութեամբ պարզեց շատ բան: Բանից դուրս է գալիս որ հեղինակը, որ ալժմ 21 տարեկան է, իւր գիրքը մրցանակաբաշխու-

թեան ուղարկել էր 20 տարին չգրած, իսկ իւր աշխատութիւնը 4—5 տարւաչ արդիւնք լինելով՝ նա այդ գործը սկսել է 15—16 տարեկան հասակում, ստացած չլինելով նոյն իսկ միջնակարգ դպրոցի ուսումն յիջէ ի նկատի ունենանք, որ նոյն այդ պատանեկան հասակում պ. Լեւոնեանցը հրատարակել է նաև իւր մի աշխատութիւնը հալ աշուղների մասին, ուր նա աշխատել է բոլոր հալ աշուղների լիակատար ցուցակը տալ՝ կենսագրական տեղեկութիւններով հանդերձ, — աչն ժամանակ մնում է մեզ միայն դարմանալ այդ անձի հաւաքագրական բոլորովին արտասովոր հակման և ոյթի վրայ: միննոչն ժամանակ չենք կարող խորհուրդ չտալ նորան՝ մեծ ուշք դարձնել իւր գրական կրթութեան վրայ և չչտապել հում-եփ գործքերը հրատարակելու, նոցա մշակման վրայ հարկաւոր խնամքը տանելու համար, թերևս օգնութեամբ ձեռնհաս անձերի: Եւ դեռ այդ նոյն երիտասարդը արդէն Նիւթեր է ժողոված 1700 ից դէս եղած նշանաւոր հալ գործիչների կենսագրութիւնների համար, մտադիր լինելով գործը հասցնել մինչ 1900 թւականը՝ երկու դարերի պատմութիւն տալու համար:

Ա. Ա.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսիայի Կ. Պոլսի դեսպանները արդէն հաւաքական յայտագիր են առաջարկել Սուլթանին՝ Տաճկահայաստանում մոցնելիք բարենորոգումների մասին: Յայտագիրը պաշտօնապէս հրատարակած չէ, որովհետեւ նա տակաւին յիշեալ պետութիւնների դեսպանների և Բ. Դռան քննութեան առարկայ է և Սուլթանի համաձայնութիւնը դեռ ևս ստացւած չէ: Հաստատու միայն այս է, որ յիշեալ երեք պետութիւնների ներկայացուցիչները Սուլթանին և Բ. Դռան յայտագիր առաջարկելու քայլն արել են: Դէպքը պէտք է որ եղած լինի նոր տոմարով մայիսի 11-ին, շաբաթ օր (մեր հին տոմարով ապրիլի 29-ին): Ար առաջարկը եղած է, այդ պաշտօնապէս հաստատեց Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրի օգնականը, պարլամէնտի նիստում նոր տոմարով 14 մայիսի (հին տոմարով 2-ն մայիսի): Իսկ ինչ վերաբերում է յայտագրի բովանդակութեանը՝ այդ մասին յայտնի են ծրագրի գլխաւոր գծերը, որ հաղորդւած են ոչ պաշտօնական ձևով: Չնայած, սակայն, որ այն, ինչ ծանուցւած է՝ պաշտօնական բնաւորութիւն չի կրում: Բայց այլ և այլ աղբիւրներից ծագած տեղեկութիւնները ընդհանուր առմամբ այնքան համաձայնում են իրար, որ պէտք է հաւատով վերաբերել դէպի հետեւեալը, որ հեռագրւած է Պարիզից Դէյլի-ն Իւս-ին նոր տոմարով 16-ն մայիսի:

Այդ հեռագրի համաձայն, Մեծ-Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսիայի դեսպանների կողմից Սուլթանին առաջադրւած ռեֆորմների վերաբերեալ յայտագիրը պարունակում է մանր գրւած 25 քառածալ էջ և բաժանւած է երկու մասերի. առաջինը ցոյց է

տալիս այն միջոցները, որ Թիւրքիան պիտի գործ դնէ երկրորդ մասում պահանջած կազմական օրէնքը հաստատելու համար: Յայտագրի երկրորդ մասը բովանդակում է իւր մէջ այն վարչական, դատական և ելմական ռեֆորմները, որոնք ցանկալի են երեք պետութիւններին:

Նախապարզ միջոցներից ամենակարևորներն են՝ կարգել մի Բարձրագոյն Յանձնակատար (կոմիսար), ընդհանուր Թողութիւն տալ բոլոր քաղաքական կալանաւորներին, վերաքննութիւն մի քանի դատերի, որոնք վերջացել են մեղադրւածների բանտարկութեամբ, դադարեցումն այժմ շարունակող դատերի, արձակումն բարտարկւածների և կարգումն Կ. Պոլսում մի Յանձնաժողովի, որին միանալու է Բարձրագոյն Յանձնակատարը՝ ռեֆորմների իրագործմանը վերահսկելու համար:

Վարչական ռեֆորմներն են. Վանի, Էրզրումի, Սըւազի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Տրապիզոնի հինգ վիլայէթներում նահանգապետները և փոխ-նահանգապետները պիտի լինեն մահմեդականներ կամ քրիստոնեաներ՝ նայելով թէ որ կրօնի հեռւողները մեծամասնութիւն կը կազմեն: Մահմեդական նահանգապետը պիտի ունենայ քրիստոնեայ փոխ-նահանգապետ և փոխադարձաբար՝ քրիստոնեայ նահանգապետը կ'ունենայ մահմեդական փոխ-նահանգապետ:

Յայտագիրը պահանջում է, որ նահանգապետները կամ վալիները հինգ տարով նշանակւեն և որ նշանակւիլը պետութիւնների հաճութեամբ լինի:

Ելմական ռեֆորմները, ըստ յայտագրի, պիտի կայանան հետեւեալում: Հարկերը այլ ևս չպիտի հաւաքւեն զինւորների և կամ արքունի զանձարանի պաշտօնեաների ձեռքով: Իւրաքանչիւր գաւառի և վիճակի հատուցանելու հարկի չափը առաջուց պիտի որոշւի նահանգական խորհրդում, և գաւառապետը պիտի կարգադրէ ժողովել տուրքերը քաղաքային պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք պէտք է ստացադիր տան իրանց հաւաքած գումարների մասին: Իւրաքանչիւր ընտրւած պաշտօնատար պատասխանատու է իւր գաւառի կամ համայնքի համար: Հաւաքւած տուրքերը պիտի վճարւեն շրջանի հարկաժողովի զանձարանին, որը պիտի հասցնի գաւառի հարկաժողովին: Վերջինս պարտաւոր է հասցնել բոլոր գանձ-

ւած գումարը նահանգի ընդհանուր հարկաժողովին: Սակայն ամեն մի վարչական մարմին, սկսած թաղերից, պիտի վերապահէ իւր գանձարանի համար այնքան գումար, ինչքան որ անհրաժեշտ կը դառնի տեղական վարչութեան ծախքերը հոգալու համար, աւելորդը արքունի գանձարանին տալու պայմանով: Այնինչ մինչև այժմ նահանգներում հաւաքւած բոլոր հարկերը լիութեամբ գնում էին Կ. Պոլիս:

Դատական մասի համար զեւսականների առաջարկած ռեֆորմները, նոյն աղբիւրի համաձայն, այնքան կարեւոր են, որ եթէ դոքա իրագործեն, զգալի չափսերով դատաւորների իշխանութիւնը կ'ընդարձակւի և առաջին կամ նախադատ ատեաններն աւելի կանոնաւոր հիմքերի վրայ կը դրեն: Բողոքի ատեանի փոխանորդները, նահանգները գնալով՝ վերահսկողութիւն կ'ունենան տեղական դատարանների վրայ և կը վերաքննեն նոցա դատերն ու վճիռները:

Մի յատուկ Յանձնաժողով կը նշանակւի հոգ տանելու, որ ոչ մի օսմանեան հպատակ չբանտարկւի, մինչև որ ձերբակալութեան համար մի օրինական հրամանագիր չորւի նրան, նմանապէս և հրակելու, որ իւրաքանչիւր ամբաստանւող օրէնքով սահմանած ժամանակին քննւի և, արդարացման դէպքում, անյապաղ արձակւի: Յանձնաժողովի պարտքը կը լինի իսպառ ոչնչացնել մարմնական պատիժներն ու տանջանքները, որոնք այժմ այն աստիճան սովորական են: Իւրաքանչիւր շրջանում քրիստոնեայ դատաւորների թիւը համապատասխան կը լինի քրիստոնեաների թւին: Իւրաքանչիւր դաւառակում կը լինի մի խառն ժանդարմերի (ոստիկանութիւն) բաղկացած թէ մահմեդականներից և թէ քրիստոնեաներից: Ժանդարմերի մի քանի սպաները քրիստոնեաներից կը նշանակեն: Քիւրդերը կը մնան Համիդիէ հեծելազօրի մէջ, բայց զէնք կը ստանան միայն զինւորական վարժութիւնների միջոցին, իսկ սովորական ժամանակ նոցա զէնքերը կը պահւին զինանոցներում՝ կանոնաւոր զօրքի հսկողութեան ներքոյ:

Սուլթանի կառավարութիւնը կը պարտաւորւի վերահաստատել այն օրինական կարգերը, որոնք կապ ունին կրօնական գործերի հետ:

Ահա ընդհանուր գծերով երեք պետութիւնների առաջարկածը, որով նոքա մտածել են վերջ տալ ներկայումս հայկական խնդրին:

Ուրեմն ծրագրի մէջ չկայ ինքնավարութեան գաղափարը: Առաջարկածը շատ աւելի պակաս է քան ինչ սպասուում էր արդարացի կերպով: Ուրեմն տաճկահայկական նահանգները, ըստ այդ ծրագրի, դարձեալ մնում են Սուլթանի կառավարութեան անմիջական հեղինակութեան ներքոյ: Միակ կէտը, ուր եւրոպական պետութիւնները մասամբ մասնակցութիւն ունեն՝ նահանգապետների նշանակումն է այդ պետութիւնների համաձայնութեամբ: Բայց թէ ինչ ապահովութիւն է տրուում որ նոյն իսկ այդ ռեֆորմները կ'իրականանան—այդ մասին ծրագրում ոչինչ չկայ: Իսկ մինչև որ վերահսկողութեան գործը ամենամուր հիմքերի վրայ դրած չի լինիլ—ոչ մի ծրագիր իրականանալ չի կարող ծաճկաստանում: Նահանգապետների մահմեդական լինելը ապահովցրած է արդէն իսկ նրանով, որ նոցա որ կրօնի լինելը կախած պիտի լինի նրանից թէ իւրաքանչիւր նահանգում որ տարրը մեծամասնութիւն է կազմում: Իսկ մենք հաստատ գիտենք, որ ներկայումս ոչ մի նահանգում քրիստոնեաները (որ գրեթէ միայն հայերն են) մեծամասնութիւն չեն կազմում, հետեւապէս նահանգապետներն էլ մահմեդական կը լինեն և միայն փոխ-նահանգապետները՝ քրիստոնեայ (այն էլ հայ լինելը պարտաւորեցուցիչ է, ուրեմն կարող են դոքա ևս լինել նոյն իսկ հայութեան թշնամի քրիստոնեաներ):

Մենք անկարելի ենք համարում, որ այդ եղած լինէր Անգլիայի սկզբնական դիտաւորութիւնը, թէև չենք կարող չխոստովանել, որ Անգլիան պէտք է պատրաստ լինէր պատերազմ յայտնելու, եթէ նա կամենար ռեֆորմների ծրագիրը ծաճկա-Հայաստանի ինքնավարութեան ծրագիր դարձնել: Եթէ ինկատ առնենք այն ամենը, ինչ խօսել և գործել են Անգլիայում հայկական խնդրի համար, ակներև կը լինի որ ռեֆորմների ծրագիրը մշակելիս՝ անգլիական ղեսպանը գտնւել է մեծամեծ ճշումների ներքոյ իւր ընկերների կողմից, որոնք չեն կամեցել Սուլթանի ինքնակալ իրաւունքները տաճկա-հայկական նահանգներում սղմել յօգուտ հայկական դատի:

Կը մնայ մեզ սպասել աւելի լիուլի տեղեկութիւնների և սլաշ-

սօնական յայտարարութիւնների. մինչ մի ամիս, որպէս պէտք է կարծեւ, խնդիրը պարզեա՞ծ կը լինի:

Այս անգամ մենք տպու՞մ ենք «Նիւթերի» մէջ նախ այն, ինչ գրու՞մ էր պատրաստուող ռեֆորմների ծրագրի մասին. և երկրորդ՝ խնդրո՞ւմ նոր տոմարով մայիսի 7-ին կայացած մեծ միտինգի նկարագիրը, որից ընթերցողները կարող են եզրակացնել թէ պետական մինչև որ աստիճանի մեծ կարևորութեան կարողացել է թանձրանալ հայկական խնդիրը Անգլիայում: Այդ միտինգը նոցանից է, որոնք ընդունակ են կառավարութեան վճռողական և համարձակ քայլեր անել տալու: Այս անգամ մենք կը տանք այդ մեծ միտինգի նկարագրի առաջին մասը, մասնաւորապէս այն, որ պարունակու՞մ է դուքս Արգայլի ճառը, թողնելով միւսների խօսածները յաջորդ համարին:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԱՌԱՋԱՐԿԻԵԼԻՔ ՌԷՖՈՐՄՆԵՐԸ

Ապրիլի 15-ին Վեյլի Նիւս-ի յատուկ թղթակիցը հետևեալն էր գրու՞մ Կ. Պոլսից.

Բանազէտ մարդիկ տեսնու՞մ են, որ Կ. Պոլսի թիւրք պաշտօնեաները այժմ սկսել են լաւ հասկանալ հայ ազգին հասած զրկանքների բնաւորութիւնն և դոցանից յառաջ գալիք հետևանքը: Նոցանից շատերը գուցէ իրօք որ և է ճիշդ գաղափար չունէին անցեալ աշնան դէպքերի մասին: Տեղական թերթերը ոչ միայն անպէտք են, իբրև լրատուներ, այլ և ուղղակի մոլորեցնող, որովհետև պարտաւոր են միայն այն կրկնել, ինչ որ պաշտօնապէս կը թելադրէ վարչութիւնը: Եթէ կամենաք քամել զտել նոցա հաղորդած լուրերի իմաստը, արդիւնքն այս կը լինի, թէ մի քանի հայ աւագակներ աղմկել են հանգիստ ու գոհ հպատակներին, և մանաւանդ հայերին, և թէ այդ աւագակներից ոմանք արդէն պատժեա՞ծ են, միւսներն էլ կը պատժւին, երբ որ Քննիչ Կոմիտիան իւր տեղեկաքիթը ներկայացնէ: Ժողովուրդը վարժեա՞ծ չէ ստույգ փաստեր պա-

հանջել պաշտօնական թերթերից, և ամեն մի քրիստոնեայ և թիւրք ընթերցող լաւ գիտէ, որ ճշմարտութիւնը հրատարակել արգելւած է: Մինչև վերջին ժամանակը մի որոշ բան չգիտէին պատահած դէպքերի մասին, և միայն եւրոպական մամուլն էր, որ իսկութիւնը հրապարակ հանեց:

Իսկ գիտցողները— Բ. Դուռն արդէն չորս ամիս առաջ տեղեկացած էր եղած դեսպաններից—կարծում էին, թէ բոլոր եղելու թիւնը կարելի կը լինի ծածուկ պահել: Ոմանք մինչև անգամ բացարձակ ասում էին, թէ Անգլիան մենակ է մնացել իւր համակրութեամբ դէպի հայերը: Այդ թիւրք պաշտօնակատարների ամենամեծ ջանքն էր՝ արգելել թղթակիցներին Հայաստան մտնել: Եւ երբ բաւական ժամանակ յաջողութիւն դուռն աչգ գործում, արդէն սկսան հաւատալ, թէ Եւրոպան մի պաշտօնական տեղեկագրից զատ՝ էլ ոչինչ չի ունենալ, և ամեն բան դրանով կը վերջանայ: Եթէ թղթակիցներն իրօք հեռու մնային Հայաստանից,— թիւրքաց նախարարներն արդէն պարծենում էին, թէ ոչ մի թղթակից չի կարողանալ ներս մտնել,—այն ժամանակ գլխաւոր զեկուցագիրը Կոմմիսիայինը կը լինէր, մինչդեռ այսօր դժւար թէ մի մարդ գտնուի, որ մի առանձին արժէք տար դրան:

Այժմ ամեն բան փոխւած է: Գնաւորութիւնն իւր բոլոր ահեղ սարսափներով մերկացւած է և նոյնքան յայտնի է արեւմտեան Եւրոպային, որքան և նոյն իսկ տաճիկ նախարարներին: Ուստի նոքա այս վերջին երեք չորս շաբաթւայ ընթացքում աւելի տագնապած են, մտածելով թէ ի՞նչ կը լինի հայկական նախճիրների հետեանքը, քան թէ երբեիցէ: Այսպիսի տագնապ տարիներից ի վեր չէին զգացել նոքա: Եւ այդ զգացմունքը սաստկացաւ, երբ նոքա տեսան Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի համերաշխ գործակցութիւնն և այն բացարձակ համակրութիւնը, որ ընծաւում է նոցա միւս եւրոպական դեսպանների կողմից:

Ստոյգ կարելի է ասել, թէ Կ. Պոլսի հետ ամեն մի հաղորդակցութիւն դժւարացնող արգելքները, արգելում էին նաեւ պետութիւններին ո՞ր և է ազդու քայլ անել, որովհետեւ նոքա արժանահաւատ տեղեկութիւններ չունէին: Լուրերը միայն կաթիլներով էին հասնում դեսպաններին, և շատ կասկածելի է, թէ արդեօք,

բացի երկուսից, զէթ մէկը ստացել էր իւր յատուկ պաշտօնական աղբիւրներից որ և է զեկուցումն, որ հաւասար լինէր լոնդոնում հրատարակած Փակտերին: Այս պատճառով մինչև մարտի ոկիզբը մի տեսակ կասկածոտութիւն և գաղջութիւն էր տիրում դիւանագիտական շրջաններում:

Այդ բոլորը փոխւեց:

Այժմ անգլիական դեսպանատան պէս՝ միւսներն էլ ձեռնհաս են հաստատելու, թէ իրանց ստացած զեկուցումները ևս անցեալ աշնան Հայաստանում տեղի գտած դէպքերի մասին կատարեալ են, և թէ ուրեմն իրանց բռնելու ընթացքի համար կարօտ չեն Յանձնաժողովի զեկուցագրին:

Կարծեմ կարելի է հաստատ ասել, թէ ոչ մի ժամանակ վերջին քսան տարւայ ընթացքում չի տեսնւել Կ. Պոլսում մի աւելի սրտագին միաբանութիւն բոլոր եւրոպական պետութիւնների դեսպանների միջև, քան թէ այժմ: Սրւած կամ անելիք քայլերի նկատմամբ նոցանից ոչ մէկը առիթ չի տւել ենթադրելու, թէ համերաշխ չէ միւսների հետ, և դորա հետեւանքն այն եղաւ, որ եւրոպայի հասարակաց կարծիքը հայկական նախճիրների մասին առանց անհամաձայնների ցոլացաւ, որոնք սովորաբար դրդում էին Թիւրքիային հաւատալու, թէ այս ինչ պետութիւնը միայն իւր մասնաւոր շահի համար է միջամտում, և թէ ուրեմն նա կարող է մի օւրիշ պետութեան վրայ յենւիլ՝ առաջնի պահանջը մերժելու համար:

Արդէն ամենքին յայտնի է, որ միւսներից աւելի շահակից երեք պետութիւններն արդէն մշակել են ռեֆորմների մի ծրագիր, որ առաջարկելու են Վեհափառ Սուլթանին: Դորանով նա կ'ազատուի մի առանձին յանձնաժողով կազմելու հարկից, որ իւր ծրագիրը պիտի առաջարկէր պետութիւններին: Արդեօք դեսպանների ծրագիրն իբրև մի ամբողջ բան և կամ իբրև մի ուրւագիծ կ'առաջարկէ, որի հիման վրայ Բ. Դուռը կարողանար իւր ունեցած ռեֆորմի հիմնադիժը ներկայացնել դեսպաններին, — ներկայումս դա մի աննշան խնդիր է: Ռեֆորմի ծրագրի մանրամասունքը դեռ մի առ մի չեն որոշւած, սակայն ընդհանուր գծերն արդէն քաշւած են:

Նախ՝ բոլորն էլ համոզւած են, թէ անյատպաղ պէտք է կազ-

մել մի խառն ժանդարմըրի ¹⁾։ Հայաստանի առաջին կարիքը կեանքի և գոյքի ապահովութիւնն է։ Երևի թէ կը պահանջւի, որ լինի մի տեղական ժանդարմըրի, կազմած այն քաղաքի կամ գաւառի քրիստոնեաներից և մահմեդականներից, ուր որ նա կայան կ'ունենայ, և մի մեծ՝ աւելի ընդարձակ նահանգի կամ շրջանի մէջ գործելու համար։ Անհրաժեշտ կարևոր է, որ այդ մարմինները մի քանի եւրոպական սպաների առաջնորդութեան տակ դրւին։ Պետութիւնները կը պահանջեն, որ ժանդարմըրին ամենևին գործ չունենայ հարկահանութեան պաշտօնի հետ։ Հայաստանից հասած թղթերը պարզ ցոյց են տալիս, թէ զրկանքների մեծ մասը յառաջ է եկել հարկերի անիրաւ պահանջքից, և հարկաւ ցանկալի է, որ նոր գունդը կեանք և գոյք պաշտպանողի բարի համբաւ ստանայ և ըստ կարելւոյն հեռու կենայ հարկ հաւաքելու հին եղանակից։ Տեղական վարչութիւնները պահանջում են, որ որքան կարելի է շատ քրիստոնեաներ մասնակից լինին վարչական գործին, և դժար չի լինիլ մշակել մի այնպիսի կարգ, որի զօրութեամբ հայերը շատ անդամներ ունենային այն նահանգների վարչութեան մէջ, ուր որ հայ ժողովուրդը բազմաթիւ է։

Օրէնքի գործադրութիւնը Քիւրքիայում անչափ վատ է։ Ամեն մի տաճկաբնակ կարող է հարիւրաւոր դէպքեր պատմել, թէ ինչպէս մարդիկ ամիսներով մնում են բանտում՝ առանց մի օրինական ամբաստանութիւն լսելու, առանց դատական քննութեան ենթարկւելու և նոյն իսկ գիտենալու, թէ ինչու են բանտարկւած։ Անձնական ոխն ու չարութիւնը բաւական է, որ այդ պատճառով մարդիկ բանտարկւին։ Անգութ և կամ երկչոտ նահանգապետը շտապում է բանտը լքենել, որպէս զի դրանով կարգ պահպանէ։ Այստեղ դեռ նոր պատահեց մի տիպիքական անցք, որի մասին զեկուցումն էր տրւած ղեկավարներին։ Մի հայաբնակ գիւղի մօտ մի սպանւած թիւրք է գտնուում։ Մերձակայ քաղաքի նահանգապետն անմիջապէս հրաման է տալիս բանտարկել գիւղի բոլոր արու բնակիչներին՝ տասնուվեց տարեկան հասակից վեր, և հրամանն իսկոյն կատարւում է։ Եւ ի հարկէ հայերն են բանտարկւում։ Իւրաքանչիւր

¹⁾ Զիաւոր և ոչ ձիաւոր ոստիկանութիւն (պոլիցիա)։

հիւպոտոսական տեղեկագրի մէջ շատ այդպիսի դէպքեր կը գտնէք: Հետեւաբար անհրաժեշտ է ապահովել օրէնքի արդար կիրառութիւնը: Լորդ Սալիսբրին արտաքին գործոց նախարար եղած ժամանակ առաջարկեց, իբրեւ դարման, տեսուչներ կարգել դատարանների կողմից: Գուցէ աւելի լաւ կը լինէր բաւարար թոշակով վարձատրւած դատաւորներ կարգել քրէական ատենաներում: Պետութիւններն անշուշտ այս երկու միջոցներից մէկը կամ միւսը կ'առաջարկեն:

Ամենադժար խնդիրը դեսպանների համար նահանգապետներ նշանակելու և կամ նրանց վերահսկողութեան եղանակը որոշելն է: Արդեօք ինչ կերպով հարկ կը լինի սահմանել այդ վերահսկողութիւնը: Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդւածի վերջին մասը Բ. Դուան մոցնէլիք ռէֆորմների վրայ հսկողութիւն անելու պէտքը յիշատակել է, սակայն չի որոշել յատկապէս, թէ ինչ կերպով պիտի կազմւած լինի այդ բանը. մինչդեռ առանց վերահսկողութեան ոչ մի ռէֆորմ արժէք չունի, և չկայ ոչ մի դեսպան, որ այդ հանգամանքը լաւ չիմանար: 1880 թ. հրատարակւած Կապոդիստ գիրքը յառաջ է բերում մի լաւ մշակւած ծրագիր Վալեդոնիայի վարչութեան համար, որ պատրաստել էին Բերլինի դաշնադրութեան 23-դ յօդւածի տրամադրութեան համեմատ բոլոր մեծ պետութեանց գործակալների համագումար ժողովում: Անգլիայի ներկայացուցիչ լորդ Էլմունդ Ֆիցմորիսի նախագահութեամբ: Թիւրքիայի ներկայացուցիչ Ասէմ փաշան էլ լիովին ընդունեց ծրագիրը: Սակայն դրա գործադրութեան ապահովելու միջոցների մասին ոչ մի հոգ չէր տարւած, և ամբողջ ծրագիրը մի մեռած տառ մնաց, այնպէս որ նրա գոյութիւնն անգամ մոռացան: Այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ ոչ մի ռէֆորմ չի կարող իր և է արժէք ունենալ, մինչև որ նրա գործադրութեան միջոցները պարզ չորոշւին: Թիւրքիայի օրէնքները բաւական լաւ են, բայց վարչութիւնն իսպառ ապականւած է և կաշառակեր: Թիւրքիան ունի մինչև անգամ կանոնագրեր հայ քրիստոնեաների մասնակցութեան մասին վարչութեան գործերի մէջ, որոնք եթէ գործադրւած լինէին, հարկաւ վերջին տասնամեակի շատ և շատ զեղծումների տալ կ'աւելնէին և իրաւացի զանգատների տեղիք չէին տալ հայերին: Նրանք Սուլթանից զոհ հպատակներ կը մնային: Բայց կանոնագրերը գործադրութիւն չգտան, և

ամենևին հիմք չկայ յուսալու, որ ապագայի փորձն անցեալից տարբեր կը լինի այս բանում: Որքան էլ լաւ մշակած լինի պետութիւնների կողմից առաջարկելիք ռէֆորմների ծրագիրը, սակայն եթէ դրա ճիշդ կիրառութեան համար ազդու միջոցներ չորոշին և դորժը Եւրոպայի վերահսկողութեան ներքոյ չդրւի,—այդ ծրագիրը մի անօգուտ բան կը մնայ:

Ուստի կարելի է հաւաստի համարել, թէ բոլոր պետութիւններն էլ ձանաչում են վերահսկողութեան անհրաժեշտութիւնը: Բայց թէ ինչպէս պիտի սահմանւի այդ վերահսկումը—ահա այդ է դժւար կէտը: Խնդիրն արդէն քննւում է, բայց թէ արդեօք դեպքանները մի վերահսկողութեան եղանակ որոշելու և միաբան ընդունելուց յետոյ՝ կառաջարկէն Բ. Դռան, որ գործադրէ,—այդ դեռ չգիտեմ: Շատանալ միայն հիւպատոսների վերահսկողութեամբ չի կարելի: Բերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդաձի իմաստը բնաւ այդ չէ: Էական ռէֆորմները պէտք է սկսել՝ նահանգապետներ նշանակելով նահանգների վրայ: Թող պետութիւնները պահանջեն, որ իւրաքանչիւր նահանգապետ իրանց հաւանութեամբ նշանակւի, ինչպէս որ նշանակւում է Լիբանանի նահանգապետը: Այդ կարգը լաւ հետեւանք ունեցաւ Լիբանանում, և հարիւս Հայաստանումն էլ կ'ունենայ: Ոսկայն Բ. Դռան անշուշտ ընդիմութիւն ցոյց կը տայ, առարկելով, թէ ինչ որ հեշտ էր իրագործել Լիբանանում, դժւար կը լինի գլուխ բերել չորս և կամ թէ հինգ վիլայէթներում: Ասում են, թէ մի կայսերական յանձնակատար (կոմիտար) կը կարգւի բոլոր վիլայէթների մէջ ռէֆորմների իրագործման վերահսկելու պաշտօնով, և թէ Սուլթանը կը կարգէ նրան մի որոշ ժամանակով և պետութեանց հաւանութեամբ: Զգիտեմ, թէ որքան այդ միտքը հաճելի կը լինի այստեղի երեք դեպքաններին, բայց և այնպէս դա լուրջ քննութեան արժանի հարց է: Մի գերադոյն յանձնակատար նշանակելը, որ պարտաւոր լինէր պաշտպանել ընդհանրապէս կեանքն ու զոյքը, և մանաւանդ հայերինը, շատ օգտակար կը լինէր: Նա մերձաւոր յարաբերութիւն կ'ունենար վարչութեան հետ և կ'արգելէր կենարոնական կառավարութեան անգիտակ լինել և կամ թէ առ երես անտեղեակ այն ամեն բաներին, ինչ որ կատարւում է Հայաստանում: Նա յարաբերութիւն կ'ունենար և դեպքանների հետ:

Բայց որ ամենագլխաւորն է՝ նա հէնց իւր օգտի համար կ'աշխատէր՝ պետութեանց, իւր իսկ կառավարութեան և հայերի առջև բարի համբաւ վաստակել։ Նա կը լինէր Հայաստանի համար մի մշտական մինիստր՝ պատասխանատու և հաշւատու Սուլթանին, ում վեհապետի հպատակներն և կամ թէ պետութիւնները կարող էին բողոքել, եթէ նա անփոյթ գտնէր իւր պարտքի կատարման մասին։

Իմ նախորդ նամակներից մէկում գրել էի, թէ Սուլթանն անձամբ անտեղեակ է Հայաստանի հանգամանքներին։ Թիւրքիայի վարչական դրութիւնն այն սոստիճան քայքայուն է և կազմալուծ, որ տեղական պաշտօնատարներն ընդհանրապէս օրէնքին ներհակ և նոյն իսկ Բ. Դուան հրամաններին հակառակ են ընթանում։ Հերիք է յիշել, օրինակի համար, Ս. Գրքի և կամ ուրիշ վաւերական զորքերի վաճառման արգելումը նահանգներում։ Օրէնքը թոյլ է տալիս, որ կրօնական գրքերն ազատ շրջին, իւրաքանչիւր թոյլատրած գրքի վրայ պաշտօնական կնիք է դրւում, բայց և այնպէս դաւառական իշխանաւորը սառն-սառն ասում է, թէ թոյլ չի տալ այդ գրքերի վաճառումն ու տարածումը, և բոլոր օրէնքն ու կարգերը կամայօրէն է ոտնակոխ անում։ Հայ գրքերի վրայ ծանրացող արգելքը, նոյն իսկ այլակրօն վկաների ասութեամբ, այն աստիճան խիստ է, որ դաստիարակութեան գործը յառաջ տանելու ոչ մի հնար չէ մնացել, որովհետև ժողովուրդը վախենում է տանը գիրք պահել։ Ասելիքս այն է, որ իրերի այդ վատ վիճակն օրէնքի վատութիւնից չէ ծագում, այլ վարչութեան վատութիւնից, նահանգներում պատահող զեղծումների անյայտ մնալուց և նահանգապետների կատարեալ անհոգութիւնից այն մասին, թէ ի՞նչ կ'ասեն մայրաքաղաքում։ Եթէ մի յանձնակատար նշանակւի, որի պաշտօնը լինի վերահսկել հայոց գործերին, Բ. Դուռը կ'իմանայ, թէ որպիսի չարիք են կատարւում, և իսկոյն դարման կը գտնէ։ Ուստի եթէ պետութիւնները զանազան վիլայէթների միացման վրայ չսնդեն և կամ թէ գոյութիւն ունեցող վիլայէթների մէջ նահանգապետներ նշանակելու գործում վէտօի իրաւունք չվերապահեն,—գոնէ հարկ կը լինի լաւ կշռել յանձնակատարի պաշտօնը և ճիշդ որոշել դրա իրաւանց ու պարտուց սահմանը։

Կայ մի ուրիշ ռէֆորմ, որ արժանի է ուշադրութեան առնել-

լու, և անշուշտ կ'առնուի: Անուրանալի հարկը պահանջում է, որ հայոց երեք եկեղեցիները—մինը Հայաստանեայց եկեղեցին ազգի մեծամասնութեամբ, միւսը հայ կաթողիքականը և երրորդը՝ հայ բողոքականը, —հրաւիրեն վերահսկելու ուղիների գործադրութեան վրայ: Տաճկաստանի գործերին անտեղեակ մարդուն պէտք եմ համարում լուսաբանել այս խնդիրը: Առաջին երկու եկեղեցիները Կ. Պոլիս նստած պատրիարքների ենթակայ են: Բողոքականներն ևս մի եկեղեցական պետ կամ վէժիլ ունին, որ նմանապէս Կ. Պոլսումն է: Թիւրքն արգելում է քրիստոնեաներին միջամտել Իսլամ հպատակների արտօնութեանց և օրէնքի մէջ, սակայն թոյլ է տալիս եկեղեցական մարմիններին տնօրինել իրանց մասնաւոր կրօնական գործերն և առհասարակ քրիստոնէի վերաբերեալ կարգերը: Ամուսնութեան, գրա վաւերացման կամ լուծման, կտակների և ժառանգութեանց խնդիրները որոշում են իւրաքանչիւր եկեղեցու իշխանութեան ձեռքով՝ իւր յատուկ օրէնքի համաձայն: Դրա հետեանքն այն եղաւ, որ ամեն մի եկեղեցի մի կատարեալ կազմակերպութիւն ստացաւ: Անցեալ ժամանակի պատրիարքները իրօք էին, ինչպէս որ այժմեանները ի տեսականին են, իշխանաւոր անձինք, որոնք իրաւունք ունէին բողոք յայտնելու կառավարութեան իրանց համայնքի անդամներին հասած ամեն մի զրկանքի մասին: Այս վերջին տասնուվեց տարւայ ընթացքում մի յամառ ու յարատեւ ձգտումն կար ճնշելու նրանց և զրկելու ամեն իրաւունքներէր: Սրբազան Աշըղեան պատրիարքի կենաց պէմ եղած սպանութեան փորձի պատճառը, ասածներին նայելով, այն էր, որ նա ի դերեւ էր հանել իրեն ընծալած հաւատարմութիւնն և դաւաճան հանդիսացել ազգային իրաւանց: Այժմ իւրաքանչիւր հայ խոստովանում է, թէ ունի ջանքին ներկայ պատրիարքի մի այնպիսի մարդ, որ փախուստ չի տալ իւր ազգի իրաւունքները պաշտպանելու: Նա ակնածութեամբ ներկայացրեց Սուլթանին իւր զանգատները, խորապէս համոզւած լինելով, թէ հայ ազգի ցաւերը յայտնելիս՝ նա իւր սրբազան պարտքն էր կատարում:

Նա անդադար հաղորդակցութիւն ունի իւր եպիսկոպոսների ու վարդապետների հետ ամբողջ Թիւրքիայում, և նրանք ամեն բանի համար, որին կարելի է Կ. Պոլսից դարման հասցնել, զեկու-

ցումներ են տալիս նրան, իբրև իրանց հոգևոր պետին: Չնայելով թիւրքերի ամեն տեսակ ջան ու ճիգին տապալելու հայոց Սահմանադրութիւնն հոշւած հաստատութիւնը, — և զաւառական եպիսկոպոսների, վարդապետների ու քահանաների բանտարկութեամբ յարուցւած ահ ու ստրսափին և նամակների բռնւելուն, — այդ հաստատութիւնը դեռ կանգուն է և մի պատւական միջոց է, որով կարելի է իմաց տալ Բ. Ղռան, թէ ինչ են յատկապէս հայ ազգի կրած աղէտները: Եթէ այդ հաստատութիւնը կործանելու ձգտումներ եղած չլինէին այս վերջին տարիներում, այն ժամանակ Վազգանի ժողովը իւր պատրիարքով հանդերձ անտարակոյս կը զգացնէին Բ. Ղռան հայ ազգի տառապեալ վիճակն և թոյլ չէին տալ, որ իրերի ընթացքն անցեալ օգոստոսի և սեպտեմբերի դէպքերին յանգէր:

Այս պատճառով շատ ցանկալի է, որ Հայաստանեայց եկեղեցու արդի անւանական իրաւունքները պետութեանց հովանաւորութեան տակ դրւին և ըստ կարելոյն վերահաստատւին: Եկեղեցու պաշտօնեաները մի անգամ իրանց հանդիսաբար վաւերացւած իրաւունքներն իրօք վերստանալուց յետոյ՝ ձեռնհաս կը լինին անշուշտ միշտ յայտնել կառավարութեան և կամ թէ կաշսերական յանձնակատարին հայ ազգի ցաւերն և դարման պահանջել դոցա համար: Այդպիսով հայերի համար մի օգտաւէտ գործ արւած կը լինի: Նոքա հնար կ'ունենան կոչումն անել իրանց հոգևոր իշխաններին, որոնց լիովին հաւատում են, և նոցա միջնորդութեամբ կառավարութեան կամ թէ յանձնակատարի վերջնական որոշումն ստանալ իրանց վերաբերեալ խնդիրներում: Միւս կողմից՝ թիւրքերի օգուտն այն կը լինի, որ նոքա գործ կ'ունենան մի գոհ ու ջանասէր ազգի հետ, որ ուրիշ բան չէ ուզում, բայց միայն պաշտպանւած լինել իւր զբաղմանց մէջ և հաւատարիմ մնալ սուլթանին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՏՅՆԻՆԼԻՔ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

(Նամակ 'Կէջլի Նիւսի հրատարակին)։

Սեօր—Արդէն հասել ենք այն կէտին, երբ երեք շահակից պետութիւնները կարող են յայտնել Սուլթանին իրանց որոշումը Փոքր-Ասիայում մոցնելիք ռեֆորմների մասին։ Հաւանական է, որ նրանց առաջարկելու ռեֆորմները հետեւեալ ուրւագիծը կ'ունենան։ 1) Բաժանել Հայաստանը մի քանի վիլայէթների՝ իւրաքանչիւրը ջոկ վալիով և նահանգապետով։ 2) Իւրաքանչիւր վալին լինի մի արժանաւոր և ձեռնհաս անձն և նորան ստորագրեալ պաշտօնեաների մի երրորդ մասը լինին քրիստոնեաներից։ 3) Նշանակելի մի զերագոյն յանձնակատար՝ (կոմիսար) հանդերձ իշխանութեամբ վալիների վրայ, և թէ կարելի է՝ մի կոմիսիա 4. Պոլսում, բազկացած չորս մուսուլմաններից և չորս քրիստոնեաներից, որ օգնէր ներքին զործոց նախարարին վիլայէթների վարչութեան վրայ։ 4) Մի խառն ժանդարմի՝ կազմւած քրիստոնեաներից և մուսուլմաններից։ 5) Մի մշտական կոմիսիա՝ տեսչութիւն ունենալու բանտերի վրայ և հսկելու, որ ոչ մի կալանաւոր զուր տեղը չպահւի բանտերում։ 6) Մտցնել դատական ռեֆորմներ։ 7) Վարձատրել Սասունցոց իրանց նիւթական կորուստների համար (ո՛հ, ո՞վ կարող է փոխարինել նրանց սիրելիների կորուստը)։ Զեմ ուզում ասել, թէ այս կէտերից մէկը կամ միւսը կարելի չլինէր բաց թողնել և կամ վերաքննել, սակայն հաւատացած եմ, որ վերոյիշեալ պայմանները իրօք ներկայացնում են պետութեանց կողմից առաջարկելիք ռեֆորմների էական գծերը, որոնք եթէ իրագործւին, մեծապէս օգուած կը լինին ոչ միայն հայերը, հապա և մահմեդական ազգաբնակչութիւնը։

Սակայն անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ հետեւեալ բարեփոխումները. ա) որ զերագոյն յանձնակատարը լինի մի եւրոպացի (թերևս ամենից չարմար մի աւստրիացի) և նշանակէր մեծ պետութիւնների կողմից ազատ սուլթանի կամ Բ. Դուան գերահպողութիւնից։ բ) Որ բոլոր նորա ստորագրեալները լինին պատասխանատու նորան, այլ ոչ թէ սուլթանին կամ Բ. Դուան։ գ) Որ ժանդարմին լինի իրօք այնքան զօրեղ, որ կարողանայ պաշտպանել

հայերին քիւրդերի դէմ: Դ) Որ քիւրդերը զինաթափ արւին (սա
անհրաժեշտ պայման է՝ sine qua non, եթէ կամենում ենք, որ
Հայաստանի խաղաղութիւնը հաստատուն լինի): Սակայն գլխաւոր
պահանջելի կէտն այս է, որ մշտական վերահսկողութիւնը մեծ պե-
տութիւններին վերապահւի: Եթէ այդ բանը չանւի, ես վախե-
նում եմ, որ լոկ ծրագիր առաջարկելը և նոյն իսկ Թիւրքիայի
կողմից ընդունւիլը ոչ մի արժէք չի ունենալ: Թիւրքիան, ինչպէս
որ պատմութիւնը ցոյց է տւել, ճրքան և լինչպիսի խոստումներ
ասես՝ կը տայ, սակայն երբէք չի կատարիլ, մինչև որ նրան չստի-
պեն: Վերոյիշեալ կէտերից շատերը յիշւած են Թիւրքական օրէնքի
մէջ, սակայն անհրազոր չեն փնայել և անպէտք տաճկաբնակ
քրիստոնեաների համար: Եթէ սուլթանը չյօժարւի գերագոյն յանձ-
նակատար ճանաչել. եթէ մեծ պետութիւնները (կամ Մեծ-Բրիտա-
նիան) չուզենան վերահսկել այս կամ սոցանման ռէֆորմների իրա-
զորժման վրայ, այն ժամանակ Հայաստանի վերջին վիճակն առա-
ջինից էլ վատ կը լինի, և Անգլիան, որ առանձնապէս պատասխա-
նատու է հայերի՝ Բերլինի դաշնագրից ի վեր քաշած աղէտների
համար, ամբողջ աշխարհի ատելութեան և հայոց ազգի նշովքին
արժանի կը լինի: Յուսով եմ, որ մեր ներկայ կառավարութիւնը
յետ չի կանգնիլ իւր պարտքից, քաջ գիտենալով, որ այս հայկա-
կան խնդրում ամբողջ անգլիական ազգը նորա կողմն է՝ առանց
կուսակցութիւնների և կրօնների խտրութեան:

Ձեր և աշխո:

Չարլզ Շուէնն

ՍԷՆՏ ՋԵՅՄՍ ՀԱԼԻ ՄԵԾ ՄԻՏԻՆԳԸ ¹⁾

Միտինգին անձամբ մասնակցողներից կարեւորագոյնները

Մայիսի 7-ին երեկոյեան Սէնտ Ջէյմս Հալում հայ քրիստոնեաների
հալածանքի դէմ բողոքելու համար կայացած ազգային մեծ միտինգի

¹⁾ Այս մեծ և հազկական խնդրի համար ամենանշանաւոր ու պատ-
մական միտինգը, որ երկար ժամանակ առաջ ծանուցւած էր, տեղի ունե-
ցաւ մայիսի 7-ին (նոր տոմար) երեքշաբթի գիշեր, Սէնտ-Ջէյմս Հալ կոչ-
ւած սրահում, որը լանդոնի ամենամեծ սրահներից մէկն է. և սակայն,

Նախագահն էր Արգալլի դուքսը ¹⁾։ Ներկայ էին ի միջի այլոց Ուէստմինստերի դուքսը ²⁾, լորդ և լէդի Ռիբլէսդալ, Եօրկի արքեպիսկոպոսը, Հերֆորդի եպիսկոպոսը, սեօր Ռոբերտ Պիլ, Հերֆորդի աւագ երէցը, Շոտլանդիայի կառավարիչը, Լիւլլրպուլի լորդ Մայորը, Պարլ. անդ. միստր Ֆ. Ստէւընսըն, արժանապ. դոկտոր Կլիֆորդ, Սէնտ Ազաֆի եպիսկոպոսը, լէդի Հէնրի Սոմերսէտ, գերապ. Կանոն Մակ Կոլ, սեօր Ջոն Ռոբինզոն, Էդինբուրգի ներկայացուցիչ աւագ լորդը, գերապ. Կանոն Ուիլքերֆորս, սեօր Ջոն Կէնէուէյ, Պարլ. անդ. սեօր Ջէմս Զոյսի, Պարլ. անդամ միստր Հերբերտ Պոլ, Պարլ. անդ. սեօր Ջորջ Սիտուէլ, պրոֆեսսոր Ջորջ Ազամ Սմիթ, պրոֆես. Ազար Բիտ, լորդ Ստէնմոր, Գրահամստոնի և Սինգապուրի եպիսկոպոսը. Պարլ. անդ. Ծովակալ Ֆիլդ, Պարլ. անդ.

նա չկարողացաւ պարունակել իւր մէջ բոլոր ցանկացողներին, այնքան մեծ էր բազմութիւնը։ Ժողովը բացւեց երեկոյեան 7 ժամ 30 րոպէին։ Նախագահի սեղանի ծածկոցը նւիրած էր Լոնդոնի հալ տիկինների կողմից և կրում էր ոսկեթելերով ասեղնադորձած A (աշխինքն Արմենիա) տաւը և մի արքայական թագ։ Ժողովականների մէջն էին նաև երեք տասունցիներ՝ մի կին և երկու տղամարդ, որոնք իրանց ուղեկից պ. Բագլատ Ս. Ասլանի հետ՝ արդէն զանապաւն քաղաքներում իրանց ճանաչել են տաւ։ Միտինգի նկարագիրը վերցրած ենք Գէլի Նիւս-ից 8 մալիսի։ Ծան. Ա. Ա.

¹⁾ Արգալլ դքսական տիտղոսն է շոտլանդական Կամպբէլ գերդաստանի։ Այս մէկը, Ջորջ Ջոն Գուգլաս Կամպբէլ, դուքս Արգալլ ծնւած է 30 ապրիլի 1823 թ. ուրեմն ալժմ 72 տարեկան է. նա բրիտանական պետական անձն է. եղած է անդամ Արերդլինի (1852-ին) և Պալմերստոնի (1855 և 1859) մինիստրութիւններին. 1868—74-իս պետական քարտուղար (մինիստր) էր Հնդկաստանի համար, 1880-ին պետական մեծ կնիքի պահապանն էր, 1881-ին լեւա քաշւեց իրլանդական հողալին օրէնքի պատճառով. լալանի է նաև որպէս գրող և նպաստող գիտութեան Նորա անդրանիկ որդին, Ջոն Ջորջ Էդուարդ Հենրի Գուգլաս Սոթերլանդ, մարքիզ Լորնի, ծնւած 1815-ին, ամուսնացած է 1871-ին Լուիզաի հետ (ծնւած 1848-ին), որ դուստրն է Անգլիայի Վիկտորիա թագուհու. եղած է 1878—93 թթ-ին ընդհանուր կառավարիչ Կանադայի։ Ծան. Ա. Ա.

²⁾ Ուէսմինստերի դուքսը ճանաչւած է որպէս Անգլիայի ամենամեծ հարուստը. ներկայ միտինգի համար եղած ծախքը նա իւր վրայ էր վերցրել։

Ծան. Ա. Ա.

միտոր Զաննինդ, Պարլ. անդ. միտար Արչ, Պարլ. անդ. միտար
Էնսուօրթ, զոկտոր Մարտինօ, Պարլ. անդ. Զոն Լէնգ, լէպի
Ֆրիդերիկ Կաւէնդիշ, ծայրագոյն վարդապետ Պարոնեան, Կանոն
Սկոտ Հոլլանդ, Էլիի աւագ երէցը, գերապ. Ու. Կոկչոտ, գերապ. Զ.
Ուիլիամս, գերապ. զոկտոր Նիւհամ Հոլ, Զեստրի Մայօրը և այլք:

Նամակներով մասնակցողներ

Անգլիացի ամեն կողմերից միտինգի նպատակին ջերմ համակ-
րութիւն յայտնող նամակներ էին ստացւած, և դոցա հեղինակ-
ներն են Եօրկի, Արժագի, Դուբլինի և Կէշէլի արքեպիսկոպոսները,
Պորտլանդի դուքսը, մարքիզ Օրմոնդ, լորդ Ուինշիլչին, լորդ Գոս-
ֆորդ, լորդ Պոլուօրթ, լորդ Օւերտուն, վիկոնտ Հալիֆաքս,
եպիսկոպոսներ՝ Զիչեստրի Բիպոնի, Ուէկֆիլդի, Զեստրի, Բոչեստրի,
Տրուրօի, Սոդորի և Մէնի, Դերբիի, Դոււրի, Լէյչեստրի, Դոունի,
Կոնտորի և Դրոմմորի, Դէրբի և Բաֆօի, Քիլդարի և Լէյլինի,
Կիւալօի, Կիլֆենորի, Կլոնֆերաի և Կիլմազգուաչի, Գրէսգոյի
և Գալլօուէի, Արքեպիսի և Օրկնէյի, Արգայլի և Կղզիների, Սին-
գապուրի և Սարաուակի, Անտիգուաչի, Հորնպի եպիսկոպոսը, Բրոմ-
բի եպիսկոպոսը, Արքեպիսի համալսարանի պրինսիպալ Դոնալդսընը,
Շոտլանդ/ացի ազատ եկեղեցու կառավարիչը, Անգլիացի պրեսբի-
թերեան եկեղեցու կառավարիչը, Բապտիստների միութեան նախա-
գահը, Էդինբուրգի համալսարանի նախագահը, Մէդլան Կոլլէջի
նախագահը—Օքսֆորդ, Դոունինգ Կոլլէջի տեսուչը—Կէմբրիջ, գե-
ներալ Բուսը, լորդ Նորթբուրն, Պարլ. անդ. լորդ Ստէնլի, լորդ
Թէյնհամ, լորդ Բրասէյ, լորդ Կորիջ, լորդ Էդմունդ Ֆիցմորիս,
Մանչեստրի լորդ Մայօրը, մայորներ (քաղաքապետներ)՝ Արե-
րալոնի, Արինգդոնի, Բերնալէյի, Բիուզլէյի, Բրիջուատերի,
Բրայհաուզի, Բիւրի սէնտ Էդմունդսի, Կալնի, Կարդիֆի, Կարնար-
վոնի, Զեստրի, Քրիստոգուրչի, Կօչեստրի, Կովենտրիի, Գրիուի, Դիլի
Դէվլնպորտի, Դրոյտուիչի, Էլլէսի, Փաւերչէմի, Գրիտ Եարմոթի,
Դլալընբերիի, Գրիտ Տորինգուրնի, Հաւերֆորդի, Հէնլէյոն Թեմզի,
Հայ Ուիլիամի, Հայգամ Զերերսի, Իլկեստընի, Լենկտընի, Լաու-
սեստընի, Լինկոլնի, Լիմինգուրնի, Մայոստընի Մալմեսբերիի, Մալ-
բուրուի, Միդլսքերուի, Նիւկէստլ-օն-Թինի, Նորթ Համպտընի,

Օսէտտի, Ոքսֆորդի, Պուլթֆրակտի, Րէյգէտի, Րոզդէլի, Րոմանէյի, Րիպոնի, Սալֆորդի, Շէֆիլդի, Սուլթ Մոլանի, Ստոկտըն-օն-թէլի, Ստրաֆֆորդ-ուպոն-Ավոնի, Սիւդբերիի, Տամուոլթի, Տրուօրի, Ուստերֆորդի, Ուիլտընի, Ուինչեստրի և Ուինչզորի մայօրները, Գլասգօուի, Դունգիի և Էլզինի աւագ լորդերը, Էրէչինի Կրոմարտիի, Կրայլի, Այրգլիի, Դորնոկի, Դուլմ Հարօնի, Դիզաքտի, Դունֆերլայնի, Ֆորֆարի, Համիլտընի, Ջէդբուրգի, Ինվերարիի, Կիրկուալի, Կիլմարնոկի, Լաուդէրի, Լայթի Նորթ Բերուիկի, Պիրլէսի, Տէնի ու Սէնտ Անդրիւսի կրովոստները. Արմադի, Բանգորի, Կէնսէրբերիի, Կլոյնի, Դէրրիի, Դուրհամի, Էլիի, Ֆէրնսի, Հէրֆորդի, Լիմէրիկի, Լինկոլնի, Մանչեստրի, Օսորի, Տուէմի, Ուէլսի և Ուիսչեստրի աւագ երէնները. Պարլամէնտի ազատամիտ անդամներից աւելի քան հարիւր հոգի. Պարլ. անդ. միտար Ջոն Այրդ, Պարլ. անդ. սեօր Չայլզ Դէլրայլ, Պարլ. անդ. միտար Հ. Պլենկէտ. Ման Ֆելդ Կոլլէջի պրինսիպէլ Ֆէրբայընը—Ոքսֆորդ, Ուինչեստրի վերատեսուչ գերապ. Ու. Ֆէրոնը, Հովարդէնի ըէկտոր գերապ. Ստէֆըն Գլադստընը: Բաժանուում էր մի տպած թերթ, ուր յիշատակած էին հազարից աւելի անգլիական և Նոնկոնֆորմիստ հոգևորականների անուններ, որոնք նմանապէս համակրութեան նամակներ էին առաքած:

Կարգադրիչ կոմիտէի անդամ միտար Ատկինն ասաց, թէ համակրութիւն և շնորհալութիւն յայտնող նամակներ ստացւած են նաև սեօր Ջոն Սիմոնից (հաւանութիւն) և Եւրոպայի ու Ասիայի բազմաթիւ հայ դաշութներից: Հետեւեալ նամակն ուղարկել է միտար Գլադստընը: (Ելացուցիչ և երկարատև ծափահարութիւններ):

Գլադստոնի նամակի ընթերցումը

Հովարդէն Կէստլ, Չիստր, 5 մալիսի, 1895 թ.

Իմ սիրելի Արգայլի դուքս,—Յուսով եմ, որ այս միտինգը, որին դուք արիաբար յանձն էք առել նախագահելու, դրա հաւաքելուն պատճառ տուող մեծակշիռ դատին համապատասխան արդիւնք կ'ունենայ:

Իմ փափագս է ամբողջ աշխարհի խաղաղութիւն և անդորրութիւն, և մեծ վշտով եմ տեսնում այժմ,—երբ Հայաստանում

գործւած խայտառակ չարիքները այլ ևս չի կարելի կասկածելի համարել,—որ Քիւրքիայի անմիտ կառավարութիւնը ասես թէ վնասել է ամեն բան անել, ինչ որ կարող է իւր իսկ կործանումը յառաջ բերելու:

Պէտք էր յուսալ, թէ Բոլղարիայի 1876 թ. նախճիրները՝ այն ծանրակշիռ հետեանքներով հանդերձ, որ նոքա ունեցան Քիւրքիայի համար, կ'արգելէին նրան վերակրկնել այն և զույգ ատելի վատթար ոճիրները Հայաստանում:

Ամբողջ Եւրոպայի պարտքն է այլ ևս հաւատ չընծացել լոկ խօսքերին, այլ ազդու միջոցներով առաջն առնել այդ տեսակ զարհուրելի ոճիրների կրկնութեան: Այդ պարտքը կարծեմ պարզ է: Ես վստահ եմ, որ Մեծ Բրիտանիան իւր պարտքից յետ չի կանգնիլ, և հաւաստի եմ նմանապէս, թէ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը նրան հզօրապէս կ'աջակցեն: Եթէ ուրիշ մեծ պետութիւնները ձեռնպահ մնան, իրանց միայն պէտք կը լինի ափսոսալ:

Զեմ ուզում ձանձրացնել ձեզ շատ խօսքերով, սակայն չեմ էլ կարող չարտայայտել իմ ջերմ համակրութիւնը և իմ յոյսը, որ, դուցէ բարոյական, իսկ եթէ ոչ՝ ուրիշ միջոցներ բանեցնելով հնարաւոր լինի արգելելու սուլթանին և նրա խորհրդականներին՝ նորից այդպիսի անարգ գործեր կատարել ասպագայում:

Մնամ, սիրելի դուքս, միշտ ձեր

Ու. Լ. Գլադստոն:

(Որոտագին ծափահարութիւններ):

Միտինգի Նախագահ Արգայլի դքսի մեծ ծառը

ա. Գլադստոնի նամակի տեղում

Նախագահը, որին սիրով ընդունեցին, ասաց.—Գերապատիւ սրբազան հայրեր, իմ լորդեր, լէդիներ և ջէնտլմէններ—ստիպւած եմ անձիս վերաբերեալ մի համառօտ բացատրութեամբ սկսել ասելիքս: Դեռ նոր ազատուած լինելով մի ծանր հիւանդութիւնից, այն էլ ոչ լիովին, ես իսպառ անկարող եմ երկար կառավարել այս բազմամարդ միտինգը, և մի քանի խոսք ասելուց յետոյ, որ անհրա-

ժեշտ եմ համարում ուղղել ձեզ, ստիպւած կը լինիմ յետ քաշ-
ւել: Այսպիսի հանգամանքներում հարկաւ աւելի լաւ կը լինէր,
որ ես նախադահի պաշտօն յանձն չառնէի. սակայն երբ այս միտինգի
կարգադրիչները միաբերան օգտաւէտ գտան, որ յանձն առնեմ, ես
սրբազան պարտք համարեցի հետեւել նոցա հրաւերին: (Հաւա-
նուած թիւն:) Դուք լսեցիք միտոր Գլխադատոնի ինձ ուղղած նշա-
նաւոր նամակը: (Հաւանուած թիւն): Բաւական է ասել իմ կողմից,
թէ ես այդ նամակի ամեն մի բառին համամիտ եմ: Միւսնոցն ժա-
մանակ պարտաւոր եմ յայտնել պատկառելի միտինգիդ, թէ
այդ նամակը գրւած է առանց որ և է յառաջակալ բանակցութեան
նրա և իմ միջև, թէ ես ընդունել եմ այս միտինգին նախադա-
հելու պաշտօնը առանց որ և է բան յայտնելու նրան այդ մասին,
և թէ ես ոչինչ չգիտէի նրա զգացմունքների վերաբերմամբ, բացի
այն, ինչ որ քաջ գիտէի, նրան վաղուց ճանաչելով: (Լսեցէք,
լսեցէք): Ուստի երբ ես ասում եմ, թէ լիովին ձայնակցում եմ
նրա նամակի ամեն մի բառին, դրանով ուզում եմ հաղորդել ձեզ,
թէ նա արտայայտում է միւսնոցն համոզմունքը, ինչ որ ես ինքս
կազմել եմ հայկական խնդրի քննութեան քայլ առ քայլ հետեւելիս:
Սակայն, տիկիներ և պարոններ, միտոր Գլխադատոնի գրութիւնը
պարունակում է իւր մէջ մի էական կէտ, որի մասին և կը ցանկացի
խօսել այսօր: Նա ասում է, թէ Վամբոյջ Եւրոպայի պարտաւո-
րութիւնը բաւական պարզ է,—այդ է՝ չշտառնալ լոկ խօսքերով,
այլ ազդու միջոցներով առաջն առնել զարհուրելի ոճիրների կրկ-
նութեան: (Հաւանուած թիւն): Եւրոպայի պարտքը բացայայտ է,
ասում է նա: Այո, տիկիներ և պարոններ, բաւական բացայայտ է
թւում ձեզ և ինձ, և բացայայտ անգլիական ազգի ահագին մեծա-
մասնութեան: Ո՞վ կարող է կարգաւ այս պատերի վրայ խոշոր տառերով
գրւած խօսքերը ¹⁾ և չզգալ այդ պարտքը: (Լսեցէք, լսեցէք):

¹⁾ Սրահի աջ կողմի պատի վրայ մի մեծ դրօշակ կար, որի վրայ
խոշոր տառերով գրւած էր «Բերլինի դաշնագրի 61-րդ խօսքը», խոկ բեմի
առջև նոյն կերպ գրւած էր հետեւեալը՝ «Հալեքը պահանջում են իրանց
հայրենիքի մէջ խաղաղութեամբ ապրելու իրաւունքը»:

Սակայն, այս երկրում կայ մի կուսակցութիւն, չասեմ կուսակցութիւն այլ կան բազմաթիւ մարդիկ, որոնք լաւ չգիտեն, թէ ի՞նչ է մեր երկրի պատասխանատուութիւնը տաճկաց պետութեան մէջ կատարուող անգթութեանց նկատմամբ, և ես եկել եմ այստեղ միայն տպաւորելու ձեր մտքի մէջ իմ այն խոր համոզմունքը, թէ մենք, այս երկրի մարդիկս, անգլխացիքս, մենք իբրեւ ազգ ուղղակի պատասխանատու ենք թիւրքիայի վատթար վարչութեան համար: (Հաւանութիւն): Այո, տիկիներ իմ և պարոններ, գիտեմ որ շատերը կ'ասեն. «Դա մի շատ խիստ ենթադրութիւն է: Ի՞նչ հեղինակութիւն ունիք դուք այդպիսի ենթադրութիւն անելու: Այո, ես հեղինակութիւն չունիմ բռնի բռն առմամբ, բացի Փակտերի հեղինակութիւնից, և ես գալիս եմ որպէս վկայ այդ Փակտերի,—գալիս եմ աւելի իբրեւ վկայ, քան փաստաբան:

բ. Ղրիմի պատերազմի նպատակը

Սա կանգնած եմ այս երեկոյ ձեր առջև, տիկիներ և պարոններ, իբրեւ միակ վերջամնաց՝ իմ բարեկամ միտոր Գլադստոնի հետ—նա և ես ենք միայն Ղրիմի պատերազմին ձեռնամուխ եղող միևնույնութեան կաբինէտից երկու կենդանի մնացորդները—(Հաւանութիւն):—Եւ ես ուզում եմ ուղղել այդ պատերազմի նպատակի մասին շատ տարածւած մի կարծիք: Շատերը հաւատացած են—և ես դեռ նորեքս կարդացի մեր պարբերական հանդէսներում մի քանի ուսումնական անձերի զրւածքներ, որոնք պնդում են, թէ մենք Ղրիմի պատերազմը ձեռնարկեցինք միայն թիւրքերին և թիւրքաց պետութիւնը պաշտպանելու համար: Այդ կը նշանակէ ամենեւին չհասկանալ Ղրիմի պատերազմի նպատակը: Մեր նպատակը բնաւ թիւրքիան իբրեւ պետութիւն պաշտպանելը չէր: Մեր նպատակն էր պարտադիր անել Սերոպայի համար, որ ինչ էլ լինի թիւրքայի ճակատադիրը և կամ ապագան, —այդ ճակատադիրը և այդ ապագան Սերոպայի ձեռքում գտնւի, այլ ոչ թէ Խուսիայի ձեռքում: Այդ էր այն պարզ նպատակը, որի համար մենք մղեցինք Ղրիմի պատերազմը,—միակ նպատակը, որի համար անջքան բրիտանական արիւն թափւեց և անջքան բրիտանական զանձ սպառւեց: Բրիտանորութեան մէջ կային մի կամ երկու անդամներ—կար-

ծեօք միայն մի անգամ կար, և ոչ աւելի, և դա էր լորդ Պալ-
մերստոնը, — որ հաւատացած էր, թէ թիւրքիան կը վերածնուի
ես ինքս անձամբ ոչ մի վայրկեան ազդպիսի հաւատ չեմ ունեցել:
(Լսեցէք, լսեցէք): Ես միշտ զգացել եմ և ասել, թէ Ոսմա-
նեան պետութեան մէջ ապականութեան աշնպիսի խորարմատ պատ-
ճառներ կան, որ դոցա մէջտեղից բառնալու ջանք պնելը մի անոյս
բան կը լինէր: Այդ հանդամանքը կապ չունէր մեր առջև դրած
խնդրի հետ: Մենք միտք չունէինք որոշել, թէ ի՞նչ կը լինի թիւր-
քիայի ապագայ վիճակը, այլ մեր նպատակն էր այն սկզբունքը
հաստատել, որ թիւրքիայի ճակատագիրը բոլոր եւրոպական ազգերի
ձեռքում լինի — (հաւանութիւն) — և յատկապէս որ Բ. Դրան
քրիստոնեայ հպատակների հովանաւորութիւնը միացեալ եւրոպայի
ձեռքում գտնուի, այլ ոչ թէ միայն Ռուսաստանի (հաւանութիւն):
Ես կը կարկամ ձեզ երեք համառօտ վաւերագիր, որոնք
բացայայտ կերպով կ'ապացուցանեն իմ խօսքերը Արիմի պատերադ-
մի նպատակի մասին: Ահա թէ ինչ էր ասում այն ժամանակեայ
կառավարութեան ղեկավար լորդ Աբերդինը. «Չնայելով շատերի
նպատաւոր կարծիքին, դժար է հաւատալ թիւրքիայի բարեփո-
ման: Իրաւ է, այս րոպէի ճնշման ներքոյ նա կ'արձակէ մի քանի
բարեմիտ հրովարտակներ, բայց դոքա խալաւ անհոգութեան
կը մատնւին, եթէ որ և է եւրոպական մինիստրի հսկողութեան
տակ չդրւին: Թիւրքիայի ամբողջ յօրինւածքը գլխովին յոռի և
տմարդի է: Չեմ կամենում յիշել Ս. Պետերբուրգում և կամ
Վիեննայում հնարւած հեքիաթները, այլ հիմնւում եմ նոյն ինքն
լորդ Ստրազֆորդի և մեր յատուկ հիւպատոսների զեկուցումների
վրայ, որոնք անօրէն հարստահարութեան և անգթութեան զարհու-
րիլի պատկերներ են յառաջ բերում: Արդեօք կարելի է դրանից էլ
աւելի պարզ լեզու բանեցնել: (հաւանութիւն): Այժմ ես մի
ուրիշ բանագէտ հեղինակութիւն կը խօսեցնեմ, և դա է լորդ Ռոս-
սելը, որ այն միջոցին արտաքին գործոց մինիստր էր և պատերազ-
մին վերաբերեալ բոլոր բանակցութիւնների գործադրող: Նա ասում
է. «Լորդ Աբերդինի մինիստրութիւնը թիւրքիայի անկախութիւնը
փութով պաշտպանելիս՝ զգում է, որ Ռուսաստանի ջոկ միջամտու-
թեանը դիմադրելու համար պարտաւոր է Բ. Դրան քրիստոնեայ

հպատակների ապահովութիւնը երաշխաւորող գրաւականներ ձեռք բերել, ուլքեր էլ լինէին այդ քրիստոնեաները—յուշադաւան թէ կաթոլիկ, բողոքական թէ ազգով թիւրք նորադարձներ: (Հաւանութիւն): Գալիս եմ այժմ երկրորդ վկային, որ ինքներդ էլ կ'ասէք, թէ մի երեւելի վկայ է:

Մեծ իշխանը ¹⁾),—այդպէս եմ ուզում անւանել նրան,— որ այն ժամանակ ամենից աւելի զահին մերձաւոր և սիրելի անձն էր և ամեն բան արդարեւ կիրթ և փիլիսոփայական մտքով էր դիտում, մի նամակ գրեց ի նպաստ այն գաղափարի, թէ փոխանակ Ռուսաստանի հովանաւորութեան՝ մի եւրոպական հովանաւորութիւն պէտք է կարգել Տաճկաստանի բոլոր քրիստոնէական ազգերի վրայ. Վերոպական հովանաւորութիւն՝ փոխանակ ռուսականի: (Լսեցէք, լսեցէք): Ուրիշ քաղաածներ չեմ ուզում կարդալ: Սոքա էլ արդէն բաւական են աւագողցանելու մեր միտքը, թէ մենք լոկ մեր օգտի համար չյարուցինք Ղրիմի պատերազմը, այլ գլուխ բերելու համար մեր յանձն առած պարտքը, այն է՝ պարտքը պաշտպանելու Թիւրքիայի քրիստոնեայ հպատակներին կեղեքումներից և հալածանքից: (Հաւանութիւն): Արդ պիտի խոստովանեմ, որ թէև այդ էր մեր նպատակը պատերազմը սկսելիս, սակայն երբոր հասանք խաղաղութեան, փոքր ինչ պարտազանց գանւեցանք: Մենք շատացանք այն ժամանակ Թուրքիայի լոկ խօսքերով ու խոստումներով, որ նա բնաւ չկատարեց: Պէտք է մտաբերել, որ Ղրիմի պատերազմին սկիզբ տուողը տաճիկական կառավարութեան գործած այս կամ այն չարիքը չէր: Թուրքիան բոլորովին անմեղ էր այդ բանում: Պատերազմը ծագեց Սիրիայի քրիստոնեաներին վերաբերեալ վէճերից: Մենք միջամտելու եղանք և թոյլ չուէինք Ռուսաստանին տէր կանգնել նոցա վրայ, և մերժեցինք այն դաշինքը, որ Ռուսաստանի բազկի տակ պիտի դնէր նոցա: Այն ժամանակ եւրոպական ազգերի շարքն ընդունեցինք Թուրքիան՝ առանց որ և է գրաւական ստանալու Թիւրքիայից, թէ նա մի խոհեմ ներքին վարչութիւն կը մտցնէ իւր սահմաններում: Ճշմարիտ է,—մեր պատասխանատու-

¹⁾ Անշուշտ ակնարկ Վիկտորիա թագուհու հանգուցեալ պրինց-ամուսին Ալբերտի վրայ:

Թիւնը չի ծագում զոր և է դաշնագրի խօսքերից, այլ ծագում է
այն գլխաւոր իրողութիւնից, որ մենք միջամուտ եղանք և փրկե-
ցինք Թիւրքիան Ռուսաստանի ձեռքով պարտելու և կործանելու
վտանգից: Թիւրքիայի նաւատորմի ջարդելուց յետոյ Թիւրքիան
միանգամայն Ռուսաստանի ձեռքն էր ընկած: (Լսեցէք, լսե-
ցէք): Մենք յանձն առինք մի պատասխանատուութիւն, որից խոյս
տալ չենք կարող: (Բարձրաձայն հաւանութիւն): Նոյն իսկ
եթէ մէջտեղը դաշնագրի ոչ մի տող էլ չլինէր, եթէ մի ակնարկ,
մի խոստումն անգամ մեզ արած անգամ չլինէին, դարձեալ մեր
պատասխանատուութիւնը ճիշտ միւնոյնը կը մնար: (Հաւանութիւն):
Դա յառաջ է եկել այն դիրքից և ընթացքից, որ մենք
բռնել էինք եւրոպական մեծ ճգնաժամին:

գ. 1876 թ.-ի առաջին պատերազմը

Գանք այժմ՝ 1876 թ. մեծ պատերազմին: Դրա պատճառը
յայտնապէս Տաճկաստանի գործած ոճիրներն էին: Բոլղարական գա-
ղանութիւնները զայրացրին Սերպան, Ռուսաստանը բնականաբար
ոտքի ելաւ և Տաճկաստանի քրիստոնեաների պաշտպանի դերն
ստանձնելով, պատերազմ յայանեց: Թիւրքիան արիաբար դիմադրե-
լուց յետոյ պարտութիւն կրեց, Ռուսիան Կ. Պոլսի դռների առջև
հարկադրեց Թիւրքերին ստորագրել Ս. Ստեփանոսի դաշինքը: Իրաւ
է, խորամանկ Թիւրքիան միայն Ռուսաստանի առջև պարտաւորեց
հովանաւորել քրիստոնեաներին, և եթէ Ռուսաստանը յաջողէր իւր
նպատակին հասնելու, նա մենակ իրաւունք կ'ունենար հովանաւո-
րութիւն հաստատելու Թիւրքիայի վրայ և կը ձգտէր ձեռք բերել
արևելքի ճոխ ու փառաւոր ժողովութիւնը: Այդ իսկ բողոքին
յառաջ եկաւ—չափեմ յանիրաւի—անգլիական կառավարութիւնը և
ասաց. «Դու չես ունենալ այդ դաշինքը: Ճշմարիտ է, դու չաղթե-
ցիր Թիւրքերին և կորզեցիր նոցա ձեռից դաշնագիրը, սակայն
մենք չենք կամենում թոյլ տալ քեզ վայելել այն, այլ ուզում ենք
խլիլ այն քո ձեռքից և հարկադրել Թիւրքերին՝ մեզ բոլորիս
տալ այն խոստումը, որ դու փափագում ես մենակ ինքդ ստանալ
նորանից: Այստեղ մենք դարձեալ փրկեցինք Թիւրքիան և տէրիք
նրան ապրելու ժամանակ, և եթէ ոչ մի գրաւոր պարտականութիւն

էլ չլինէր, արդէն միայն այդ հանգումանքը վերստին մեզ վրայ մի հանդիսաւոր պարտք էր դնում պաշտպանելու տաճկաբնակ քրիստոնեաներին: (Հաւանութիւն): Այնուհետեւ մենք ծալեցինք մեր ձեռքերն ու նստանք: Թիւրքիան աւել էր իւր խոստումը:

Դ. Թիւրքիայի պատճառները

Ինչպէս կատարեց նա իւր խոստումը: Թիւրքը ոչ մի ժամանակ իւր տւած խօսքը չի պահում, և ես ցաւելով պիտի ասեմ, որ մենք էլ քրիստոնեաների վերաբերմամբ մեր պարտքը չկատարեցինք: (Լսեցէք, լսեցէք): Ես պիտի շեշտեմ մի կարեւոր կէտ, այսինքն՝ որ մեր պատասխանատուութիւնը անլ ևս այն չէ, ինչ որ էր, այլ մեծապէս սաստկացել է: Երբ որ և է կառավարութիւն հաւատարիմ չէ մնում այդ տեսակ խոստումներին, այն ժամանակ նա հազարապատիկ վատթարացնում է գործերի վիճակը: (Լսեցէք, լսեցէք): Մի կողմից դուք յոյսեր էք տալիս տաճկաբնակ քրիստոնեաներին, թէ նոքա իրաւունք են ստացել ուրիշ ազգերից հովանաւորւած լինելու, որով նոքա փոքր թէ շատ խրոխտանում և գրգռւում են թիւրքերի դէմ: Միւս կողմից՝ դուք բոլորում էք թիւրքերի անհնարին ատելութիւնը իրանց քրիստոնեաների քայքայման դէմ: Թիւրքերն տրամադրւած են ասել հայերին. «Նոքա (եւրոպացիք) չեն խստնւիլ բանի մէջ»: Ինչպատ առէք, որ թիւրքերը շատ ծարպիկ ազգ են: Նոքա զիտեն, թէ ի՞նչ ասել է եւրոպացոց միջամտութիւնը: Լաւ գիտեն, որ միջազգային նախանձն էր, որ գրդեց եւրոպացոց միջամտել, և ասում են իրար. «Ինչ ուզում են թող խօսեն այդ արեւմտեան պետութիւնները, բայց նոքա չեն վստահանալ տապալել Օսմանեան տէրութիւնը: Նոքա իրար դուրս կը ջարդեն»: Մենք գրինք Թիւրքիայի վրայ որոշ պարտքեր, և հազար անգամ վատացրինք քրիստոնեաների վիճակը: Արդ մեր բացարձակ պարտքն է ձեռնամուկ լինել իրական և գործնական հովանաւորութեան, որ միայն և եթ կարող է բաւարարութիւն տալ: Ես չեմ եկել այս գիշեր որ և է կշտամբական խօսք ասելու այս կամ այն կառավարութեան—ոչ էլ ներկայ կամ նախորդ կառավարութեան,—սակայն այս խնդրի առթիւ գրւած և իմ կարդացած բազմաթիւ յանդիմանիչ տեարերի մէջ,—գորանից

շատերը վերին աստիճանի խելացի և ազդու են, բոլորն էլ վաւերացւած հեղինակաւոր վկաների համոզիչ կարծիքներով, — ես դժուարեւեմ եմ գտնել որ և է իրողութիւն, որ չարդարացւէր պատօնական դոկումէնտներով: Միակ բտնը այդ տետրի մէջ, որ ստիպում է ինձ իմ ազդի փոխարէն ամաչել, այն է, որ արտաքին գործոց մինիստրութիւնը մի քանի տարիներէից ի վեր սկսել է թագցնել այս խնդրին վերաբերեալ վկայութիւնները, — այսինքն դադարել է հրատարակել հիւպատոսների զեկուցագրերը: Այդ ընթացքը շատ բնական է Արտաքին գործոց մինիստրութեան կողմից, որովհետեւ արեւելեան խնդիրը մի կողմար է թէ մեր և թէ Եւրոպայի ամեն մի արտաքին գործոց մինիստրութեան համար: Նոքա հարկաւ ջանադիր են չցուգել այդ խնդիրը: Միտոր Գլադստոնը իւր նամակում ասում է. «Իմ միակ փափագն է՝ խաղաղութիւն և անդորրութիւն տեսնել բովանդակ աշխարհում», և ինձ թւում է, թէ Բրիտանիայի կառավարութեան բացարձակ պարտքն է ծանօթացնել անգլիական ազգը հարցին վերաբերեալ Ֆակտերի հետ (Մափահարութիւն): Բայց արեւք պատուհանները, բացէք դռները, և թողէք որ լոյս ներս շողայ: (Հաւանութիւն): Ինչ գործ էլ անելու լինիք կամ չլինիք՝ թող ազգը գիտենայ, թէ ինչ է իւր անելիքը, որի համար նա ինքն է պատասխանատուն թէ անհատօրէն և թէ հաւաքօրէն:

Ե. Կարող էր Անգլիան այլ չէրդ գործել

Նօշափում եմ վերջին կէտը, և դա հարկաւորում է ինձ վերադառնալ այն կէտին, որտեղից որ սկսել էի: Միտոր Գլադստոնը և ես վերջին կենդանի միացորդներն ենք այն Արիմեան մինիստրութեան — դրա անդամների թիւը կարծեօք տասնուհինգ էր այն միջոցին, բայց նոքա արդէն գնացել են վերջնական հաշիւ տալու, — հաշիւը այն գործի, որ անհրաժեշտ համարեցին կատարել Եւրոպայի մեծ ճգնաժամին: Ես սովոր եմ ստէպ աչքի անցնել անցեալը՝ տեսնելու համար, թէ արդեօք բանադրանքով կամ զղջումով պէտք է նայել մեր արարքի վրայ. — և կ'ասեմ, որ այն օրից ի վեր մեր դէմ յարուցւած մեղադրանքին հակառակ՝ ես չեմ կարող իմ արած քայլերիցս և ոչ մէկն ափսոսալ: (Հաւանութիւն): Ոմանք ասա-

ցին, թէ մենք կարող էինք Ղրիմի պատերազմի առաջն առնել, եթէ յետ կանչէինք լորդ Ստրադֆորդ օֆ Ուոլլիֆին, և կամ թէ՛ պատերազմը կը խափանւէր, եթէ մենք այսինչ կամ այն ինչ բանը և կամ թէ մի ուրիշ բան անէինք: Այո, զիցուք թէ կարողանայինք պատերազմից խուսափել, բայց արդեօք ինչ միջոցով ու գնով: Մեզ չէր մնալ ուրիշ բան անել, բայց եթէ մի կողմ քաշւել և թոյլ տալ Ռուսաստանին յառաջ տանել իւր գործը, յաղթանակ ձեռք բերել և իւր բացառական իրաւունքը հաստատել Օսմանեան պետութեան ոստանի վրայ.—ի հարկէ անց միջոցներով հնար կը լինէր պատերազմի առաջն առնել: Սակայն մենք չէինք կարող այդպէս ընթանալ: Անգլիական ազգը թոյլ չէր տալ մեզ այդպէս վարւելու: (Հաւանուած իւր): Այս երեկոյ ես պատիւ ունիմ խօսելու շատերի առջև, որոնք դեռ չէին էլ ծնւած քառասունհինգ տարի առաջ—շատերի առջև, որոնք դեռ մանուկ էին այն միջոցին, և գուցէ շատ քիչերը գտնւին այս սրահում, որոնք յիշելիս լինին մեծ դէպքի հանգամանքները: Այդ հանգամանքները տակաւին վառ են յիշողութեանս մէջ: (Հաւանուած իւր): Եւ ասելիքս այս է, տիկիներ և պարոններ, որ մենք դէպի պատերազմ չգրդեցինք մեր ազգը, այլ դա մեզ ստիպեց կուրս դառնալ: (Հաւանուած իւր): Անգլիան ոչ մի ժառանգող չի սկսել մի պատերազմ, որին ազգը անաստիճան ջերմ համակրէր, և դա մեզ հողմահալած յարդի նման կը քշէր, եթէ փորձէինք դիմադրել նորան: (Հաւանուած իւր): Մեր պարտքն էր հնար եղածին չափ յետաձգել պատերազմը և ձեռք բերել Ռուսաստանից մի քանի զիջումներ, որպէս զինա արևելեան Եւրոպայի միակ ժառանգն և դէպքերի գերագոյն տնօրէնը չդառնար: Սակայն մենք չկարողացանք յորդորել նրան՝ յետ առնել լեզւի մի քանի դարձածներ, և յետս կոչել Թիւրքիայից պահանջած դաշինքը, որով նա անշուշտ Արևելքի տէրը պիտի դառնար: Ումանք կասեն, թողէք որ Ռուսիան տիրանայ Արևելքին: Այդ սկզբունքին ես չեմ կարող հետևել, ես չեմ կարծում, որ անգլիական ազգը դորան համակրէ: (Հաւանուած իւր):

զ. Անշնայան յեշտայինք

Պատմեմ ձեզ մի մասնաւոր դէպք իմ կեանքից: Իմ պատուական բարեկամ Զոն Բրայտը, որ Արիմի պատերազմին և դորա հիմքը կազմող քաղաքականութեան սակաւաթիւ հակառակորդներին մէկն էր, մի օր ասած է լինում—Պարլամէնտում թէ ուրիշ տեղ՝ չեմ յիշում,—թէ այն ժամանակաւ կառավարութեան ղեկավար լորդ Աբերդինը շատ ցաւ է յայտնել նորան, որ ինքը կուսակից է եղել Արիմի պատերազմին: Անտաքակոյս Զոն Բրայտի ասածը ճշմարիտ է. սակայն պատմեմ ձեզ, թէ ինչ պատահեց իմ և լորդ Աբերդինի միջև: Նրա մահւանից փոքր ինչ առաջ ես ասացի նրան, «Իմ սիրելի լորդ Աբերդին, ես լիովին հասկանում եմ ձեր արտայայտած զգացմունքը, բայց և վստահանում եմ մի հարց առաջարկել ձեզ: Յետ նայելով մեր երկուսիս միասին արած գործերի վրայ, արդեօք կարող էք ցոյց տալ զէթ մի քայլ, որ հնար ունենայինք այն միջոցին չանելու կամ ցոյց տալ մի բան, որ պէտք էր անել պատերազմի առաջն առնելու համար, և չարինք»: Լորդ Աբերդինը պատասխանեց. «Ոչ, չեմ կարող»: «Ուրեմն, իմ սիրելի լորդ Աբերդին», ասացի ես, «ձեր զգոյցով կարելի է ակադեմիական անւանել, որ բոլորս էլ զգում ենք առհասարակ պատերազմի սարսափները յիշելիս. բայց դժբա անխուսափելի էին մեր այն ժամանակաւ պայմաններում: Եթէ չէք կարող մեր արածի մէջ որ և է սխալական քայլ ցոյց տալ, հետևաբար որքան էլ դուք ավստաք դորան, դարձեալ տեղիք չունիք ինքներդ ձեզ կշտամբելու»:

Զոն Բրայտն այնպէս չէր զրել իւր հարցը լորդ Աբերդինի առջև, ինչպէս որ ես դրի կամ ուղղեցի. բայց լորդի պատասխանից երևում է, որ նա, ի սրտէ ցաւելով հանդերձ պատերազմը անհրաժեշտ անող հանգամանքների վրայ, ամենևին առիթ չունէր ապաշաւելու իւր արած քայլը: Մեծ և դառն է իմ վիշտը, որ զգում եմ մտածելիս, թէ այս խնդրում այն ժամանակ ինձ հետ գործող բոլոր անձերը արդէն մեռած են և մեկնած: Յիշում եմ այն ժամանակը և ասում—եւ չեմ տեսնում, որ մենք արած լինէինք այդ միջոցին որևէ քայլ, որ կարող լինէինք չգործել, և հաստատած լինէինք որևէ սկզբունք, որ արդար և իրաւացի չլինէր (չա-

ւանուած թիւն): Մտաբերում եմ զափնեպսակ բանաստեղծի սրտաշարժ խօսքերը—«Նկաւ տրտմագին չիշատակը, ծաղիկ հասակիս տարեգիրքը ձեռին բռնած»: Այո, ջէնսլմէներ, այդ տարեգրքում սիրով գրւած են շատ բաներ, որոնցից մենք զրկւել ենք, ակահաւոր անձեր, որոնց հետ միասին գործել եմ և որոնք չկան այլ ևս. բայց նոցա չիշատակը պանծալի է, և ես անարգած կը լինէի այդ սուրբ չիշատակը, եթէ կեանքիս վերջին րոպէին չչիշեցնէի անգլիական ազգին այն ահագին պատասխանատուութիւնը, որ նա յանձն առաւ մեզ հետ միասին և ստիպեց մեզ՝ իւր վրայ դնել: (Մափահարութիւններ):

Արգայի դուքսը, որի բժիշկն եկել էր միտինգ զգուշացնելու նրան, իւր ճառն աւարտելուց փոքր ինչ յետոյ թողաւ դահլիճը ընդհանուր ծափահարութիւններ ստանալով, և նախագահի աթոռը բազմեց Ուէստմինստրի դուքսը:

(Վերջը չաջորդ Ռե-ում):

ՄՈՍԿԻԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

Ամեն հասարակութիւն, ամեն ժամանակ և ամեն երկրում նոր սերնդի վերաջ դնում է իւր չառաջդիմութեան չոյսը. հինը իւր անելիքը արել է, թող նորը գաջ և իւր բարիքը բերի հասարակութեան: Սա մի քաղաքական չոյս է, որ նոյնքան բնական է հասարակութեան համար՝ առանց գալիք սերնդի վերաջ, որքան և, տխուր ու միջին օրերից չետոյ սպասելը պաշտօն արեգակի՝ բնական է ամեն մի մարդու համար:

Բայց այդ չոյսը աւելի հիմնված է մարդկութեան չատուկ լաւատեսական զգացմունքների վերաջ, որ կարող են չուսալիս լինել, քան սառնասիրտ և անաչառ ուսումնասիրութեան վերաջ, որ, թէև նոյնպէս սխալական է, աչնու ամենաչնիւ վերջինս աւելի շանսեր ունի արդարանալու, քան լոկ զգացմունքի վերաջ հիմնված չոյսը:

Ձեռնարկելով գրել այս չողաժը, ես կամենում եմ ներկայացնել հասարակութեան Մոսկւայի արդի հայ ուսանողութեան պատկերը, որքան ես կարողացել եմ հասկանալ ուսանողութեանս երկար տարիների ընթացքում, և ցոյց տալ, թէ ինչ կարելի է սպասել նորանից:

Ուսանողութեան նկարագիրը տալու համար ես հարկաւոր եմ համարում բաժանել նորանս երկու կարգի՝ գաղափարական և ոչ-գաղափարական: Ոչ-գաղափարական ասելով ես հասկանում եմ աչնալիս ուսանողներ, որոնք չունին աւտրուխտական (այլասիրական) ձգտումներ, որոնք չեն կապում իրանց զգացմունքները հասարակական զգացմունքների հետ և որոնք չեն որոնում իրանց շահերը համաչնական շահերի մէջ: Ուրեմն հակառակ կարգի ուսանողները կը լինեն գաղափարական:

Ես կը սկսեմ նկարագրութիւնս ոչ-գաղափարական ուսանողներից, բաժանելով նրանց երկու տիպի:

Առաջին տիպի ուսանողի համար բարձրագոյն զպրօցը մի հիմնարկ կուլիւն է, որ տալիս է լաչն միջոց. ձեռք բերելու հասարակական որոյ դիրք իւր արտօնութիւններով, լոկ ուսանողական զգեստը—մի հագուստ,

որ պիտի զարդարէ նրա մարմինը: Բարձրաքաղ ուսումը չէ զարգացնում նրա ինքը և չէ ազնւացնում նրա հոգին: Նա կարեւորութիւն չէ զգում լսել դասախօսութիւններ, կարդալ գրքեր, լրագիրներ: Նա հարցասիրութիւնից զուրկ է: Այդ տիպի ուսանողին դուք չաճախ կը պատահէք զիմասկահանդէսներում, նւագահանդէսներում, պարերեկութիւններում—ուսանողական տօնադրեստով, թուրը կողքին, սպիտակ ձեռնոցներով, մաքուր, սրած, օժւած, մէջքը ուղիղ, զլուխը բարձր, ժպիտը երեսին: Ինչ է անում նա տանը: Տանը առհասարակ նա չէ նստում: Նա և իւր ընկերները հաւաքւում են մի տեղ թուղթ խաղալու. կամ գնում են մի ընտանիք պարելու և ուրախ ժամանակ անցկացնելու: Նա հայերէն չգիտէ. խօսում է ռուսերէն, կամ վրացերէն, փոքր ինչ գիտէ և ֆրանսերէն: Ոչ մի հասարակական գործ կամ խնդիր նրան չէ հետաքրքրում: Ընի դա հալկական, թէ ալլազգի: Դէպի կանանց նա վերաբերում է Դոն-ժուանի տեսակէտից: Այս տիպի ուսանողներ շատ են պատահում և ալլազգի ուսանողների մէջ: Այս տեսակի ուսանողների ամենամեծ կոնտինգենտը կազմում են հարուստ և իրաւաքանական բաժնի ուսանողներ: Նա բնազդամբ ընտրել է աշխարհի մասնագիտութիւն, որը պահանջում է ուժերի ամենաքիչ գործադրութիւն: Իեռ. գիմնազիալում դրա պարապմունքները թեթեւացնում էր ռեպետիտորը, աչնպէս որ նա սովոր չէ մեծ աշխատանքի:

Ինչ կարող է սպասել դորանից հասարակութիւնը: Նա ապրել է իւր համար, ապրում է իւր համար և ապրելու է իւր համար: Նրա ներկան ապահովում է հօր կարողութիւնը, իսկ ապագան գարձեալ հօր կարողութիւնը պիտի պրտեկցիան: Մարգարէ չպէտք է լինել դրա գալիք օրերը նախատեսելու համար՝ բարձր պաշտօն և հարուստ հարանցու:

Նրկորդ տիպի ուսանողները կազմում են ուսանողութեան ամենամեծ մասը:

Նա բարեխղճաբար չաճախում է իւր դասախօսութիւնները, կատարում է գործնական պարապմունքները: Տանը նույնպէս նա զբաղւած է իւր գործերով: Առհասարակ նա կատարում է միաջն աշն, ինչ որ պահանջում է նորանից համալսարանում և ինչ որ նա ստիպւած է անել իւր հանգամանքների շնորհիւ—դասեր տալ, արտագրել և ալլն:

Նրբեմն նա, բացի իւր անմիջական պարապմունքներից, զբաղւում է ուրիշ գործերով, կարդում է գրքեր, հետաքրքրւում է աշն խնդիրներով, ինչ խնդիրներով հետաքրքրւում են նրա շրջապատող ընկերները: Բայց ալլ հետաքրքրութիւնը չարտու չէ. նա շարունակւում է, քանի որ նա ալլ չըջանում է, և ընդհատւում է, երբ նա դուրս է գալիս ալլ չըջանից: Նա անտարբեր է դէպի հասարակական հարցերը և ենթարկւած է մթնոլորդի ազդեցութեան: Նա թեթեւ կերպով կը հետաքրքրւէ և հասարակական հարցերով, քանի որ ուսանող է և ընդհանուր ուսանողական մթնո-

լորդը համապատասխան է, բայց, հենց որ հեռացաւ ուսանողական կեանքից՝ կենսական հոգսերը մոռացնել են տալիս ընդհանուր խնդիրները և նա շարունակում է պարապել իւր անմիջական ցործերով: Նա հայերէն գիտէ, եթէ հաշիսոս գաւառից է, և խօսում է ոչ թէ գրականական լեզուով, այլ իւր ծննդավայրի բառբառով, հայերէն չգիտէ, եթէ ոչ-հաշիսոս գաւառից է. կամ եթէ Թիֆլիզցի է՝ խօսում է վրացերէն, կամ ռուսերէն: Նա ուսանող ժամանակ աչքի չէ ընկնում, աչքի չէ ընկնում և կեանքի մէջ:

Հասարակութեան մէջ ալդ տիպի ուսանողի նշանակութիւնը սահմանափակում է միմիայն նրա բարձրագոյն կրթութեամբ: Եթէ լալտնի բարձրութեան վերաջ պահած քարը թաքուն ուժ է, որ կարող է փոխել շարժական ուժի, երբ լուսատուութիւնը մի բացարձակ ուժ է տգիտութեան հետ համեմատած,—բարձրագոյն կրթութիւն ստացած անհատն էլ մի անշարժ ուժ է (պոտենցիական էներգիա), որ բարեպատեհ հանգամանքներում կարող է վերլուծւել գործադրող ուժի (կենդանի կամ կենդանիական էներգիա): Ալդ տիպի անհատի հասարակական դերը կարող է համեմատւել անշարժ սեփականութեան հետ. տունը, եթէ բնակիչ ունի, օգուտ բերում է իւր տիրոջ, հակառակ դէպքում նա անօգուտ է:

Ուսանողութեան գաղափարական մասը կազմում է այն բաժինը, որը գոյն է տալիս լալտնի ժամանակի ամբողջ ուսանողութեան:

Նա ըմբռնում է իւր մէջ ժամանակի ոգին. նա ցաւում է այն ցաւերով, ինչ ցաւերով ցաւում է ժամանակակից հասարակութիւնը. նրա ուրախութիւններն էլ ալդ հասարակութեան ուրախութիւններն են: Նա ամենայն բարեխղճութեամբ պարապում է իւր մասնագիտութեամբ՝ թէ համալսարանում, լաճախելով դասախօսութիւնները և գործնական պարամունքները, թէ տանը կարդալով իւր մասնագիտութեանը վերաբերեալ գրքեր: Բայց մասնագիտութիւնը արգելք չէ լինում նրան հետաքրքրւել և ժամանակակից հայցերով և, ըստ կարելոյն, հետեւել նրանց ընթացքին և զարգացմանը:

Հասարակական ամեն մի խնդրի արձագանք է գտնում նրա մէջ և ալդտեղ ստանում է իւր լուծումը: Նա մտնում է կեանքի մէջ արդէն լալտնի չափով ծանօթ լինելով ժամանակակից հարցերի հետ, որովհետեւ նա հետեւել է նրանց դեռ ուսանողութեան ժամանակ:

Ուսանողութեան ալս մասի մէջ էլ աչքի է ընկնում երկու տիպ մէկը հաշիսոս, միւսը ոչ-հաշիսոս:

Նրկրորդը ծանօթանում է հաշիական կեանքի և նորան ալեկոծող հարցերի հետ ուսն պարբերական հրատարակութիւններից և բերանացի պատմութիւններից, հետևաբար նրա պաշարը ալս բանում շատ սահմանափակ է. մինչդեռ առաջինը, միջոց ունենալով տեղեկանալ անմիջական աղբիւրներից, հմուտ է հաշիական կեանքին վերաբերեալ հարցերում:

Հալերէն չիմացողները, թէև զգում են լեզւի կարեւորութիւնը, աճեալ ամենաչնչ աչք զգացմունքը աչնքան ուժեղ չէ որ ստիպէ նրանց սովորել լեզուն: Նրանք մանկութիւնից չեն սովորել հալերէնը, որովհետև նրանց ընտանիքում խօսել են ուսերեն, կամ վրացերէն: Հալոց ուսումնարաններում, կամ Լազարեան ճեմարանում չեն եղել: Գիմնազիականները և ուսանող ուսումնարանները, լաւտնի բուն է, նույնպէս չէին կարող սովորեցնել նրանց մայրենի լեզուն: Ուրեմն մնում է որ սեպհական ինիցիատիւով լրացնի աչք պակասը: Թէև տարեցտարի աւելանում է հալախօս ուսանողների թիւը, աճեալ ամենաչնչ հալերէն չիմացողները կազմում են ահազին մեծամասնութիւն: Ցանկալի է որ ուսանողները օգուէին ուսանողական ազատ ժամանակից, վաղօրօք սովորէին մայրենի լեզուն և աչնպէս մտնէին կեանքի մէջ: Հալերէն չիմանալը մի աչնպիսի թերութիւն է, որ պատիւ չէ կարող բերել ոչ մի ուսանողի, որը լաւակնութիւն ունի գործելու իւր հասարակութեան շրջանում: Հալերէն չիմանալով ճապարկում է իւր ձեռները հալ հասարակութեան համար: Եթէ բանաստեղծը իւր ժամանակ իրաւունք ունէր բացականչելու.

«Ո՞վ է հալը, միթէ նա է որ խօսում է հալ լեզուով», աչժմ, ամենաչնչ իրաւամբ, աչք տողը կարելի է փոխել աչս ձեռով՝

«Նա է հալը որ խօսում է հալ լեզուով»:

Վերջին երկու ալիքերը («հալախօս» և «ոչ-հալախօս») կազմում են ուսանողութեան աչն տարրը, որ ազգում է անտարբեր մասի վերաչ և աչնպիսով, դեռ ուսանող ժամանակ, կատարում է ներգործական գեր. մրտնելով կեանքի մէջ, աչս տարրը իւր հետ մտցնում է նոր հոսանք, և, միաչալով գոյութիւն ունեցող ոչժերի հետ, զօրեղացնում է նրանց: Աչս տարրն է, որ անդամ է դառնում Բարեգործական ընկերութեան, Հրատարակչական ընկերութեան, Մարդասիրական ընկերութեան, և մեր խղճուկ հասարակական աչն հիմնարկութիւնների: Եւ վերջապէս աչս տարրն է որ դուրս է գալիս դպրոցական և գրականական ասպարիզում: Ենքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ աչս տարրի մէջ հալերէն իմացողներին պատկանում է ամենապատուաւոր տեղը:

Ընդհանուր հալեացք գցելով Մոսկւաչի ամբողջ հալ ուսանողութեան վերաչ, կարելի է տեսնել, որ մեծամասնութիւնը չգիտէ հալերէն, անտարբեր է դէպի հասարակական կեանքը. բալց կալ մի տարր, որ մեծ հետաքրքրութեամբ հետեւելով հալական կեանքին, պատրաստում է, բարձրաչաչն կրթութեամբ օժտւած, մտնել կեանքի մէջ գործելու եւանդով լի: Մնում է ցանկանալ որ մեր հասարակութեան կեանքի պալմանները չկապեն նորա ձեռները...

Աչստեղ ես աւելորդ չեմ համարում, բացի վերեւ չիշած պակասութիւններից, մատնացողք անել Մոսկւաչի ամբողջ հալ ուսանողութեան

չատուկ (չատ սակաւ բացառութեամբ) երկու թերութիւնների վերայ Առաջինը—նոր լեզուներ չիմանալը, որ թող չի տալիս ուսանողին աւելի հիմնաւոր կերպով պարապել իւր մասնագիտութեամբ, իսկ ապագայում նւիրել իրան ուսումնական հետազոտութիւններին:

Երկրորդը, եթէ աչպէս կարելի է ասել, բանաստեղծական ոգու բացակայութիւնը, որը առաւել ևս աչքի է ընկնում, երբ համեմատում ենք հալ ուսանողին ռուս ուսանողի հետ. վերջինս կարող է ոգևորւել, հրապուրւել, սիրել և աչլն, իսկ հալ ուսանողը զուրկ է այդ զգացմունքներից: Մասամբ դա համադրալին չատկութիւն է, մասամբ, ես կարծում եմ, դա կախած է և նրանից, որ հալ ուսանողութեան մէջ չկալ իգական տարր՝ հալ կուրսիստուհիներ:

Վերջացնելով լօղւածս ես չեմ կարծում սորանով ամփոփած լինել աչն բոլորը, ինչ կարելի էր ասել Մոսկւայի հալ ուսանողութեան մասին. ինչ վերաբերում է տիպերին—վերև նկարագրած չորս տիպերն են աչքի ընկնողները, միւս ուսանողները փոքր ի շատէ մօտեցնում են դրանց:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

III

Լոնդոն, 7 սեպտ. 1894 թ.

Տնտեսական կեանքի ընթացքը պարզում է մեր առջև մի շարք ախպիսի երևույթներ, որոնք լաուաջանում են իրերի ոչժով, ճակատագրականապէս: Դրանցից մէկն էլ աչն է, որ բոլոր փոքրիկ շահագործութիւնները, չկարողանալով դիմանալ մրցման, փշրւելով մեծ կամ խմբական շահագործութիւններից, ոչնչանում են մի առ մի և տնտեսական ամբողջ ասպարէզը մնում է երկու տեսակ ինդուստրիալի ձեռքում—խոշոր կապիտալական և ասոսիացիաների: Ապագայում—և աչդ ականքն է—խոշոր, հատ-հատ կապիտալական ինդուստրիաները իրենց կարգին շատ փոքր լինելով ասոսիացիական հատատութիւնների առջև, մրցման դիմանալ չեն կարողանալու և իրենց կարգին փշրւելու են և աչդ՝ մի շատ տարրական բնական երևույթի հիման վրա—աչն, որ մեծ մարմինները միշտ քարշում են գէպի իրենց փոքրերին, մեծ ուժերի առջև փոքրիկ ուժերը կորցնում են իրենց նշանակութիւնը:

Տնտեսական կեանքն ևս ենթարկւած է բնական, մեզ չաշունի կամ դեռ ևս անչաշտ բնական որոշ օրէնքների: Մի թափանցող միտք, նկատող իմացականութիւն կարողանում է հեշտութեամբ նկատել թէ որպէս ճակատագրական կերպով իրերը չեն կարողանում խուսափել բնական օրէնքներից և որպէս տնտեսական կեանքն էլ հետևում է շատ տնտեսագէտներից գտնւած որոշ օրէնքների:

Փոքրիկ ինդուստրիան ձգտում է ոչնչանալու. համարաբար է լինում աչդ, բայց օրէնքը կատարւում է և աչդ շատ պարզ նկատելի է բոլոր մեծ քաղաքներում: Անկախ փոքրիկ գործերը ընկճւում են մեծ ձեռնարկութիւնների առջև, և աչն հարկւրաւոր անձինք, որոնք երէկ առանձին առանձին տէրեր էին իրենց գործերին, այսօր ստիպւած են մի ընդհանուր

պատրոնի, կապիտալիստի գործաւորը լինել, մի կապիտալիստի, որը իր, ուլ գիտէ ինչ միջոցով ձեռք բերած կապիտալովը, մրցման մէջ է մտնում և մի հարւածով ճզմում է բոլոր փոքրիկ շրջապատող գործերը:

Այս երևութիւնը անքան շեշտած կերպով կատարւում է եւրոպական մանաւանդ մեծ քաղաքներում և անքան զօրեղ ընթացք է ուտացել արդէն, որ ոչ մի ուժ ալ ևս ընդունակ չէ նրա ընթացքը կասեցնելու: Վնասակար սպաղալ է պատրաստում ալը ընթացքը կամ օգտակար ընկերական կազմակերպութեան հասցնում—դա մի ալ հարց է: Այս չկողա, որ տնտեսական ալը ընթացքը խիստ վնասակար է գտնում և ամեն ջանք ի գործ է դնում փոքրիկ ինդուստրիան զարգացնելու, բայց օրէնքը կատարւում է, կեդրոնացումը լինում է, և մեծ կապիտալները կլանում են բոլոր փոքրիկներին բնական օրէնքով:

Ուլ մի անգամ կը տեսնի Լոնդոնի Ուալթլէյի (Whiteley) մեծ մագազինը, նա ալ ևս ոչ մի բայէ չի տատանւիլ մտածելու, որ կապիտալի այս աստիճան կետրոնացումը մի անձի ձեռք և հազարաւոր հպատակ գործողների ալ քանակութիւնը հանգելու է անշուշտ մի անպիսի վերջաւորութեան, որպիսին վիճակւած է:

Երեակալեցէք մի անգամ, որ ալը հսկաչական մագազինը, որ աւելի քան մի քանի տասնեակ միլիոնի արժողութիւն ունի, պատկանում է մի միայն մի անձի և ալը միակ անձի ձեռքի տակ գործում են 6.000 գործաւորներ, որոնք ընտանիք ունին և ալըպէս չուրջ 30.000 հոգի ¹⁾ կախումն ունին ալը միակ անձից:

Ուալթլէյի ալը մագազինը չորս չարկանի մի հազարն տարածութեամբ կղզիացած չէնք է արտաքին կերպով չքեղ, երևում են զրսից միմիայն ներքին չարկի վաճառները, որոնք կոկիկ կերպով ի ցոյց են դրւած ապակիների ետևում: Ալըտեղ կարելի է առաջին հաջեացքով տեսնել ստամոքսի վերաբերեալ ամեն տեսակ վաճառք, սկսած բանջարեղէնից մինչև ամենանուրբ շաքարեղէններ:

Մագազինը բաժանւած է աւելի քան 30 սրահների, ամեն մէկ սրահը չափաւորած է մի բաժնի: Խորքանչիւր բաժնիւ մօտ 24 մետր երկարութիւն, մեծ բարձրութիւն և 6—7 մետր լայնութիւն ունի: Ալը բոլոր տարածութիւնը բռնւած է կանոնաւորութեամբ և ալը գրաւելու կերպով դարսւած ապրանքներով: Ամեն ինչ, բացարձակապէս ամեն ինչ որ կարող է մարդկային երեակալութիւնը ստեղծել և ինչ որ պէտք է մարդուն, կարելի է գտնել ալը չէնքի չորս չարկերի մէջ ալըպէս, որ պէտք չկալ մտնել ուրիշ տեղ: Հագուստ կամ ուսուսմանական պարագալ, միս կամ պիւ-

¹⁾ Աւելորդ չէր լինիլ աւելացնելը, որ ալը կախումը չափ մեղմացրած է և կամաւականութեան վրալ չի հիմնւած: Ծան. Խմբ.

նո, զարդ կամ գիրք, կարասիք կամ խաղալիք, թռչուն և ծաղիկ, ուտե-
լիք և դագաղ — ալդ բոլորը, ամեն տեսակ, ամեն գոյնի և որականու-
թեան կարելի է գտնել ալդ շէնքի մէջ. մինչև իսկ ամուսն, վառելու փաշտ,
ամեն, ամեն ինչ, որովհետև ոչ որահների թիւը կալ և ոչ էլ ապրանքի
քանակութեան վերջ:

Բոլոր սրահները մաքուր, զարդարւած և չտալիք թրծած աղիւսով
պատած. ելքերակաւն ճրագները միշտ վառ. իւրաքանչիւր սրահում մա-
քուր հագնւած ծառայող կանալք և մարդիկ, որոնք քաղաքավարի են և
պատրաստակամ. իւրաքանչիւր սրահում կաստա՝ վճարելու համար, բալց
ձեզ նեղութիւն չտալու համար՝ կան մանուկներ չատկապէս, որոնք տա-
նում են ձեր փողը կաստալին չանձնում և նրա ստացագիրը ձեզ բերում:
Բացի ալդ բոլորից, սրահների միջնաւայրերում, շատ չարմար գիրքերով
կան երեք ռեստորաններ. աւելի ճիշտ ասել՝ մէկը թէլարան, միւսը ռես-
տորան և երրորդը նախաճաշելու սրահ:

Վեռդները և ալցելուները բաւական կան, թէև մագաղինի մեծու-
թեան հետ համեմատելով շատ սակաւ է թւում. Աւելի ճոխ և հարուստ
մասերն են՝ ուտելիքէնի և զարդալին բաժինները: Մարդ, երբ մի անգամ
մտաւ մագաղինի մի ծալից, չէ կարողանում դուրս գալ առանց բոլորը
տեսնելու, բալց տեսնելու համար էլ ժամեր են պէտք. մեղնից մագաղինի
ալցելութիւնը ամբողջ երեք ժամ խլից, թէև մեր պտուղը արագ էր և
ալցելութիւնը շատ հարեանցի:

Առանց առաջնորդի և առանց հարց ու փորձ անելու բոլորովին
անհնար է ճանապարհ գտնել ալդ լալնատարած շէնքի մէջ. բոլոր սրահ-
ները իրարու հետ միացած են նրբանցքներով ու դռներով ալնպէս, որ
լարիւրինթոսի պէս մարդ եթէ մի անգամ ընկաւ մէջը՝ ալ ևս ուզած
սրահը գառնալ առանց հարցնելու — անկարող է, թէև փողոց դուրս գալու
համար կան շատ անցքեր:

Բիւրօն, ուր կալ մի բանիկ, փոստալին և տեղեգրափալին բաժիններ,
գտնւում է կենդրոնում. ալցտեղից սկսած սրահները ճիւղաւորւում են
ամեն ուղղութեամբ և ալցտեղ է, ուր կարելի է տեսնել իրեն Ուալթլէլին,
իսկ նրա երկու որդոյը՝ մագաղինի ալս կամ ալն բաժնում պտտելիս և
հսկելիս:

Ուալթլէլին, ինչպէս ինքն է ասում, եղել է մի հասարակ գործակա-
տար մի մագաղինում սաստիկ գործունեալ, ջանասէր և ալլն և ալլն և...
(«մաքուր» (!)). ալս վերջին բառը ալնքան քիչ է սաղ գալիս միլիօնների
տէր դարձած գործակատարին, որ մարդու ծիծաղն է գալիս: Արդեօք բա-
ւական չէ հաւատալ ալգալիս խաբեբալ սովետութիւններին, որ իր թէ
ալխատութիւնը, ալն էլ ալնութեամբ ալխատութիւնը, կարող է մի հա-
սարակ բանւորի հարստացնել, միլիօնների տէր դարձնել:

Ուալթէլը պարծենում է որ իր քրտինքովն ու ազնիւ ճանապարհով է հասել աչն աստիճանի, որ 30,000 անձի շղթալել է և կապը իր ձեռքումն ունի, որ միլիոններ է հաւաքել իր «ազնիւ ու անխոնջ» աշխատութեամբը...

Ուալթէլը ունի երկու որդիներ, որոնք իրենց հօր պէս գործունեալ են. ամբողջ օրը նրանք պտուղս ևն գործում մագաղինի մէջ և հսկում գործերի վրայ:

Մագաղինի տէրը վաճառելու պտուղները, ծաղիկներն ու բանջարեղէնները, սկսած նոբարից մինչև ջերմանոցալիները, մատակարարում է իր 3 մեծ տարածութեամբ ֆերմաներից (աղարակ). աղտեղից է նա հանում խոտ իր ձիերի և կովերի համար. գլխատնտեսական մի լաւ ֆէրմ ունի նա ալլ հողերից մէկի վրայ. դրա համար էլ նրան չաջողում է ամեն ինչ էփան ծախել և հետզհետէ խեղտել բոլոր ահագին հեռաւորութեան վրայ տիւրած մանր մագաղինները: Էփանութիւնը նկատուում է նոյն իսկ դրսից բերած ապրանքների մէջ. նա մեծ քանակութեամբ բերելով զեղջեր է ունենում ամեն կողմից. օրինակ, երբ ես ուզեցի մի հնդկական բանան ուտել և հարցրի գինը՝ կիսովին էփան զտալ դրսի, ուրիշ նպարավաճառների ծախածից:

Եւ իսկապէս էլ, շատ տեղ չէք գտնիլ Ուալթէլի մագաղինի ունեցածի պէս պտուղ, թարմ ծաղիկներ և ամեն տեսակ բանջարեղէն և աւելի էփան:

Նոյնը կարելի է ասել շատ ապրանքների համար, որովհետեւ Ուալթէլը ունի ֆաբրիկներ և իր գործարաններից է արտադրում մագաղինի մէջ ծախու դրած շատ ապրանքներ: Ունի մեքենաների, պիանօի, գորգի, փայտեալ զարդերի, կարասիքի և ալլն ֆաբրիկաներ, որոնք ընտիր գործեր են արտադրում:

Ինչպէս ասացի, սրահները աչնքան շատ են, որ մարդ չէ կարողանում մի առ մի չիչել: Կալ դեղատուն, տպարան-վիմպրատուն, վիրարութեական գործիքների հարուստ բաժին, հանքալին ջրերի, փուռեր հացերի բիսկիտների համար, ֆոտոգրաֆիա, ուր ձեր պատկերն են հանում և ուր մի սիրուն օրիորդ զբաղւած է ռէտուշ անելով. մագաղին և լեքտրականութեան, ուր մի մեծ լոքոմոտիւ շարժում է ելեքտրական լոյս մատակարարող մեքենաները:

Բաւց ամենից հետաքրքիրն է ստորերկրեալ մասը իր բաժանմունքներով:

Ամէնից առաջ, աչքի խփող բաժանմունքն է գանձարանը, որի պատերը 2¹/₂ ոտք հաստութիւն ունին և պատած են 6 բթաչափ հաստութեամբ էլ երկաթով:

Գանձարանի կողքին են ախոռները 600 հատ շատ լաւ տեսակի ձի-

երով լիքը: Մի ուրիշ կողմում գործաւորների ճաշարանն է, որովհետեւ կէսօրին բոլոր գործաւորները, մի որոշ տուրք տալով, ճաշում են ալդտեղ: Կերակուրները պատրաստուում են գազով: Պիտի տեսնել մէկ ալն մեծամեծ կաթսաները, որոնք 6000 հոգու ճաշ են պատրաստում, պիտի կանգ առնել գետնախնձորի կճեպներից կազմած ալն դէզերի մօտ, որոնք զիջւել են ալդտեղ մի անգամ գործածող գետնախնձորից միայն: Օղը ճաշարանում թէև տաք է, բայց վենտիլացիան (օդափոխութիւնը) շատ լաւ է. մի մեծ վենտիլատօր միշտ թարմ ու զով օդ է մատակարարում: Խոնաւութիւն չկալ և ճաշարանի կողքին գտնուող ամբարներում պահպանւում են մեծ քանակութեամբ ամենանուրբ ապրանքներ:

Ճածի վրա 8 տոնօ (տակաւ) գարեջուր է բաժանւում գործաւորներին ամեն օր: Այդ բոլոր աշխատաւորները իրենց ընտանիքներով ապրում են մագազինից ոչ շատ հեռու—Ուալթլէյին պատկանող տներում: Ինչպէս տեսնում էք, մարդ գտնւում է մի շատ ճարպիկ անձի ներկաւութեանը, որ աշխատում է չթողնել որ իր մօտ աշխատողները, բացի իրենից, մի կոպէկի օգուտ տան ուրիշին ¹⁾: Իր մագազինից է տալիս նրանց պաշարեղէնը, հագուստը և իր բնակարաններումն է բնակեցնում նրանց: Ճաշից օգտւում է, օգտւում է հագուստից, օգտւում նաև բնակարանի վարձից: Գործաւորը ամբողջ էութեամբ նրան է պատկանում, գործում է նրա համար և առած վարձից մի կոպէկ իսկ Ուալթլէյից բացի՝ ոչ ոքի չի օգտեցնում. կապիտալը բացառապէս պտուտ է գործում Ուալթլէյի մի գրպանից դէպի միւսը:

Ուալթլէյը պարծենալով է ասում, որ 2500 գործաւորական ընտանիքներ ունի բնակեցրած իր սեփական տներում:

Մագազինի մասերը թւելու ժամանակ մոռացել եմ վիշելու անկողինների բաժինը, մանաւանդ փորագրութիւնը, ուր փորում են ալն չքեղ պատկերները, որոնք տպւում են մագազինի չափաբարութիւնների ստւար հարտորների մէջ: Տպարանը մի ահագին տարածութիւն ունի: Ամբողջ տարին նա դուրս է տալիս միայն մագազինի ապրանքները չափաբարող պատի համար 6 միլիօն չափաբարութիւններ:

Տպարանի կողքին է գտնւում նաև նկարչական բաժինը, ուր պատրաստւում են դեկորացիաներ թատրոնների համար:

Ուալթլէյը ունի 14 բաժանմունքներ Լոնդոնի մէջ և մի լայնածաւալ առևտուր Լնդկաստանի հետ: Ամեն առաւօտ քաղաքից և շրջականերից

¹⁾ Գործատէրերը բնակարաններ չինում են իրանց գործաւորների համար ոչ թէ ուրիշին «խէր» չտալու, ալ աւելի բարձր նպատակով, ուր թէև տիրոջ անձնական շահը բացակայ չէ՝ բայց և նա ալդքան ստոր աստիճանի վրալ չէ:

մօտ 500 տեսակ պատւէրներ, հն գալիս ղէպի մագաղին, իսկ ծննդեան օրերը մագաղինը ստանում է 1500 նամակ պատւէրներ:

Շէնքը կրակից ապահովեցրած է ամերիկական ալն ինքնաշարժ մեքենաներով, որոնք որոշ տաքութիւնից սկսում են իրենք իրենց գործել: Բացի դրանից մագաղինի կաուրի վրա էլ կալ մի մեծ ռեզերուար, որը լիքն է մօտ 260 տոնն (տակառ) ջրով: Մի պահապան անդադար ման է գալիս շէնքի շուրջը:

Ահա ալի է հսկաւական ալն մագաղինը որ պակաս չէ մի քաղաքից և մեր դաւառական քաղաքներից շատերից աւելի արժողութիւն ունի:

Բոլորը մի մարդու ձեռքում կեդրոնացած: Ալի կենդրոնացումը ճնշող, վատ տպաւորութիւն է թողնում: Մարդ զգաւորի հետ և մեծ վախ է զգում Ուաշթէլից, որովհետեւ ալի մարդը վերին ատոմսանի աշաւորջ, ճարպիկ, աշխուժ և խորամանկ անձնաւորութիւն է:

Մենք գուրս եկանք մագաղինից ճիշտ կէսօրին և պիտի սուռն վերադառնալինք, երբ բարեկամներիցս մէկը ղիտեց, որ հարկ էր նաեւ այցելել «Կօօպերատիւ» կոչւող ընկերական մեծ մագաղինին, տեսնելու համար թէ ընկերութեամբ կարողացել են նույնը անել ինչ որ մի առանձին կապիտալիստ արեւ է:

Օմնիբուս նստեցինք. հարկ էր բաւական տեղ գնալ: Ալնքան լաւ նաստարած ու անվերջ են երևում Լոնդոնի փողոցները, ալնքան մեծ է ալս վիթխարի քաղաքը, որ ժամեր են պէտք միայն մի փողոցի ծալին հասնելու համար: Ուստի միաստեղծեան եկեղեցւոյ մօտ, մի քանի քալ հեռուից տարածւող Վիկտորիա ստրիտ կոչւած լալն ու շքեղ փողոցի ձախ կողմում է գտնուում ընկերակցական մագաղինը: Դա, առ ալժամ, մի որոշ դասակարգի— գինեւորականների—հաստատութիւն է և օգտւելու իրաւունք ունին միմիայն անդամ-գինեւորականները, նրանց որդիները, ընտանիքները, աչրիները:

Ինչ որ էլ լինէր, բաւական էր միայն ունենալ ալն Փակտը ալքի առջև, որ խմբական ուժով կարելի է ալնպէս մեծ ծաւալով գործեր բռնել, որ աղօտացնէր նույն իսկ ամենամեծ կապիտալիստի շահագործութիւնները:

Մագաղինը Ուաշթէլինի պէս ոչ տարեկան 6,000,000 պատի չափաբարութիւն է գուրս տալիս, ոչ էլ մի ամբողջ տպարան—վիմագրատուն և փորագրատուն ունի՝ ռեկլամներ ու փքուն անոնաներ դուս տալու համար: Նա լոտ գործում է և նրան աւելի են ճանաչում ու գնահատում քան ուրիշ մի որեւէ մագաղին. նրա տպագրած թղթերն են միմիայն բլանկներ որոնք գործածւում են մագաղինի մէջ և մի երկու հասոտ գրքեր, որոնց մէջ մի առ մի նշանակւած են մագաղինում ծախու հանւած բոլոր ապրանքների գները:

Մագաղինը գտնուում է ընկերութեան ընդհ. ժողովից նշանակած

վարչական մի ժողովի հսկողութեան տակ, ալդ վարչութեան անդամները բոլորն էլ բարձր աստիճանի զինւորականներ են. նախագահը մի լորդ է: Մագազինից, ինչպէս ասացի, օգտոււմ են միմիայն զինւորական ծառայութեան մէջ եղող աստիճանաւորներ, բաց, ինչպէս չետոյ մեզ ասաց կառավարիչը, կամաց կամաց ներս են սպրդում նաեւ դրսից զանազան տիտղոսներով քաղաքական անձեր. բացի դրանից, թէն մագազինից առետուր անող անձը պիտի անդամակցական թւահամար կամ գնելու առանձին իրաւունք ունենալ, շատ է պատահում որ անդամների տոմսակներով օգտուում են ուրիշ հաշարաւոր ոչ-անդամ անձեր և ներս են մտնում գնելու:

Ընկերութիւնը ունի 70,000 անդամ, որոնք բաժին ունին եղած շահից: Ընկերութիւնը թէ սկզբում և թէ ալժամ՝ դուրս է տալիս օրլիգացիաներ, որոնք սկզբում արժած լինելով 25 ֆրանկ (մի լիւրը ստերլինգ) ալժամ արժում է 41 շիլլինգ—մօտ 50 ֆրանկ: Վաճառքներից մնացած օգուտն էլ, ամեն տարի հաւասարապէս բաժանուում է օրլիգացիաների վրայ և իւրաքանչիւր օրլիգացիա ստանում է իր բաժինը, բացի աչն որ իւրաքանչիւր օրլիգացիա տարեկան 5% տոկոսաբեր է: Ալդ 70,000 շահակից անդամներից—ակցիօներներից զատ, կան մեծ քանակութեամբ գնելու իրաւունք ունեցող անդամներ, որոնք առաջին տարին վճարում են տարեկան 5 շիլլինգ, իսկ լեռագալ տարիները 2¹/₂-ական շիլլինգ: Գրանով նրանք իրաւունք են ստանում մագազինից ապրանք գնելու: Ամեն ոք կը ցանկար ալդ արտօնութիւնն ունենալ, որովհետեւ լոնդոնում ոչ մի տեղ չէ կարելի գտնել ալնպէս ընտիր, ոչ կեղծած և էժան ապրանք, որպէս ընկերակցական ալդ մագազինում: Օրինակ, ընկերս, պատահմամբ, գեղատան մէջ հարցրեց ուէղինէ մի տոպրակի գինը. ալդ տոպրակը ծառաւում է կոմպլեքսների համար. գտաւ որ եռապատիկ աւելի էժան է քան դրա բոլոր գեղատներինը: Մանսւանդ որ մագազինում եղածները ամեն ինչ թարմ է և բնական. մարդ հաստատ զիտէ որ ոչ մի վատ բան չէ ունենում ալդ մագազինից, ինչ որ էլ լինէր նա—ուտելիք, հագնելիք և կամ դործիքներ:

Ալդ նրանից է, որ ընկերութիւնը ինքն է որ օգտուում է սուետուրից և երբէք էլ չի մտածում իր սպառած ապրանքը վատացնել, ուստի և խնամք է տանում որ ապրանքները էժան ձեռք բերեն և լաւը, ինչպէս որ մի տանուտէր խնամք է տանում իր տան մէջ մօնող պաշարիչէնի համար: Ապրանքները չատկապէս պատւիրում են մագազինի համար և շատերը ուղղակի բերում են բուն ֆաբրիկաներից, որպէս թէլը, որ չատուկ նաւերով ընկերութեան համար գալիս է Հնդկաստանից, թէլ, որից ահագին քանակութեամբ է ոտրտւում Անգլիայում: Ալդպէս ուրեմն, ընկերակցական ալս մագազինը ներկայանում է իբր միեւրոնց մի ամ-

բողջ ընտանիքի, որ բաղկացած է առաջին աւելի քան 70,000 բուն անդամներից, և որը պաշար, հագնելիք—կեանքի ամեն տեսակ պատուէք է մատակարարում ուրիշ տասնեակ հազարների էլ: Օրական եղած վաճառքը հասնում է 6000 լիւր ստերլինգի, այսինքն մօտ 150,000 ֆրանկի, որ ռուսաց փողով անում է 55,500 ռուբլի և այդ ահագին եկամուտը գալիս է միմիայն մի օրուալ, այդ հաշուով մագաղինը տարեկան մօտ 20,980,000 ռուբլու եկամուտ ունի: Մտնելիս, առաջին բանը որ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց՝ այն էր, որ իւրաքանչիւր մասում մանաւանդ ուտելիքների բաժնի բաղմամբիւ գործակատարների մի մասը զբաղւած էր գնողներին գոհացում տալով, իսկ միւս մասը մեքենայի արագութեամբ կապոցներ էր կապում զրսից ստացած պատւէրները լրացնելու համար:

Մագաղինի շէնքը դրսից աւելի չքեղ է քան Ուալթլէլինը. ոչինչ ՚ի ցոյց չէ դրւած դրսից: Իսկ ներսից նա տասն անգամ աւելի պերճ, աւելի հարուստ է, մաքուր և ճաշակով զարդարւած ու ընտիր ապրանքներով լիքը. մարդ հաճութով է կանգ առնում դիտելու ամեն ինչ. այնքան լիքն է մագաղինը, որ ոչ մի ազատ տեղ չէ մնացել աչքի հանգստութեան համար:

Երբ ներս մտանք անցնելով լիւրէ հագած մի շարք ծառաների միջով՝ զոնապանը հարցրեց մեր սոմսակը, առանց որի ներս մտնելու չէին թողնիլ ոչ ոքի: Բարեկամս լաւանեց որ ես մի թերթի թղթակից եմ և կամենում էի մագաղինը այցելել: Գոնապանը կանչեց կառավարիչին: Սա մեզ շատ սիրալիր ընդունելութիւն արաւ և ոչ միայն թուղատրեց այցելելու, այլ և իր պատրաստակաւութիւնը լաւանեց իմ ուզած տեղեկութիւնները տալու համար, քանի որ մագաղինը չունէր ոչ տեղեկատու, նկարագրող բրոշիւրներ և ոչ էլ ռեկլամներ, որոնցով այնքան վխտում էին Ուալթլէ մագաղինում: Մտանք մագաղինի ներսը. ներքին չարկը ամբողջ 4—5 լաւն ու մեծ սրահներ՝ ուտելիքների բաժինն է և մի անկիւնում՝ դեղատունը: Այդտեղ են դրւած այն զրքերը, որոնց մէջ կարելի է տեսնել իւրաքանչիւր ապրանքի գինը և բլանկներ՝ պատւէրներ զրեւու. այդ չարկումն են գտնում սպասելու սրահը, կանանց առանձնասենեակը, կենդրոնական կաստան ու վարչութեան գրասենեակը, որ կից ունի բանկ, փոստալին և հեռագրական բաժիններ—այդ բոլորը չքեղապէս զարդարւած, բոլոր չարմարութիւններով օժտւած և ելեքտրական արեղակներով պաշտառապէս լուսաւորւած: Մի բարձրացնող մեքինալ պատի մէջ սպասում է ձեր հրամանին՝ ձեզ մի վարկեանում ուղած չարկը հանելու համար: Մագաղինը բաղկացած է չորս մեծ չարկերից, հաշւելով գետնաչարկի մթերանոցները, ճաշարանները և այլն և այլն:

Մենք ոտքով սկսեցինք բարձրանալ լաւն սանդուխտներից. նրանց երկու կողքին պատերին գամած կամ կրթնեցրած՝ դրւած են ՚ի ցոյց այն-

քան սիրուն ապրանքներ, որ մարդ ակամազ կանգ է առնում ամեն մի րոպէ՝ նրանց դիտելու համար և աչքալիսով սանդուխտի բարձրանալը չէ հոգնեցնում բոլորովին։ Մագաղինում տիրած կարգ ու կանոնն ու մաքրութիւնը անօրինակ է։ Գործակատարները քաղաքավարի վերին աստիճանի։ Ապրանքների գները բոլորը, ալտեղից սկսած, նշանակած են իրեղենների վրա խել։ Նրկորդ չարկից սկսած բազմաթիւ սրահներ կաղմում են բազմաթիւ բաժիններ, որոնց մէջ կը գտնէք ինչ որ կամենաք։ Հագուստեղէնի և ուսումնական պարագաների, զինւորական հագուստների, կանանց զարդերի ու կահկարասիքի, գրքերի և մուգիկական, արծաթեղէնների և գորգերի, ճանապարհորդական պարագաների և նուրբ գործածքների, բլրեղէնների և չաղճապակեայ ամանների... բաժինները հարուստ են որպէս շքեղ մուգէտներ և չլացնում են կատարելապէս։ Նրորո՛ւ չարկից լետող մենք հրաժարւեցինք ալ ևս բարձրանալ, որովհետեւ խիստ հոգնել էինք, միթնացել էր և անգիտակցաբար՝ 3 ժամ էր որ մագաղինի մէջն էինք գտնւում։ Ինչեր ասէք չտեսանք, կա՛ն արդեօք մարդու պէտքերից մէկը, որ աչքեղ չգտնուի։ Բոլորը կարգով ու մաքրութեամբ շարւած մինչև տանիք՝ լա՛ն սրահների մէջ, որոնք ոչ երբէք միմեանց խառնւած լարիւրինթոսի են նման, ինչպէս Ուալթլէյի մագաղինն էր, ալ որոշ պարզ ձևով աչնպէս, որ ինքներդ կարող էք ամենահեռւոր անկիւնից անգամ գտնել ու վերադառնալ գէպի ելքը։ Տարեկան 20 միլիոն առևտուր ունեցող աչք մագաղինը մի ամբողջ շքեղ, պերճ քաղաք է, կենդանի քաղաք, որի մէջ կեանքը աչնքան եռում է, աչնքան աշխուժ է, որքան որ կէսի չափ չէ Թիֆլիսի ամենակենդանի կենտրոնումն իսկ։

Մեր ացեղութիւնից լետող, մենք նստեցինք մի սրահի մէջ քիչ հանգստանալու և մեր մէջ մի խօսակցութիւն բացւեց, կառավարիչն էլ բարեհաճեց մասնակցել աչք խօսակցութեան։ Խօսակցութիւնը ես բաց արի ասելով, որ մագաղինը թողնում է մի սքանչելի տպւորութիւն, մանաւանդ աչն ժամանակ, երբ մարդ մտածում է որ դա ոչ թէ մի մարդու սեպհականութիւն է, ալ մի հասարակութեան։

—Ահա, աւելացրի ես—աչք տեսակ մագաղիններն են, կօծակրտիւ ձեռնարկութիւններն են, որոնք անպատճառ կ'ոչնչացնեն բոլոր նորն իսկ միլիարդների տէր կապիտալիստներին։ Սթէ աչք մագաղինը ունենար իրեն ընկերներ լոնդոնի իւրաքանչիւր թաղում, Ուալթլէյ վաղուց ոչնչացած կը լինէր, չկարողանալով մրցմանը դիմանալ։ Աչքալիսի դէպքումն էլ միջումը կատաղի չէր լինել, որովհետեւ հասարակութիւնը միմիան ընկերական մագաղինից գնելով—քանի որ իրենն է—Ուալթլէյը, առանց կառողմանալու մի ճիգ իսկ գործել, կը մեռնէր...

—Աչք ճիշդ է, ասաց կառավարիչը—օրինակ, աչք թաղերի մէջ կապին շատ մագաղիններ, որոնք աչքով բոլորը փակւել են, իսկ ամբողջ Լոն-

դոնում ալ ևս չէք գտնիլ զինւորական պարագաներ կամ հագուստներ ծախող մագաղիններ, բոլորը ոչնչացել են խիստ բնական կերպով. զինւորականները ալ մագաղինի ընկերակիցները—ակցիօնէրները լինելով միմիաւն աւստեղից են դնում ինչ որ իրենց պէտք է:

—Ի՞նչպէս, գոչեց բարեկամս—դուք ասում էք թէ ալս թաղի մէջ եղած մագաղինները բոլորն էլ փակեցին. բալց չէ որ ամեն ոք չէ կարող աւստեղից գնել իրեն պէտք եղածը. ամեն ոք խօ զինւորական չէ:

Կառավարիչը ժպտեց:

—Ճիշդ է որ, ասաց նա—աւստեղից գնելու իրաւունք միմիաւն զինւորականներն ունին, ալն էլ միաւն որոշած սուրքը վճարողները և կամ անդամակիցները, սակաւն չէ որ ալդ օգտուող մօտ 100,000 զինւորականները մի ալդքան էլ ծանօթներ ու բարեկամներ կ'ունենան ո՛չ զինւորականներ, որոնց նրանք կարող են օրաւ մէջ տասն անգամ իսկ փոխ տալ իրենց տոմսակները՝ գալ և նրանց անուան տակ վաճառք անելու: Մենք խօ ենքս մտնողից նշանագրեստ չենք պահանջում և կամ ստուգութիւն. մտնողները կանաւք են և ամեն դասակարգի մարդիկ, որոնք ունին տոմսակներ փոխ առած իրենց զինւորական բարեկամներից: Մենք միտք չունինք խտտութիւն բանեցնել ալդտեղ, մեր շահը ալդպէս է պահանջու:

—Իսկապէս, գիտեց մի ուրիշը—ինձ թւում է որ մինչև իսկ բնկերու թեան շահը պահանջում է լաւնացնել գնողների շրջանը և մատերի միջից նալել, եթէ գնելու իրաւունք ստանան շատ ուրիշ պարզ մահկանացուներ էլ. որովհետև մագաղինը որքան որ մեծացնի իր գործը, ալնքան նա աւելի չա՛ն կ'ունենալ, նախ, տարեկան տուրքերից և երկրորդ նովն իսկ վաճառքից և հետեապէս ընկերութեան 70,000 ակցիոնէրները շահը պահանջում է որ առևտուր անողներ որքան կարելի է՝ շատ լինին:

—Հէնց ալդ էի ուզում ասել ես նոյնպէս, մէջ մտալ ես. —Իմ կարծիքով ընկերութիւնը ալժմ պիտի բանալ իր մագաղինի զոնները ամէն դասակարգի համար էլ, դադարեցնելով տարեկան տուրքի վճարը և անսահման կերպով շատացնելով ակցիոնէրների թիւը:

—Իսկ ինձ թւում է, ասաց մի ուրիշը—որ ալս մագաղինը պիտի պահէ իր՝ դասակարգական միջերանոցի կերպարանքը. խոստովանեցէք որ ձեր ուզած ժամանակում՝ մագաղինը կ'ունենալ մի տոկալի տարածութիւն, կարողանալու համար լրացնել ամէն դասակարգի պէտքերը, և ալն ժամանակ քանի լարկ, որքան տարածութիւն. ես կամ դուք, օրինակ մի գիրք փնտռելու համար ստիպւած պիտի լինենք մի ժամ ման գալ շէնքի մէջ մինչև բաժանմունքը գտնելը. չէ որ դա ժամանակի կորուստ է, իսկ ժամանակը—մենք ալդ շատ լաւ զգում ենք—ժամանակը ո՛չ թէ արծաթ է, ալ աղամանդ:

Ալս պարոնը իր առարկութիւնով վատ չէր, սակաւն մոռանում էր

որ դժւար չէր լինիլ ալդպիսի դէպքում ամէն մի մասի համար, մի չարկի վրա, մի մի առանձին պարզ—միմեանց կողքին շինւած պլանով—մազազիններ ունենալ և ալ ալդպիսի չարմարութիւններ, որոնք ինքն ըստ ինքեան կը ստեղծէին:

Մենք մագաղինից դուրս գնացինք և մեր խօսակցութիւնը երկար տեւեց ահուհետեւ: Մենք խօսեցինք ապագալ ընկերութեան ահի կազմակերպութեան մասին, որը նկարագրում են զանազան կամ ուսուսկիստներ և կամ մեծ ոգիներ, որը նկարագրում է Բէլամին իր «100 տարի չետու» գրքի մէջ. քննեցինք թէ որքան նպատակաւարմար կը լինէր՝ նրա նկարագրած մագաղինների ձեով՝ ունենալ թաղալին մթերանոցներ, որոնց տիպարներից մէկն եւ կարելի էր համարել մեր ալցեւած զինւորական—ընկերակցական մագաղինը: Երեւթները ցուց էին տալիս որ նա արդէն կամայ—կամայ և բնական քալերով դուրս է գալու դասակարգական նեղ շրջանից, վերջ ի վերջով էլ ստիպւելու է (չատ շահ ունենալու պերսպեկտիւով) մուտքի վճարը ոչնչացնել և ալդպիսով հիմնարկութեան դռները բանալ բոլորի առջեւ: Մագաղինը մեծանալու է, ընդարձակւելու, որովհետեւ գնողներն ու պահանջը շատանալու են և եթէ ակցիօնէրները ինքզինքն, իրենց շահի համար իսկ լինի, պիտի աշխատեն միշտ թարմ և լաւ ապրանք մատակարարել: Ալդ ժամանակ ակցիօնէրների թիւը ալքնքան մեծանալու է, որ ամբողջ մագաղինը պատկանելու է բոլոր նրանց, որոնք առևտուր են անելու նրանեւ... ալինքն ժողովրդին: Սկ հատ—հատ կապիտալիստները—լինէին նրանք միլիարդատերեր իսկ, ընկնելու—ոչնչանալու են, քանի որ ժողովուրդը, նրանց գոյութիւնը պահպանողը, ալ եւ նրանցից ոչինչ չէ գնելու, նրանց հետ ոչ մի գործ չէ ունենալու:

Ուալթէրները ալդպիսով, կամալ—ակամալ, տեղի են տալու: Ապագան ընկերակցական շահագործութիւններին է պատկանում: Ալդ՝ լաւաջացնելու է ընկերական պալմանների մի շարք ալնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք ոչ միաշին հետեանք են լինելու տնտեսական վերաշինալ բարեփոխութեան, ալ և իրենց կարգին՝ նպաստելու և փութացնելու են նրա դալուստը:

Ալ կատարւելու է բնական ընթացքով, իրերի ոլթով. ալ կատարւում է թէ և համը ընթացքով, բալց կատարւում է:

(Շարունակելի)

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՍԱՍՈՒՆ թողածը (պ. Սէլանի) վերջանում է ներկալ համարում, սկսած լինելով անցեալ տարւալ հոկտեմբերին, Սասունի կոտորածների մասին առաջին տեղեկութիւնները մեզ հասած ամսում: Ահա տեղեկութիւնները, որ չափաւոր են պ. Սէլանի աշխատութեան մէջ Սասունի նորագոյն պատմութիւնից՝ ընդհանուր ուշադրութեան արժանի են: Այդ գրածքում սասունցին ներկայանում է մեզ իւր պատմական պատկերով, և, թէև աշխատութիւնը գրած է դեռ ևս տարիներ առաջ, բայց այդ ամբողջ պատմութիւնը կարծես մի մեծ խառնարան լինի ահա սոսկալի գրամալի, որ խաղացւեց Սասունի վարերում 1894 թականին և որը առիթ տւեց հալկական խնդրի նորից արթնանալուն սեզ ամենքիս չափնի ուժգնութեամբ: Անկասկած է որ իւր այդ աշխատասիրութիւնով պ. Սէլան մի ֆնաւուն դործ է կատարած գրականութեան համար և մասնաւորապէս մեր նորագոյն պատմութեան համար:

ՄՅԻՐԻ (Աբեղալ), որ նշանաւոր ռուս բանաստեղծ Լերմոնտովի († 1841-ին, 27 տարեկ. հասակում) սրտէման է, ևրիտասարդ Յ. Տէր-Պէորգեանի թարգմանութեամբ սկսում է «Մուրճ»-ի ներկալ համարից տպւել և կը վերջանալ չաջորդ համարում: Ինչ վերաբերում է ճշտութեանը՝ մենք, համեմատելով բնագրի հետ, գտնել ենք թարգմանութիւնը շատ հարազատ, մի գնահատելի արժանաւորութիւն, երբ թարգմանութիւնը՝ բանաստեղծականի կողմից՝ կարողանում է հաղորդել բնագրի ոգին: Մցիւրին առաջին անգամն է լոյս տեսնում հայերէն թարգմանութեամբ: Բնագրի տողը, որ սկիզբ վանկանի է, ներկալ թարգմանութեան մէջ տասը վանկի է վերածւած, և ալ չափը սակաւ տողերի բացառութեամբ՝ ամբողջ գրածքում պահպանւած է:

ՍԱՍՈՒՆԻ ՔԱՐՏԷԶԸ ստանալու համար ալ և ալ տեղերից նամակներ ենք ստացել: Պարտք ենք համարում կրկնել, սակայն, որ նորահրատարակութիւնը, ինչպէս չափաւոր է ինչ «Մուրճ»-ի անցեալ համարում, կախած կը լինի բաժանորդագրութեան չաջորդութիւնից՝ («Մուրճ»-ի բաժանորդների համար 28 կ., ոչ բաժանորդների համար

56 կրպ., որ կարելի է վճարել նաև պոստի մարկաներով), եթէ հարկաւոր գումարը չի կազմել—բաժանորդ պրածնէրը ետ կը ստանան իրանց արած վճարը: Այդ քարտէզից մի օրինակ՝ հալերէն տնտէնները Ֆրանսերէնի վերածւած՝ ուղարկեցինք Լոնդոնի Դէլլի Նիւս օրաթերթին:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆԻ նոր լուս տեսած «Քննական պատմութիւն Հայոց» մեծ աշխատութեան մասին, որից առաջիմ տպւած են երկու առաջին հատորները, էջմիածնի միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանց չատուկ «Մուրճ»-ի համար լանձնէ տուել քննադատութիւն գրել: Առաջին հատորի մասին քննադատութիւնը արդէն ստացւած է, նա ընդարձակ է, սինչ երեսուն տպագրական երես, բազմաթիւ ծանօթութիւններով: Կը տպւի «Մուրճ»-ի զալ համարում ամբողջապէս, եթէ միայն տեղը ների:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԱՊԱՌԻԻԿՆԵՐԸ, Խմբագրութիւնս տարանով զիսում է իւր աչն բաժանորդներին, որոնց վրալ ալս տարալ ապառիկներ են մնացած, ինդրելով որ բարեհաճն իրանց վրալ մնացած պարտքը շուտով հասցնել խմբագրութեանս: Յիշեցնում ենք, որ ամբողջ տարալ բաժանորդագինը վճարելու ժամանակամիջոցը, ըստ չափարարւած պաշտնի, լրանում է չունիսին, որից չեսող խմբագրութիւնը ալ ևս երաշխաւոր չէ թերթի համարների կանոնաւոր առաքման համար ալն բաժանորդներին, որոնց վրալ ապառիկներ մնացած կը լինեն:

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱՌՈՂԻԿՈՍԸ, Վեհափառի երկար մնալը Նոր-Նախիջևանում մեկնւում է նորանով, որ Նա սպասում էր Բարձրագոյն թուլտուութեան Մոսկւա և Պետերբուրգ ուղևորելու համար: Ըստ Պրոթենիսի հայոց կաթողիկոսը ուսուաց երկու մալրաքաղաքները գնալու համար պէտք է չատուկ թուլտութիւն ստանալ: Որքան մեկ չալտնի է՝ Վեհափառը Պետերբուրգ գնալու թուլտութեան մասին առաջին քալն արած էր Թիֆլիս գտնւած ժամանակ: Այժմ արդէն պաշտօնապէս չալտնւած է որ Վեհ. կաթողիկոսը ուղևորւում է Մոսկւա և Պետերբուրգ: Յուսանք, որ Վեհափառի ուղևորութիւնը Պետերբուրգ կ'ունենալ բաղաւոր հետեանքներ: Ուղևորութիւնը տեղի կ'ունենալ ամսիս 22-ին:

Վեհափառը Նոր-Նախիջևանում գտնւած ժամանակ՝ ալցելել է նաև ալք քաղաքի շրջակալ հալ գիւղերից մինը՝ Նիսւլիթա, որը զարդարւած էր զրօշակներով, իսկ եկեղեցին, ուսումնարանը, Վեհ. օթևանը՝ ծառերի թարմ ոստերով և խոտերով: Եկեղեցում Վեհափառ մի երկար քարոզ խօսեց, ալք քարոզի մէջ կաթողիկոսը չօշա-

փեց հազարական դաղթականութեան խնդիրը, չիշեցնելով հաշիւները. ապա փշատակութիւն արաւ Սասունի կոտորածի մասին, պատմելով Իրան ներկայացած մի քանի փախստական սասունցիների նախկին և արդի վիճակը. ապա լոյս չաշունեց որ Եւրպայան՝ տաճկաց տէրութեան անօրէն վարմունքը տեսնելով՝ անշուշտ իւր արդար օրէնքը կը մտցնէ Տաճկաստան: Քարողը վերջացաւ չորրորդով՝ չմոռանալ հաշիւը, կրօնը և լինել աշխատասէր ժողովուրդ:

ԷՄԻՆ ԴԻԼԼՈՆ, «Իէլի Տելեգրաֆ»-ի թղթակիցը, որը աջքան մեծ ծառաութիւն մատուցեց Սասունի կոտորածի մասին լոյս սփռելով՝ Տաճկա-Հայաստանից ներկալ մալխի 10-ին ժամանեց Թիֆլիս և պիտի մեկնէի դէպի Անգլիա ամսիս մինչ 25-ը: Պր. Դիլլոնը մեծ ոգևորութեամբ և հիւրասիրութեամբ ընդունեց Թիֆլիսի հաշիւ հասարակութիւնից, ամենքի վրալ թողնելով պատական տպաւորութիւն՝ իւր գործի հմտութեամբ, համեստութեամբ և հեղաբարոյ բնատրութեամբ: Պր. Դիլլոնը, որ 40 տարեկան է և ամուսնացած՝ մինչ ալժմ չապտնի էր գլխաւորապէս իւր գիտական աշխատութիւններով լեզուագիտութիւնից և պատմութիւնից: Ուսել է նաև գրաբառ լեզուն: Լուսանկարիչ պ. Տէր-Վեդեմանց շատ չաջողած պատկերներ է պատրաստած, ուր պ. Դիլլոնը ներկայանում է նաև սասունցու չորերով:

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՖՈՆԴԻ Նախապատրաստական ծախքերը ծածկեկելու համար ստացանք Ախալքալաքից պ. Զալալ Տէր-Գրիգորեանից 1 ռ., Էջմիածնից պ. Մինաս Բերբերեանից 3 ռ.: Մինչ ալժմ, ուրեմն, ալդ նպատակով ստացած ենք 32 ռ. 50 կոպ.

ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ապրիլի 30-ին ունեցաւ իւր տարեկան ընդհանուր ժողովը: Մի քանի օր դորանից առաջ մենք ստացած էինք ընկերութեան տեղեկագիրը 1894 թւականի համար: Տեղեկագիրը տալիս է ընկերութեան մուտք և ելքի մասին հետեւալ թւանշանները:

Ընկերութեան մուտքը: Առ մէկն չունւ. 1894 թ. կար մնացորդ գումար 1335 ռ. 90 կ., 1894-ի ընթացքում մուտք ունեցել է անդամավճարներից 2112 ռ., 4 մշտական անդամներից 400 ռ., գրքերի վաճառումից 1560 ռ., նւէրներից 204 ռ., երեկոյթից 600 ռ., տոկոսներ 31 ռ. 73 կ., ընդամենը 1894-ի մուտք եղած է 4907 ռ. 80 կ.: 1893 թւականի մնացորդի հետ միասին՝ 6243 ռ. 70 կ.

Ելքը: Գրքերի հրատարակութեան (12 գրքերի տպագրութեան) թղթի և հեղինակների վարձատրութեան) 2945 ռ., պատի 310 ռ., գիւանական 183 ռ., կարասիք 30 ռ., տան վարձ 300 ռ., ռոճիկներ 325 ռ., ընդամենը ծախք 4093 ռ. 87 կ.: Մնացորդ առ 1-ն չունւ. 1895 թ. 2149 ռ. 70 կոպ.:

Տեղեկագրի խմբագրութիւնը շատ պակասութիւններ ունի, և որովհետեւ մեր հազերի մէջ տեղեկագիրներ կազմելու արհեստը դրեթէ իսպառ անպատ է, ալդ պատճառով աւելորդ չենք համարում ալդ թերութիւնները գէթ կարեւորների վրայ ալտեղ մատնանիշ լինել: Էջ 5 չափնելով որ 1894 թ. մարտի 26-ին կապացու ընկերութեան ընդհանուր ժողովը, վարչութիւնը չի կամեցել վիշել թէ ում նախագահութեամբ և որքան հոգու մասնակցութեամբ է կապցել ալդ ընդհ. ժողովը: Տարեկան ընդհանուր ժողովը կարեւոր մարմին լինելով՝ աններելի է ալդ հանգամանքները արհամարանքի մատնել: Էջ 7—8 չափնելով է թէ ընկերութիւնը 1894 թւականի ընթացքում տպել է 12 գիրք, մինչդեռ մեղ քաջ չափնի է որ Գարագաշեանի գրքի առաջին հատորը տպւած է 1895 թւականին, իսկ 1894 թւականին ալդ գիրքը միաջն «մամուլի տակ» էր, ինչպէս որ ալթմ էլ մամուլի տակ են, ըստ վկայութեան տեղեկագրի, նոյն հեղինակի 3-րդ և 4-րդ հատորները. թէև ալդ էլ դժուար թէ ճիշտ լինի, քանի որ 3-րդը դեռ չտպած՝ հազիւ թէ 4-րդը մամուլի տակ լինի: Ոչ ոքի բաց մանաւանդ մի ընկերութեան չի վաչելում իրողութիւնները ալդպէս անճիշդ կերպով ներկայացնել: Էջ 26 չիշւած է ընկերութեանը առաջարկւած գրքերից նաև «Աղելեան, Ներհակ Առաքել, «Մուրճ» ամսագրից» (տես ցուցակի № 46): Իսկ էջ 28-ից խմանում ենք որ ալդ նոյն № 46 աշխատութիւնը «զանազան պատճառներով անչարմար է համարւած տպագրութեան համար»: Ալդ կերպ չալտարարելով, ընթերցողը հաստատապէս կը կարծէ թէ իբր պ. Աղելեան ինքը առաջարկել է իւր աշխատութիւնը ընկերութեանը «Մուրճ»-ից արտատպելու, իսկ ընկերութիւնը «անչարմար է համարւած տպագրութեան համար»: Մինչդեռ իրողութիւնը սա է որ ալդ վէպը արտատպելու համար հեղինակը չի գիմած ընկերութեանը, հետեապէս մի մութը չալտարարութիւնով հարկ չկար դիպչել հեղինակի ինքնասիրութեանը: Ճիշդ է, էջ 24 ասւած է թէ քննութեան ենթարկւած գրքերը և ձեռագրերը ընկերութեան խմբագրական մասնաժողովը «ստացել է վարչութեան միջոցով կամ ընտրել է իւր կողմից», բայց դորանով չի որոշւում թէ չիշւած գրքերից ու ձեռագրերից որոնք են առաջարկւած եղել հեղինակներից, թարգմանողներից, որոնք՝ կողմնակի անձերից, որոնք խմբագրական մասնաժողովից և որոնք՝ ոչ թէ մասնաժողովից, ալ միաջն մասնաժողովի ալս ու ալն անդամի կողմից: Առանց ալդ մանրամասնութիւնների՝ տեղեկագիրը կարող է ոչ ցանկալի անպատեհութիւններ չառաջացնել:

Էջ 5 ասւած է՝ «մինչև 1894 թ. մարտի 26-ի ընդհ. ժողովը ընկե-

րութեան վարչութիւնը և խմբագրական մասնաժողովը գործում էին հին կազմութեամբ: Այդ ժողովից չետող նոքա ունեցան հետեւեալ կազմութիւնը» (և գալիս են անուններ): Մինչդեռ իրողութիւնը սա է որ ամեն տարի ընտրուում է վարչութեան և խմբ. մասնաժողովի անդամների կէսը, ահապէս սր «նոր կազմութեան» մէջ եղածների կէսը ոչ թէ 1894-ին են ընտրուել, այլ 1893-ին: Ուզում ենք ասել որ տեղեկագրի խօսքերը լաւ չեն կշռւած: Անհմուտ կերպով է արւած նաև անունների դասաւորութիւնը. «վարչութիւն» վերնագրի տակ եօթ անուններ են տրւած, որոնցից երկուսի դիմաց զրւած է «վարչութեան անդամներ», կարծես թէ նախագահը, գանձապահը, քարտուղարը, գրապահը վարչութեան անդամներ չլինեն: Խմբագրական մասնաժողովի եօթ անդամների անունները վիշած են ալբե-նական կարգով, մինչդեռ աւելի նպատակաւարմարը և իմաստալին ալն է որ վիշտն նախ հնագոյն անդամները, ապա նորերը, իսկ դո-քա էլ դասաւորեն ընդհանուր ժողովում ստացած ձայների կարգով:

Տեղեկագրի խմբագրութեան անհմուտ ձեռքով կատարւած լի-նելը մանաւանդ պախարակելի է, երբ նա վերաբերում է հաշիւներին, ցուցակներին: Եւ 18—23 վիշած են ընկերութեան հրատարակած բոլոր գրքերը, դոյա գները, թէ որքան օրինակ է եղել տպած ամեն մէկից, և ապա թէ՛ «Որքան օրինակ կար առ 1-ն չունարի 1894 թ.» և չետող՝ «Որքան օրինակ կալ առ 1-ն չունարի 1895 թ.»: Եւ մենք կարծեցինք, որ եթէ չունարին 1895 թականի եղած օրինակների թիւը գուրս գանք չունարին 1894 թականի եղած օրինակների թիւից, դորանով մենք կ'իմանանք թէ ամեն մի գրքից որքան է եղել վաճառւած 1894-ին, և քանի որ գինն էլ չալտնի է, ուրեմն հեշտութեամբ կ'իմանանք նաև 1894-ին վաճառ-ւած ամեն մի գրքից գուցած գումարը: Այլ և այլ եղրակացու-թիւներն համար ալդ նեղութիւնը քաշեցինք բոլոր 85 գրքերի վերաբերմամբ, և գուրս եկաւ որ իբր թէ 1894-ին վաճառւած պիտի լինեն մօտ 17,500 օրինակ գիրք՝ աւելի քան 6 թէ՛ 7000 ռուբլու արժողութեամբ: Նրբ ալդ գումարը համեմատեցինք էլ 11-ում վիշածի հետ, որի համաձայն ընկերութիւնը վաճառել է անւանական գնով միայն 2500 ռուբլու (իրականապէս միայն 1560 ռ.) գիրք, ահա ժամանակ միայն ամսոսացինք մեր կօրցրած ժամանակի համար, որովհետև միայն ալդ ժամանակ ակներև եղաւ որ մեր արած հաշիւները, թէև տրամաբանական են՝ բայց և հիմնովին սխալ են: Եւ ալդ սխալը չառաջացել է նրանից, որ ըն-կերութեան վարչութիւնը չի ըմբռնել ճիշդ և որոշ լեզու գործա-հելու կարեորութիւնը: Մենք միայն ալծմ ենք հասկանում, որ

«կար» և «կալ» ասելով՝ ընկերութեան վարչութիւնը միաջն աջն գրքերի թիւն է հասկանում, որը «կար» 1894-ին և «կալ» 1895-ին ընկերութեան գրասենեակում և որ հետեապէս գրավաճառների և ընկերութեան ալ ագենտների մօտ եղած և դեռ չը վաճառած գրքերը իբր չեղած է հաշոււմ, նման արդէն վաճառած գրքերին... Ո՞վ կարող է իսկոյն ըմբռնել թէ «կալ» ասելով՝ պէտք է հասկանալ միաջն աջն գրքերը, որ ունի ընկերութիւնը մի որոշ սենեակում և ոչ թէ իւր բոլոր պահուստներում՝ թէ կենդրոնական պահեստում և թէ գրավաճառների ու ալ գործակալների մօտ, որոնցից չէ որ հաշիւներ է պահանջում տեղեկագիրը կազմելուց առաջ? Բաւական չէ տեղեկագիրը ընդարձակ կազմել, պէտք է նաև խմբագրել գիտեալ:

ՆԻԻՐԱՅԵՐ ՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԿՏԱԿՆԵՐ «Մուրճ»-ի նախորդ տետրում փշատակեցինք հանգուցեալ Բերբերեանի կտակով նշանակած երկու մրցանակների մասին: Այժմ մենք ստացած ենք հանգուցեալի կտակակատարներից կտակի ռուսերէնը տպա՝ և հաշիւները ձեռագիր, որից օգտւելով ահա հաղորդում ենք հետեւեալը ալ կտակի բովանդակութիւնից:

Կտակով թողած կարողութիւնն է՝ առձեռն դրամ, պարտքերի խոստացագրեր, ապրանքներ, ըստ առևտրական հաշեմատեանների ստանալիք գումարներ նորա աջն առևտրական հիմնարկութիւններից, որոնք զանաւում են Պերեկուպի ու Թէոդոսիալի գաւառներում, բնակարանի ու հիւրանոցի կարգ ու սարք, անշարժ գույք, ալն է եռալարի տուն Թէոդոսիալում, հիւրանոց, կողմնական շինութիւնների և առանձին բակերի հետ սիւսին, մարգագետնի մի հողաբաժին Թէոդոսիալի գաւառում, ազահանք՝ սորան սլատկանեալ գետնով միասին՝ Կոպալն գիւղում, որ է Պերեկուպի գաւառում:

Կտակակատարներ են նշանակւած՝ Սերովբէ Գ. Միսիրեան, Մարտ. Գր. Զալցեւ, Կարապ. Խաչ. Կարախաչ, Յովհան. Կար. Սելինեան, Յովսէփ Յովս. Ալթունճի, Գէորգ Վարդերեսեան Զեմերեճի, հանգուցեալի ալրին Մարիամ Խաչատրեան Բերբերեան և Դուրանտէ գերդաստանից մի անձ որ պէտք է ընտրել կտակակատարների ձախից բազմութեամբ:

Կտակով կարգադրւած կարևորագոյն կէտերն են 1) ալրի Մարիամին տարեկան 6000 ռուբլի ցմահ. 2) (վերաբերեալ մի ազգականուհու). 3) (հոգեհանգստի մասին). 4) Քրիստ. ծննդեան և Զատիկի օրերը բաժանել Թէոդոսիալի հալ աղքատներին մինչ 300 ռ.:

Ապա կազմել մնացած եկամուտներից դրամագլուխ 30000 ռ. որով կամ որի մի մասով, հիւրանոցի շինութիւնը պիտի վերանորոգւի,

պայմանով որ մտնած մասը լրացւի ալ եկամուտներէց, որպէս զի ալդ գործի համար մշտական մնալ 30000 ռ. դրամագլուխ: Ապա գորանից ստացած տոկոսներից և բոլոր ալ եկամուտներից, որ ազատ կը մնան պարտաւորեցուցիչ վճարները անելուց չետոյ, կազմել առանձին բարեգործական դրամագլուխ մինչ 100,000 ռուբլու լրանալը, որից անձեռնմխելի պիտի մնալ 75,000 ռուբլի (իսկ մնացած 25,000-ով պիտի հող գնել և շինութիւն կառուցել ներքոյ չիշած ուսումնարանի համար):

Ալդ գումարից ստացած շահը և կալածից (հիւրանոցի շինութիւնից) ստացած եկամուտը պիտի գործադրել հետեւեալ բարեգործական նպատակների. 5) (ալդ կէտից են սկսում կտակի մէջ բարեգործութեան վերաբերեալ խօսածները). «Եւ անկեղծ ցանկութիւնն է միջոց տալ աչն ոչ հարուստ հալ ծնողներին, որոնք անկարող են իրանց զաւակները ուսուցանել գիմնազիաներում, զետեղել նոցա մի աշխարհի դպրոց, ուր նոցա տղայքը կարողանան ստանալ միջնակարգ լիակատար (заключенное) կրթութիւն և բարոյական կրօնական դաստիարակութիւն. միևնույն ժամանակ իմ ցանկութիւնն է, որ ալդ դպրոցում ուսանելի առարկաների թւում դասաւանդել անպատճառ նաև հայոց լեզու և կրօնագիտութիւն ըստ դասնութեան հալ լուսաւորչական եկեղեցու, ալդ պատճառով ես խնդրում եմ իմ կտակականատարներին կանխաւ մշակել մի աշխարհի դպրոցի կանոնադրութիւնը և ուսումնական մասում հմուտ անձերի ձեռնառութեամբ կազմել ծրագիր և միջնորդել ուր հարկն է՝ կառավարութեան թուլտուութիւնը ստանալու նոյն դպրոցի բացման թէոգոսիայում: Եւ ցանկանում եմ որ ալդ դպրոցն ունենալ արհեստագիտական բաժանմունք, որպէս զի տղայք ուսանեն մի քանի արհեստներ: Յիշեալ դպրոցի բացման թուլտուութիւնը ստանալուց չետոյ, կտակականատարները կարող են վերոյիշեալ բարեգործական դրամագլխից վերառնել մինչ 25,000 ռ. թէոգոսիա քաղաքում տեղ գնելու և դպրոցի շէնքը իւր բոլոր կարգ ու սարքով կառուցանելու համար: Ալդ դպրոցը պէտք է ընդունելին առաւելապէս թէոգոսիա քաղաքի չքաւոր հալազգի ծնողաց զաւակներ և, եթէ դպրոցում աւելորդ տեղ լինի, կարող են ընդունել նաև ունեւոր անձերի տղաներ իբրև թոշակատու: Առհասարակ խնչպէս դպրոցի տեսակի, նոյնպէս և նորա պահպանութեան, կառավարութեան և ուսուցման վերաբերմամբ ես թողնում եմ կտակականատարների կամքին՝ ըստ իրանց բարեհաջողութեան՝ համաձայնութիւն կալաջնել ուսումնական վարչութեան հետ՝ բոլոր խնդիրները վերջնականապէս վճռելու և հեռացնելու աչն խոչնդոտները, որոնք կարող են հանդիպել դպրոցի բացմանը: 68-դ

յօդւածով հաստատուում է Մոսկւայի Լազարեան ձեմարանում Բերբերեանի անւան մի լիակատար ստիպենդիա (թոշակ) թէոդոսիա քաղաքի չքաւոր՝ գլխաւորապէս հալ ծնողներէն մի տղայի համար. 7-րդով հիմնուում է Մոսկւայի համալսարանում չորս ստիպենդիա ճաւրիկեան (Ղ.րիմի) նահանգի չքաւոր հալերից, իւրաքանչիւրին 400 ռուբլի չափաքանով, ահապէս որ ամեն տարի նշանակւի մի թոշակաւոր. թէ Լազարեան ձեմարանից և թէ համալսարանից աւարտողը պարտաւորուում է երկու տարի ծառայել Բերբերեանի անունով թէոդոսիաւում հիմնելիք դպրոցում կամ ճաւրիկեան նահանգի հալոց եկեղ. ծխական դպրոցներից մինի մէջ, իբրեւ ուսուցիչ հալոց լեղւի կամ մի ալ առարկայի, ստանալով ռոճիկ ոչպակաս քան 600 ռուբլի տարեկան. հակառակ դէպքում՝ նա պարտաւոր է վերադարձնել ստացած ստիպենդիան ամբողջութեամբ. 8-րդ յօդւածով նշանակուում են ալ մրցանակները, որոնց մասին լիւշած է արդէն «Մուրճ»-ի մարտ-ապրիլի միացեալ համարում. 9-րդ յօդւածով հաստատուում է թէոդոսիայի արական գլխաւորութեան մի աշակերտի թոշակ 200 ռուբլու. 10-րդ յօդւածով նոյնը անւում է թէոդոսիայի օրիորդաց գլխաւորութեան համար. 11-րդ յօդւածով նշանակուում է մի որդեգիր էջմիածնի Վէորգեան ձեմարանում նոյնպէս Ղ.րիմի հալերից. եթէ աւարտողները քահանայ ձեռնադրւելու լինեն՝ տրւում է նրանց միանշաղ 100-ական ռուբլի. 12-րդ յօդւածով ամեն տարի չափաքանում է մի չքաւոր օրիորդի ամուսնանալու միջոցն 300 ռուբլի. 13-րդ յօդւածով որոշուում է որ կտակողի կնոջ մահանից վետոյ ահա տարեկան 6000 ռուբլին, որ նա պիտի ստանալ ցմահ, դործադրւի մասամբ թէոդոսիայի (հիմնելիք) Բերբերեան դպրոցի արհեստագիտական բաժանմունքը բարւոքելու և ընդարձակելու, իսկ մասամբ թէոդոսիա քաղաքում չքաւոր աղջկանց համար հիմնելիք մի տարական դպրոցի բացման ի լիշատակ կտակողի կնոջ, պալմանով որ աշակերտուհիները ուսանեն նաև հալոց լեղուն և հալ-լուռաւ. կրօնը՝ Վպրոցի տեսակը որոշելը թոյլնում է կտակատարներին:

Եթէ լիւշած կտակատարներից հինգը վախճանւելու կամ վեցը հրաժարւելու լինեն, իրաւունք է տրւում թէոդոսիայի հալ լուսաւորչական հասարակութեան, հասարակական վճռով, նոցա տեղը ընտրել իրա միջից արժանաւորագոյն անձեր, ահապէս որ հոգաբարձուների թիւը երեքից երբէք պակաս չլինի, որոնք, մասնակցութեամբ կտակողի կնոջ, քանի որ սա կենդանի է, թէոդոսիայի քաղաքագլխի, գլխաւորութնի վերատեսչի և տեսչի, ալ և Դուրանտէ գերդաստանից մի անձի—կարող լինեն գործել կտակատարների իրաւունքներով:

Կտակակատարներին պարտաւորութիւն է դնում ամեն տարի կատարած գործերի մասին մանրամասն հաշիւ ներկայացնել թէոգոսիոյ հաշ հասարակութեան, որը եթէ նկատելու լինի իւր ընտրած հոգաբարձուներից մէկի կամ միւսի իրաւանց ի չար գործադրութիւնը, իրաւունք ունի հեռացնել և սեղը նորը ընտրել: Կտակակատարներին և կամ հոգաբարձուներին գործողութիւնները վերահսկելու համար թէոգոսիոյ հաշ հասարակութիւնը ընտրում է մի հաշատես, որը գործելու է թէոգոսիալի քաղաքագլխի հետ: Տարեկան հաշիւները (ասած է կտակում) միշտ պէտք է տպագրեն մի քանի հաշ պարբերական հրատարակութիւնների մէջ:

Հանդուցեալ բժշ. և հայոց թատերադրող Տէր-Ղրիգորեանցի ալրիի մահւան առիթով՝ նորա աղջիկները՝ տիկ. Տ. Բաբանասեան և օր. Ն. Տէր-Ղրիգորեան նւիրեցին՝ 300 ռուբլի՝ յօգուտ Հայուհեաց Բարեգ. ընկերութեան ուսումնարանին, 100 ռուբլի «Մտւո» (Метв) ընկերութեան և 100 ռ. յօգուտ էժանագին ճաշարանի, ընդամենը 500 ռուբլի:

Սմբատ Շահաղիզեան (Մոսկւայում) նւիրեց Աշտարակի հայոց դպրոցին 300 ռուբլի:

Մ ր ց ա ն ա կ ն ե ր Ն ու ն է Ղ ո ղ ա ն ե ա ն ի ա ն ա ն: Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութիւնը քաղաքարեց ներկայ մալխամսին հետեալը՝

«Հոգաբարձութիւնը Ներսիսեան աղգալին հոգեւոր դպրոցի վարտարում է ՚ի գիտութիւն որոց կը վերաբերի, բարձրատիճան Ստեփան Ղամբարեանցի ամուսին հանգուցեալ Նունէ Ղամբարեանցի հետեալ նւիրատուութեան և նորա պալմանների մասին, որոնք արած են 28 օգոստոսի 1891 ամի:

«Ցանկանալով չորդորել թիֆլիզի Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի և Ս. Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի սաներին աւարտելուց չեռոյ չարունակելու գործել գրականական ասպարիզում և միևնույն ժամանակ վարձատրել նրանց գրական գիտնական առաջին աշխատութիւնները Վովկասի և Փոքր Ասիալի ազգութիւնները պատմութեան, գրականութեան և ազգագրութեան ուսումնասիրութեան վերաբերեալ, չարդելի հոգաբարձութիւնից խնդրում եմ ընդունել յօգուտ Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի նւէր ինձնից 3000 (երեք հազար) ռուբլի 4% արժեթղթերով և գործադրել հետեալ կերպով: 1) Իմ նւէրը պիտի լինի անձեռնմխելի մալր գումար, աղբ գումարից գոյանալիք 0/0-ից, որ չորս տարուց կը հասնի մօտ հինգ հարիւր ռուբլի, ամեն չորս տարին մի անգամ պիտի տրւի երկու մրցանակ՝ առաջինը մօտ չորս հարիւր ռուբլի, որպէս վարձատրութիւն ամենա-

ընտիր աշխատութիւնների գրած հաշիւական լեզուով կովկասի և Փոքր Ասիայի ազգութիւնների պատմութեան, գրականութեան և ազգագրութեան մասին: 2) Մրցանակաբաշխութեան մասնակցելու թույլատրում է Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի և Ս. Էջմիածնի հոգևոր ձեմարանի ալն բոլոր աւարտած սաներին, որոնք իրանց ուսումնաւարտել են մրցանակաբաշխութեան օրից ոչ աւելի առաջ քան հինգ տարի: 3) Մրցանակները տրւում են առանձին մասնախմբից, բաղկացած հինգ հոգուց, որոնց ընտրում է Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի ուսուցչական ընդհանուր ժողովը իր միջից և մասնաւոր անձերից: Որպէս ցանկութիւն, լալոնում եմ կարծիքս, որ գոնէ երկու անդամները միշտ ընտրւին մասնաւոր հեղինակաւոր անձերից»:

ՄՐՅԱՆԱԿՆԵՐ ՆՈՒՆԷ ՂԱՄԲԱՐԵԱՆԻ. Ներսիսեան դպրանոցի հոգաբարձութիւնը չպտարարել է որ առաջի մրցանակաբաշխութիւնը հանգուցեալ Նունէ Ղամբարեանցի լինելու է տարուս վերջի ամիսներին հետեւեալ կերպիւ:

1) Հեղինակութիւնները պէտք է ուղարկւին Ներսիսեան դպրոցի Հոգաբարձութեանը, ոչ ուշ քան 1-ն սեպտեմբերի (1895 թ.):

2) Հեղինակութիւնները պէտք է ունենան խորագիր, իսկ հեղինակի անունը պէտք է նշանակած լինի փակ ծրարի մէջ, նոյն խորագրի տակ. ծրարը բացւելու է միայն մրցանակաբաշխութեան որոշումից չետու:

3) Մրցանակատուութեան հարցը որոշելուց չետու, հեղինակութիւնները կարելի է չետ ստանալ կամ անձամբ, կամ հաւատարմաթղթով:

4) Մրցանակի արժանացած շարադրութիւնների, նոցա հեղինակների և տարած պրեմիայի քանակութեան մասին կը հրատարակւի լրագիրներում:

5) Առաջին պրեմիայի քանակութիւնը հաւատար է $\frac{1}{8}$ -ականի մալր գումարի առ 1-ն առաջիկալ սեպտեմբերի գոյացած տոկոսիքի, իսկ երկրորդ պրեմիան $\frac{1}{8}$ -ականի նոյն տոկոսիքի: Բաշխելու գումարի քանակութիւնը կը լինի ընդ ամենն փոքր աւելի քան չորս հարիւր ռուբլի: (Պրեմիայի պալմանները տես վերն Նւիրարերութիւններ և կտակներ չօղածում):

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽ ընտրեց ապրիլի 24-ին իշխ. Նիկողայոս Արղութեան—Նրկալնաբազուկ, քաղաքի խորհրդարանի 64 ձայների մասնակցութեամբ, առաջարկութեամբ 47 ձայների: Վեց ուրիշներ ստացել էին մի-մի և մէկը՝ երկու ձայն: Քաւարկւեց միայն իշխ. Ն. Արղութեան, որը գաղտնի քաւարկութեամբ ընտրեց 54 ձայնով:

ընդգէմ 10-ի: Իշխան Ն Արղութեանը սորանով երկրորդ անգամն է քաղաքագլուխ ընտրուած. առաջին անգամ՝ Ալ. Մատինեանից լիտոյ 1891 թ. ապր. 25-ին և մնաց իւր պաշտօնում ընդամէնը 2 տարի, աչն է մինչև քաղաքապետ ինքնավարութեան նոր կանոնագրութիւն մտցնելը. նորան չաջորդեց (7-ն հոկտեմբ. 1893 թ.) Պօղոս Իգմալեան, որի վախճանւելուց չետոյ ալժմ իշխ. Արղութեան նորից ահա ընտրուած է Թիֆլիսի քաղաքագլուխ:

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺՆԵՐ: Իտալիացում, մալխի 8-ի և 9-ի հեռագիրները համաձայն, եղան երկրաշարժներու Ֆլորենցիայում շարժը խիստ էր. բնակիչները փողոցում անցկացրին. երեկոյեան երկրորդ հարած եղաւ, առանց մեծ վնասներ հասցնելու: Շարժը եղաւ նաև Սիեն, Պիզա, Պիաչենց, Բոլոն, Պարմ, Հռոմ, Ռեկկա-գի-Պապա քաղաքներում և Իսկիա կղզում: Ֆլորենցիայի չրջակայքում 40 տուն խորտակեցին, Սան-Մարտինօյում փլեց եկեղեցին. Լապաշիում կորան մի քանի հոգի:

ՄԵԾ ՀՐԴԵՆՆԵՐ: Ներկայ ամսում մի մեծ հրդեհ աւերեց Վրոդնօ նահանգի Բրեստ-Լիտովսկ քաղաքը, որը գրեթէ ամբողջապէս ալրեց, կորցնելով մինչ 1500 տներ, նաև ռուսաց, կաթոլիկաց և բողոքական եկեղեցիները: Բրեստ-Լիտովսկ քաղաքից չետոյ սկսեց ալրել նոյն Վրոդնօ նահանգի Կոբրին քաղաքը, ուր ալրեցին 200 տներ, կորան միայն 3 հոգի: Ռուսական քաղաքում ալրեցին 250 տներ:

ՀՐԴԵՆ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ: Կ. Պոլսի Սամաթիա թաղում, ուր նշանաւոր տարր կալ հալկական, մեծ հրդեհ պատահեց, որուն զոհ գացած են 1500—1700 հալեր», ասում է «Ծաղիկ» կրօնամտեալ հանդէսը, իւր խիստ գրական ոճովը տարակուսանքի մէջ թողնելով մեզ թէ աչն քան հոգի ալրած են արդեօք թէ միայն դուքի կորուստ ունեցած: Նիշը վերջին է: Պատրիարք Հալըր, լրագրութիւնը և ժողովուրդը շտապեցին հանգանակութիւններով օգնութեան համեմել առկածեալներին:

ՆԱԽԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՍԵՒԱՆԱՅ ԼՃԻ ՎՐԱՅ: Եղբ. Ծովաճառները և ընկ. Թիֆլիսի առևտրական տունը՝ Սեանալ լճի վրալ նաւարկութիւն հաստատելու համար ծրագիր էր ներկայացրած Կովկասի գլխաւոր իշխանութեան, որը քննել է ալղ ծրագիրը և շուտով պիտի առաջարկի մինխարութեան ի հաստատութիւն: Յիշեալ ընկերութիւնը խնդրում է միայն մի արտօնութիւն, աչն է՝ որ բացառապէս իրան տուի իրաւունքը շողհուսեր պահելու Սեանալ լճի վրալ 25 տարի ժամանակով: Միւս կողմից չիշեալ առևտրական տունը առաջարկում է կառավարութեանը՝ իւր շողհուսերով ձրի տեղափոխել իւր գործունէութեան ժամանակամիջոցում արքունական ապահովագրած և զրամական ծրարները, ալլ և պոստալին ծրարները բոլոր աչն նաւահանգիստների միջև, որոնք պիտի շինեն լճի ափերին:

ԲԱՆԿ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ: Երևանում, ուր մինչ այժմ գոյութիւն ունէր պետական բանկի Երևանի ճիւղը, ներկայ մալիսի 10-ից բացւելու է նաև Թիֆլիսի առևտրական բանկի Երևանեան ճիւղը: Այդ բանկը ունէր ճիւղեր մինչ այժմ միայն Բաքուում և Բաթումում:

ՍՄԲԱՏ ԿԱՒԻԹԵԱՆ, որը, ինչպէս մեր ընթերցողներին չափոն է արդէն, ութ ամիս բանտարկւած էր Կ. Պոլսում գաւառները ուսուցիչներ ուղարկելու և «Մուրճ»-ի մի համարը քովը գտնւելուն պատճառով, մեր և «Մշակ» լրագրի թղթակիցների դրածներին համաձայն՝ անպարտ ճանաչւելով՝ այժմ արձակւած է բանտից:

ԶԻՆ-ԵԱՊՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ: Ռուսիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի բոլոր քրիստոնէական համայնքները համարեց Լիաթնիզ թերակղզին թողնել Չինաստանին, եւրոպական միացած միջամտութեան դէմն առնելու համար: Իսկ Ֆորմոզա կղզին, որը ըստ դաշնադրութեան՝ Չինաստանը զիջանեց Եսպոնիային, վերջինս ստիպւած է զինուզօրութեամբ նւաճել, որովհետև Ֆորմոզացիք, չկամենալով Եսպոնիային անձնատուր լինել, հանրապետութիւն են հաստատել կղզու վերայ:

† ԿԱՐԼ ՖՈՒՏ, անւանի գերմանացի բնագէտ, ծնւած 1817-ին Գիսէնում, ուր 1847-ին պրոֆեսոր եղաւ, բայց պաշտօնազուրկ եղաւ իւր քաղաքական գործունէութեան պատճառով, եղած լինելով 1848-ին անդամ Ֆրանկֆուրտի պարլամէնտի և 1849-ին Պետական ռեգէնտութեան Շտուտգարտում, որոնք լեղափոխական բնաւորութիւն էին կրում: 1852-ից սկսած նա պրոֆեսոր է Նէլցարիայի Ժընեւ քաղաքում, անդամ Մեծ Խորհրդի և 1878-ին շէլլցարական ազգային խորհրդական: Ֆուտը մէկն էր Նշանաւոր մարտնչողներից չօգուտ մատերի ալիստիստի տալիսարհացողութեան: Գրեց՝ Կասագիրք երկրաբանութեան, Ֆիզիոլոգիական նամակներ, Կասախոսութիւններ մարդու մասին (1864-ին) և այլք:

† ԳՈՒՍՏԱՅ ԻՐԷՅՏԱԿ, Նշանաւոր գերմանացի բանաստեղծ և գրող, ծնւ. 1816 թ.: Սկզբում մասնաւոր դոցէնտ էր գերմանական զրականութեան համար Բրեսլաւի համալսարանում, 1848-ից սկսած՝ Լէպցիգում, մինչ 1870 թւականը հրատարակիչ էր «Grenzboten» թերթի, 1879-ից ապրում էր Վիւրապոլէնում: Գրեց դրամաներ, որոնց մէջ «Ժուրնալիստներ» չափոնի կոմեդիան (1854-ին), վէպեր, որոնց մէջ ամենաչափոնիներն են նախ «Պարտք ու պահանջ» (Soll und Haben), որ 1855-ից դէս բազմաթիւ տպագրութիւններ է ունեցած, ապա «Կորցրած ձեռագիրը» (1864-ին), «Նախահայրերը» (6 հատոր, 1872—80 թ.), որպէս նաև «Պատկերներ գերմանական անցեալից» և ուրիշներ: Ֆրէյտագի կենսագրութիւնը գրած է Ալբերտի 1884-ին:

Յիշած գրածններից «Պարտք ու պահանջ» վէպը անպակման արժէ հաւերէն թարգմանել:

† ՄԱՆԻՔ ԴԱՐԱՂ-ՆՈՋԱՆ (Բալարէզ, Նոյն և Պողոս) վտխճանեց Թիֆլիսում, ներկալ մալիսի 12-ին: Հանդուցեալը Թիֆլիսի հասարակութեան ամենագործոն սնդամներին էր: Առանց բարձր ուսում ստացած լինելով՝ նա, չնորհիւ իւր ընդունակութիւններին և ինքնակրթութեան՝ վարեց հաշտարար դատաւորի պաշտօններ Շուշի և Նուխի և, դատարանական ու ֆարմները մտցնելուց չետով՝ նշանակեց Երևանի ճահանգական դատարանի անդամ: Հանաչեալ էր որպէս վերին աստիճանի պարտաճանաչ պաշտօնեայ: Յետոյ Թիֆլիսում հօտարի պաշտօն էր վարում, որը նա թողեց իւր մասնաւոր գործերին և հասարակական ազատ գործունէութեան ներքեւ: Համար: Որպէս առաջ իբր ծառայող, նույնպէս էլ իբր հասարակական գործիչ՝ նա վերին աստիճանի պարտաճանաչ էր: Վեհատեալ որպէս աղջկախն և նաև որպէս առաջ զատողութեան տէր ու շիտակ մարդ՝ նա գրաւեց հասարակութեան մէջ պատկառելի դիրք: Իսկ իւր հասարակական գաղափարների սղողութեան պատճառով՝ նա մասնաւորապէս չարդած զիրք էր բռնած լաւաջիւմական կուսակցութեան մէջ, որի ընտրելին եղաւ այլ և այլ հասարակաց պատաւոր պաշտօնների համար: Հանդուցեալը երկար տարիներ անդամ էր Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանի, Ներսիսեան Աղգալին հոգևոր զարանոցի հոգաբարձութեան, Հալոյ բարեգ. ընկերութեան խորհրդի: Վերջին երկու տարիները նա երեցփոխ ընտրեց Վամուկեց եկեղեցու, որի ընթացքում նա աշխատեց գործնականապէս անցկացնել ալն սկզբունքները, որոնցով պիտի որոշեն օրինաւոր չարաբերութիւնները ծխական ժողովրդի երեցփոխի և հոգևոր իշխանութեան մէջ: Իւր ազգ ջանքերը նա պատկերացրեց մի տպւած տեղեկագրի մէջ, որը նորա, իբր ծխականի՝ կտակը կարելի է համարել:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ «Մուրճ» № 3—4, էջ 540 տող 12 տպւած է՝ Փանատիկոսու, ուղիղն է՝ Փանատիկոսութեան: Էջ 557 տպւած է թէ «Մուրճ» № 3—4 սենի 210 էջ, ուղիղն է՝ 220 էջ:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԲԵՐ:

- 1) ԼԵՖՈՐ, Գ., թարգմ. Գևորգ քահանայ Մկրտումեանց.—Դրօշակ (պատմածք) Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանի. 1895, գրին է 8 կոպ.
- 2) ԲՈՆԼ, Գ. Տ., թարգմ. Ռ. Յովհաննանեանի.—Կանանց ազդեցութիւնը զխտութեան լաւաջիւմութեան վրայ: Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի. 1895, գրին է 20 կոպ.
- 3) ԲԱՄԱԼԵԱՆՅԱՆ, Ս.—Դաշո Ափո: Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1895, գրին է 10 կոպ.

- 4) ՈՒՒԻԱ.—Ոււրինոեցի մանուկը (հեքիաթ)։ Հրատ. Թիֆլ. Հր. ընկ.։ Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1895, գինն է 10 կոպ.
- 5) ՃԱՂԱՐԲԵԿԱՆ, Կ.—Սասունցի Գաւիթ զիւցաղն (հիւսածք)։ Հրատ. «Կովկ. գրալաճառանոց Զ. Գրիգորեանցի».—Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի և ընկ., 1895, գինն է 20 կոպ.
- 6) ՄԱՌՆԱՍՍԱՆ, Բէլ.—Միւղա Խսկեանդար (պարսկական գրույ)։ Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1894, գինն է 50 կոպէկ։
- 7) ВИДДЕ, Sophus, — Ueber den Einfluss der armenischen Sprache auf die gotische (Սֆուս Բուզգէ—Հալերէն լիզւի ազդեցութիւնը դոթականի վրայ. լոզած, տպած Հնդկա-դերմանական հետազոտութիւններ. Indogermanische Untersuchungen V-րդ հատորի 2-րդ տետրով)։
- 8) ЛИННИЧЕНКО, И.—Общественная роль армянъ въ прошломъ Юго-Западной Руси. Кіевъ, типогр. Г. Корчакъ. Новикаго, 1895 թ., (10 էջ. գինը նշանակած չէ)։
- 9) ԴԻԿԻՆՆԱ, Չարլս.—Օլիւէր Տւիտտ, վէպ (պատկերազարդ)։ Թարգ. Ա. Ալեքսանդրապուլ, տպ. Գ. Սանդեանցի, 1895 թ. գինն է 40 կոպէկ։
- 10) ՏԱՇԵԱՆ, հ. Յակոբոս վարդապետ, Մխիթարեան ուխտէն.—Մատենադարանի մանր ուսումնասիրութիւնք։ Հետազոտութիւնք և բնագիրք։ Մասն առաջին, Ա.—Զ. Նեմեսիոս, Պրոկղ, Խոսրովիկ, Եպիփան և Սեկունդոս. Ազգային մատենադարան, գիրք ԺԶ. Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1895 թ. գինն է 3 ֆր. 60 սանտիմ։
- 11) ՅԱՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Միհրան.—Քնարիկ. Ժողովրդական երգեր Կ. Պուլիս, տպ. Յ. Ասատուրեան, գինն է 1 ղրուշ (25 կոպէկ)։
- 12) ԲԱՖԳԻ.—Խամազի մելիքութիւններ. 2-րդ տպագրութիւն։ Թիֆլիս, տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ։

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ւ

Անդրկովկասեան երկաթուղի:

- Ճամբորդական գնացք № 1. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս առաւօտեան 9 ժ. 30 ր., հասնում է Բաթում երեկ. 9 ժ. 45 րոպէ:
- Ճամբորդական գնացք № 2. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում առաւօտ, 9 ժ. 40 ր., հասնում է Թիֆլիս երեկ. 9 ժ. 55 ր.:
- Պոստային գնացք № 3. Թիֆլիսից Բաթում, դուրս է գալիս երեկոյեան 6 ժ. 50 ր., հասնում է Բաթում առաւ. 8 ժամ 15 րոպէ:
- Պոստային գնացք № 4. Բաթումից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերաւ 11 ժ. 20 րոպէ, հասնում է Թիֆլիս ցերեկաւ 12 ժ. 25 րոպէ:
- Պոստային գնացք № 3. Բաքուից Թիֆլիս, դուրս է գնում գիշերը 11 ժ. 5 ր. հասնում է Թիֆլիս երեկոյեան 5 ժ. 50 ր.:
- Պոստային գնացք № 4. Թիֆլիսից Բաքու, դուրս է գնում ցերեկ. 1 ժ. 10 ր. հասնում է Բաքու առաւ. 7 ժ. 30 րոպէ:
- Ապրանքա-ճամբորդական գնացք № 24. Թիֆլիսից Գանձակ, դուրս է գնում երեկեան 7 ժամ 27 ր., հասնում է Գանձակ առաւ. 7 ժ. 40 ր.:
- Ապրանք-ճամբորդական գնացք № 25. Գանձակից Թիֆլիս, դուրս է գնում, երեկոյեան 6 ժ., հասնում է Թիֆլիս առաւ. 7 ժ. 35 րոպէ:
- Թիֆլիսից—Բորժում գնացքը դուրս է գալիս կէսօրից չետոյ 3 ժամին, առանց վալրիջներու Միխալովօյում՝ հասնում է Բորժում 8 ժամին 36 րոպէին:
- Բորժումից—Թիֆլիս գնացքը դուրս է գալիս գիշերաւ 12 ժամին 5 րոպէին, առանց վալրիջներու Միխալովօյում՝ հասնում է Թիֆլիս առաւօտեան 8 ժամին 15 րոպէ:

Թիֆլիս Վլադիկաւկազի տրակտ:

Երթևեկութիւն ց1-ն նոյեմբերի 1895 թ.

- ԹԻՖԼԻՍԻՑ հինգ տեղանի կարեաները դուրս են գնում առաւօտեան 7 և 9 ժամերին, վեցտեղանի օմնիրոսները կէսօրից չետոյ 3 և 5 ժամին: Հասնում են Վլադիկաւկազ հետեւալ օրերը՝ կէսօրից չետոյ՝ կարեաները 6 ժ 50 ր. օմնիրոսները 7 և 9 ժ. 50 ր.
- ՎԼԱԴԻԿԱՎԿԱՉԻՑ հինգտեղանի կարեաները դուրս են գալիս առաւ. 5 և 9 ժամին, վեցտեղանի օմնիրոսները կէսօրից չետոյ 4 ժամին և 5 ժամին: Հասնում են Թիֆլիս հետեւալ օրը կէսօրից չետոյ՝ կարեաները 7 ժամ 25 ր. և 9 ժամին, օմնիրոսները 6 ժ. 40 ր. և 8 ժամ 25 րոպէին:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲՈՒԺԱՐԱՆ

(Городская лечебница)

Մուխրանական փողոց, տուն Կուզանեանի № 15:

Հիւանդների ընդունելութիւն ամեն օր, բացի կիրակի օրերէց, ձմեռը առաւօտեան ժամ 9-ից մինչ 1-ը (ամառը՝ լուսիսին, լուլիսին և օգոստոսին առաւ. 8-ից մինչ 12-ը):

1) Ա Ր Ժ Ր Ո Ւ Ն Ի (Վ. Մ.)—Ներքին, երեխանց և ջղալին հիւանդութիւններ, ժամ 10¹/₂—12, ամեն օր: 2) Ղ Ո Ն Ե Ա Ն Կ (Վ. Ա.)—Ներքին և երեխանց, ժամ 10¹/₂—12, ամեն օր: 3) Գ Ո Ւ Լ Ո Ւ Լ Ե Ա Ն Կ (Գ. Գ.)—Խիւրադրական և մէղի անդ. ժամ 11—12, ամեն օր: 4) Կ ի ն-բ ժ ի չ կ Ի ս ա հ ա կ ե ա ն ց (Մ. Ա.), կանանց հիւանդութիւններ, ժամ 9—11, ամեն օր: 5) Կ ա ս ո Ւ մ ե ա ն (Կ. Գ.)—Ներքին և երեխանց, ժամ 12—1, ամեն օր: 6) Մ ի Ր ա ք ե ա ն (Մ. Ա.)—Ներքին և վնասական, ժամ 12—1, երկուշ. չորեքշ. և շաբ. օրերը: 7) Մ ո Ւ Ր Ղ ա Ե Լ (Ա. Գ.)—ականջի, կոկորդի և քթի, ժամ 9—10 ամեն օր, բացի հինգշաբթից: 8) Կ ի ն-բ ժ ի չ կ Մ ո Ւ Խ ա Ր ի ն ս կ ա ճ ա (Լ. Նա.)—կանանց. ժամ 11—12 ամեն օր: 9) Ռ ա Ղ ա մ տ տ (Նա. Ա.)—Ներքին, երեխանց և ատամի. ժամ 9—10, ամեն օր: 10) Ս տ ե փ ա ն ե ա ն (Գ. Ն.)—կառավարիչ քաղաք. բուժարանի—Ներքին, մէղի անդ. և վնասական, ժամ 11—12 ամեն օր: 11) Թ ա Ր խ ա ն ե ա ն (Գ. Ա.)—Ներքին և խիւրադրական, ժամ 11—12 ամեն օր: 12) Կ ի ն-բ ժ ի չ Շ մ ի ց (Ս. Ա.)—աչքի և կանանց, ժամ 11—12 ամեն օր: 13) Ա տ ա մ ա ռ ո լ ժ 0 Ր Բ Ե Լ ի (Ա. Օ.)—ատամների, ժամ 10—11, ամեն օր:

Բժշկական խորհուրդներ (կոնսուլտացիա) երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը, ժամ 11—12: Մ ա Ղ Կ ի պատւաստումն—չորեքշ. և շաբաթ օրերը, ժամ 9—1:

ՀԱՒԼԱԲԱՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ

Կախեթինական փողոց, տուն Տէրտէրեանի

1) Բ ա Լ ա ն Թ ա Ր Ե ա ն (Մ. Ա.)—ժամ 11—12, ամեն օր: 2) Կ ի ն-բ ժ ի չ Ի ս ա հ ա կ ե ա ն (Մ. Ա.)—կանանց, ժամ 11—12 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

ԽԱՐՓՈՒՄԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒ Ք

Բաննրեա վորոտա, տուն Էնֆիանեանի

1) Գ Է Ր-Ա ս ա տ ո Ւ Լ Ե ա ն (Գ. Բ.)—ժամ 11—12, ամեն օր: 2) Կ ի ն-բ ժ ի չ Ի ս ա հ ա կ ե ա ն (Մ. Ա.)—կանանց, ժամ 11—1 երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

Մ ա ն օ Թ ո Ւ Թ ի Ե ն: Չքաւոր անձերին բժշկական խորհուրդ և դեղեր տրուում են ձրի:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԵԳՐԻՑ

	Բ. Կ.
1. ՊԻՕՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ՅԵՅԵՐ» (վէսյ)	1 —
2. ՏԷՐ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (Ղ. Ղարցի)՝ «Մանուկների մարտողութ. դործարանների հիւանդութիւնները» . . .	— 05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.— «ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէսյ հայ-կաթողիկէների կեանքից	1 —
4. ԼԷՕ.— «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէսյ)	— 50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.— «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՊԻ ՍԵՒ ՕՐԸ»: (Կեանքից պատկեր)	— 40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	— 60
7. ՊԻՕՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.— «ԲՂԴԷ», վէսյ	1 20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ.— «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բոշան. կեանքից . . .	— 15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.— «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէսյ), ա. մասը . . .	— 50
10. » » » » բ. մասը . . .	— 75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ.— «ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.) . . .	— 15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԴՐ.— «ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	— 03
13. » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	— 03
14. » » «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	— 05
15. » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	— 03
16. » » «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	— 03
17. » » «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	— 03
18. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.— «ԲՈՅՍՆԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	— 15
19. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.— «ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ»	— 10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.— «ԶԱԼԱԲԵՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» . . .	— 10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.— «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԱԾՔՆԵՐ»	— 15

22. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԳԱՄԵԱՆ» — 20
 23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊԵՆՈՏԻՍՄ», Մանն ա. — 50
 24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ» — 50
 25. ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ.—«ԱՐՄԷՆ ԴԻՄԱՔՈՆԵԱՆ» 1 50
 26. ՍԵՆԿԵԻԶ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԽԱՆԱՆԻ»
 27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.—«ԻՄ ԿԵԱՆԻԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԳԵՊԵՐԸ»

ВЫШЛА И ПРОДАЕТСЯ

ИСТОРИЯ АРМЕНИИ

Моисея Хоренского

НОВЫЙ ПЕРЕВОДЪ

Н. О. Эмина

(съ примѣчаніями и приложеніями)

Цѣна 2 р. съ пересылкою 2 р. 25 коп.

МОЖНО ПОЛУЧАТЬ

въ Канцеляріи Лазаревского Института восточныхъ языковъ Москва..

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ՐՈՍՍԻԱ“ „РОССИЯ“

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ 1881 թ.

Ս. Պետերբուրգում, Большая Морская № 37.

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՀԵՍՏԻ ԳՐԱՄԱԳՆՈՒԹՆԵՐ 20,500,000 ՐՈՒՔԼԻ
Ընկերութեան տոկոսաբեր թղթերը պահուում են պետական բանկում:

Ընկերութիւնը ընդունում է՝

ԿԵԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ալսինքն դրամագլուխների և եկամուտների, ապահովելու ընտանիքը կամ սեփական ծերութիւնը, բաժինքը աղջիկների համար, թոշակները տղաների համար և ալլն, առանձին շահաւէտ պալմաններով և ապահովագրողների մասնակցութեամբ Ընկերութեան օգուտներին:

1894 թվի չունարի 1-ին «Րոսիա» ընկերութեան մէջ ապահովագրած էին 28,246 անձ 75,621,010 ռուբլի դրամագլխով:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴԺԲԱՂԴ ԴԵՊԻՅԵՐԻՑ

առանձին անձների, և թէ համազումար ապահովագրութիւններ դործարաններում ծառայողների և բանտորների,—պակասեցնելով ապահովագրական վճարները՝ զիւրիշնոր փոխարէն:

ՀՐԴԵՀԻՑ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ամեն տեսակ շարժական և անշարժ կալածքների (չինութիւնների, մեքենաների, ապրանքների, կահկարասիքի և ալլն):

ՏՐԱՆՍՊՈՐՏՆԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

գետալին, ցամաքալին և ծովալին. ապահովագրութիւն նաւերի:

Ապահովագրութեան մասին չափաբարութիւնները ընդունում են և ամեն տեսակ տեղեկութիւններ հաղորդում են Վարչութեանը Ս. Պետերբուրգում (Большая Морская, սեփական տուն, № 37). Կովկասեան շրջանի համար ընկերութեան վարչութեան մէջ՝

ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, Սերգիւզիկաչա փ. տուն № 6. և բոլոր գործակալութիւններում կալսութեան բոլոր քաղաքներում:

Ապահովագրական տոմսակներ՝ ճանապարհորդներին ապահովագրելու համար դժբաղդ գէպերից՝ երկաթուղիներով և շողենաւերով ճանապարհորդութեան ժամանակ տրւում են նախապէս երկաթուղիների կապարաններում և շողենաւալին նաւահանգիստներում:

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

21 11 21 11

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1895 ԹԻԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ: Մուրճի բաժանորդագրինն է 10 ռուբլի: Ուսուցիչները, ուսանողները, որպէս նաեւ արհեստագործները վաճելում են 2 ռուբլու զիջում, վճարելով Տ ու ու լի: Բաժանորդագրինը կարելի է վճարել նաեւ մաս-մաս, սկզբում 5 (կամ 4) ռուբլի, մնացեալը լրացնելով առաջին կիսամեակում:

Բաժանորդ գրւում են, զիմեւով՝

ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, Թիֆլիս, Վելեամինեան փողոց, տուն № 8:

Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧЪ“.

Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“

և կամ զիմեւով հետեւեալ անձերէն կամ հիմնարկութիւններին:

ԹԻՖԼԻՍ — } Բոլոր գրովաճառանոցները:
ԲԱՔՈՒ — }

ԲԱԹՈՒՄ — պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովխանեանի բանկ. գրասենեակի
ԿԱՐՍ — պ. Աբէլ Ապրեսեան:

ԱԽԱԼՔԱԼԱՐ — պ. Զաւալ Տէր-Գրիգորեան:

ՆՈՒԻԻ — պ. պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ԱԳՈՒԼԻՍ — պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Դաթեանց:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ (հին) — Արսէն վարդապետ Ղլոճեանց:

ՂԶԼԱՐ — պ. պ. Հմայեակ Մաժինեան և Կոստ. Գիւլնազարեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՂԱՐ — պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿԻԱ — պ. Ալեքսանդր Մատուրեան:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ — պ. Քր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):